

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ІВАН ОГІЄНКО

І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Серія історична

Випуск XVI

Кам'янець-Подільський
2020

УДК 001(477)(092)+378
ББК 72(4Укр.)я434+74.58
I-18

Свідोцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ №20173-9973 ПР від 05.07.2013 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського
національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 12 від 24 грудня 2020 р.).

Збірник індексується міжнародними наукометричними базами:
Index Copernicus, Google Scholar.

Рецензенти:

С. Д. Григоренко, доктор історичних наук, професор;
Л. Л. Місінкевич, доктор історичних наук, професор.

Головний редактор:

С. А. Копилов, доктор історичних наук, професор.

Відповідальний редактор:

О. М. Завальнюк, доктор історичних наук, професор.

Відповідальний секретар:

А. Л. Глушковецький, кандидат історичних наук, доцент.

Редакційна колегія:

Л. В. Баженов, доктор історичних наук, професор;
О. Л. Баженов, кандидат історичних наук, доцент;
В. П. Газін, доктор історичних наук, професор;
О. Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор;
В. П. Ляхоцький, доктор історичних наук, професор;
В. В. Нечитайло, доктор історичних наук, професор;
В. С. Степанков, доктор історичних наук, професор;
І. І. Тюрменко, доктор історичних наук, професор;
А. Г. Філінюк, доктор історичних наук, професор.

I-18 **Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична / [редкол.: С. А. Копилов (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. XVI. 184 с.**

УДК 001(477)(092)+378
ББК 72(4Укр.)я434+74.58

ISSN 2309-7086

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-16-1 © К-ПНУ імені Івана Огієнка, 2020

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

IVAN OHIIENKO
AND CONTEMPORARY
SCIENCE AND EDUCATION

SCHOLARLY PAPERS

Historical Series

Issue XVI

Kamianets-Podilskyi
2020

UDC 001(477)(092)+378

Journal is indexed international scientometric databases:

Index Copernicus, Google Scholar.

Critics:

S. D. Hryhorenko, Doctor of Historical Sciences, Professor;

L. L. Misinkevich, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Chief Editor:

S. A. Kopylov, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Executive Editors:

O. M. Zavalniuk, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Executive Secretary:

A. L. Hlushkovetskyi, Candidate of Historical Sciences, Docent.

Editorial Board:

L. V. Bazhenov, Doctor of Historical Sciences, Professor;

O. L. Bazhenov, Candidate of Historical Sciences, Docent;

V. P. Gazin, Doctor of Historical Sciences, Professor;

V. P. Liakhotskyi, Doctor of Historical Sciences, Professor;

V. V. Nechitailo, Doctor of Historical Sciences, Professor;

V. S. Stepankov, Doctor of Historical Sciences, Professor;

I. I. Tiurmenko, Doctor of Historical Sciences, Professor;

A. G. Filinyuk, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Ivan Ohienko and Contemporary Science and Education: Scholarly Papers: Historical Series / [editorial board: S. A. Kopylov (chief editor), O. M. Zavalniuk (executive editors). Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 2020. Issue XVI. 184 p.

ISSN 2309-7086

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-16-1

© Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko

National University, 2020

ЗМІСТ

1. ІВАН ОГІЄНКО І ЙОГО ДОБА

Копилов Сергій. Професор І. Огієнко та митрополит А. Шептицький: взаємини і співпраця в 1920-х – 1930-х рр.	9
Завальнюк Олександр. Візія Симона Петлюри діяльності Івана Огієнка як головноуповноваженого уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.)	26
Марчук Олександр. Внесок Івана Огієнка у реформування початкових, середніх і вищих шкіл УНР (січень-серпень 1919 року)	38

2. МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Адамовський Володимир, Лінник Наталія. Історія розвитку концепції прав людини у міжнародному праві	48
Боровець Іван. Загострення словацького питання у Чехословаччині в 1930 – 1937 рр.	56
Дубінський Володимир. Часопис «Слово» як джерело формування аграрної програми УСДРП на початку ХХ ст.	67
Клімчук Юрій. Видання «Вісті з України» як джерело дослідження проблеми участі подолян у європейському Русі Опору в роки Другої світової війни	75
Надворний Володимир. Військово-політична діяльність Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) у сучасній польській історіографії (90 рр. ХХ ст. – 2019 р.)	83

3. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Задорожнюк Андрій. Ремісничо-кустарні підприємства Поділля у ХІХ ст. (за матеріалами РДА)	98
Комарницький Олександр. Забезпечення студентства педагогічних закладів освіти Житомирщини житлом і стипендіями у 20-ті рр. ХХ ст.	106

Баженов Лев, Баженова Стефанія. Кам'янець-Подільський ІНО продовжувач Кам'янець-Подільського державного українського університету в справі розвитку краєзнавства та регіональних досліджень історії Поділля	115
Яблонська Діана. Науково-педагогічна діяльність ботаніка Н. Т. Гаморака у Кам'янці-Подільському та Києві.....	131
Чуткий Андрій. Студенти-одоляни Київського комерційного інституту: продовження архівних пошуків.....	142
Баженов Олександр, Остапов Артур. Архівні установи України як важливі наукові центри розвитку історичної науки та регіоналістики (1991 – 2020 рр.) (за матеріалами Державного архіву Хмельницької області)	158

4. РЕЦЕНЗІЇ

Степанчук Юрій. В'ячеслав Магась. «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905 – 1917 рр. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2020. 568 с.....	175
Митрофаненко Юрій. Історія держави і права України. курс лекцій / В. М. Щербатюк (кер. авт. кол.), за ред. В. М. Щербатюка. Київ: Видавництво «Фенікс», 2018. 496 с.....	179
НАШІ АВТОРИ	182

CONTENTS

1. IVAN OHIIENKO AND HIS AGE

- Kopylov Serhii.** Professor I. Ohiienko and the metropolitan A. Sheptytskyi: relationships and cooperation in the 1920s – 1930s. 9
- Zavalniuk Olexandr.** Symon Petliura’s vision of Ivan Ohiienko’s function as the chief commissioner of the UPR (november 1919 – october 1920)..... 26
- Marchuk Oleksandr.** Ivan Ohiienko's contribution to the reform primary, secondary and higher schools of UPR (january-august 1919)..... 38

2. METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

- Adamovsky Volodymyr, Linnyk Natalia.** History of the development of the concept of human rights in international law 48
- Borovets Ivan.** Aggravation of the Slovak question in the Czechoslovak Republic in 1930 – 1937..... 56
- Dubinskiy Volodymyr.** «The Slovo» magazine as a source of formation of agrarian program of USDLP at the beginning of the XX century..... 67
- Klimchuk Yurii.** Edition «News from Ukraine» as a source of research of the problem of podolyan’s participation in the european resistance movement in the Second World War 75
- Nadvornyi Volodymyr.** The military-political activity of Hetman Bohdan Khmelnytsky (1648 – 1657) in contemporary Polish historiography (1990s – 2019)..... 83

3. CURRENT ISSUES OF NEW AND MODERN HISTORY OF UKRAINE

- Zadorozhnyuk Andriy.** Handicraft enterprises of Podillya in the XIX century. (According to RDIA) 98

Komarnitskyi Oleksandr. Providing students of pedagogical education institutions of Zhytomyr region with housing and scholarships in the 1920s.....	106
Bazhenov Lev, Bazhenova Stefaniia. Kamianets-Podilskyi Institutes of Public Education descendant of Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University in the development of local history.....	115
Yablonska Diana. Scientific and pedagogical activity of botany N. T. Hamorak in Kamianets-Podilskyi and Kyiv	131
Chutkyi Andrii. Students-podolians of Kyiv Commercial Institute: the continuation of archival searches	142
Bazhenov Oleksandr, Ostapov Artur. Archival institutions of Ukraine as important scientific centers for the development of historical science and regionalism (1991 – 2020) (on the materials of the State Archives of Khmelnytskyi Region)	158

4. REVIEWS

Stepanchuk Yurii. Viacheslav Mahas. «To be a true citizen...»: socio-political organizations in the Dnieper Ukraine in 1905 – 1917. Kamyanets-Podilskyi: «Printing house Ruta» LLC, 2020. 568 p.....	175
Mutrofanenko Yuriy. History of the state and law of Ukraine. Lecture course / V. M. Shcherbatyuk (head of the author's team), Editorial V. M. Shcherbatyuk. Kyiv: PHOENIX publishing house, 2018. 496 p.....	179
ABOUT THE AUTHORS	182

ІВАН ОГІЄНКО І ЙОГО ДОБА

УДК 001(477)Огієнко+271(477)Шептицький]«192/193»
DOI: 10.32626/2309-7086.2020-16-1.9-26

Сергій Копилов

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
ORCID: 0000-0002-3634-5276
ResearchID: ABG-4518-2020

Serhii Kopylov

Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University
ORCID: 0000-0002-3634-5276
ResearchID: ABG-4518-2020

ПРОФЕСОР І. ОГІЄНКО ТА МИТРОПОЛИТ А. ШЕПТИЦЬКИЙ: ВЗАЄМИНИ І СПІВПРАЦЯ В 1920-х — 1930-х рр.

У статті проаналізовано взаємини двох видатних постатей українського визвольного руху першої половини ХХ ст. – професора І. Огієнка й митрополита А. Шептицького. Підкреслено конструктивний характер їх стосунків, що були започатковані навесні 1921 р. й активно розвивалися в роки політичної еміграції міністра уряду УНР і ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету на території Другої Речі Посполитої. Акцентовано, що їх відносини були спрямовані на захист релігійних, культурних інтересів і соціальних прав 5 мільйонів українців, які після Першої світової війни опинилися у складі Польської держави. Дослідження базується на опублікованих епістолярних матеріалах, а також документах архіву Інституту національної пам'яті Польщі-Комісії з розслідування злочинів проти польського народу, що вперше вводяться до наукового обігу.

Ключові слова: І. Огієнко, А. Шептицький, листування, співпраця, Польща, українська громада.

PROFESSOR I. OHIIENKO AND THE METROPOLITAN A. SHEPTYTSKYI: RELATIONSHIPS AND COOPERATION IN THE 1920s — 1930s.

The article analyzes the relationship between two prominent figures of the Ukrainian liberation movement of the first half of the twentieth century – Professor I. Ohiienko and Metropolitan A. Sheptytskyi. The constructive nature of their relations, which were initiated in the spring of 1921 and actively developed during the years of political emigration by the Minister of the Government of the Ukrainian People's Republic and the Rector of Kamyanets-Podilsky State Ukrainian University in the Second Rzeczpospolita, is emphasized. It was emphasized that their relations were aimed at protecting the religious, cultural interests and social rights of 5 million Ukrainians who became part of the Polish state after the First World War. The research is based on published epistolary materials, as well as documents of the archives of the Institute of National Memory of Poland-Commission for the Investigation of Crimes against the Polish People, which are introduced into scientific circulation for the first time.

Key words: I. Ohiienko, A. Sheptytskyi, correspondence, cooperation, Poland, Ukrainian community.

Постановка проблеми. Діяльність міністра сповідань уряду Директорії УНР, ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету (далі – КПДУУ – С. К.) Івана Огієнка в період політичної еміграції в Польщі, незважаючи на існуючий масив праць, не була ґрунтовно досліджена. Це зумовлено вузькістю джерельної бази, на що неодноразово звертали увагу дослідники. Зазвичай, вони висловлювали жаль, що не віднайдено або втрачено епістолярій І. Огієнка за 1920 – 1930 рр., констатували брак листів періоду 1930-х років (Преловська, 2011, с. 32), відзначали, що статус політемігранта спонукав його «до [...] вимушеного спалення власних документів», до їх самознищення «змушували часто і невідрадні обставини 1930-х років, зокрема за час свого важкого варшавського побуту» (Тіменик, 1997, с. 60).

Поступом у висвітленні різнобічної діяльності української спільноти в Польщі в міжвоєнний період, однією зі знаних постатей якої був професор І. Огієнко, стало введення до наукового обігу документів особистого архіву митрополита Холмського і Підлядшського Іларіона, що після його евакуації навесні 1944 р. із Холма до Швейцарії вважалися втраченими. Хоча ще наприкінці 1960-х рр. польська дослідниця вказувала, що частина особистих архівів С. Петлюри та І. Огієнка були знайдені в Лігницькій повернуті до Варшави (Kawecka-Greczowa, 1970, s. 217). На початку ХХ ст. вони були передані з архіву Міністерства внутрішніх справ до архіву Інституту національної пам'яті Польщі-Комісії з розслідування злочинів проти польського народу, й зосереджені у фонді «Кореспонденція професора Івана Огієнка. Публікації, дослідження, нотатки, записи». Штampi й службові позначки на обкладинках справ вказують, що вони були впроцуровані в 2009 – 2014 рр. На приналежність цих документів до особистого архіву міністра і ректора КПДУУ вказують, як ми зазначали раніше, відбитки екслібрисів і печаток на обкладинках справ із написами «Із кни-

гозбірні Проф. Др. Івана Огієнка №», «Д-р Іларіон Огієнко Архієпископ Холмський і Підляський», а також зроблені ним власноруч на документах нотатки й виправлення (Копилов, 2019, с. 10–11). Ці документи особистого архіву І. Огієнка дозволяють відтворити багатогранну палітру його зв'язків і контактів з політичними, науковими, культурними і церковними діячами, зокрема, священниками та ієрархами православної, греко-католицької, римо-католицької церков.

Метою пропонованого дослідження є аналіз відносини двох видатних постатей українського визвольного руху першої половини ХХ ст. – професора І. Огієнка та митрополита Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ) А. Шептицького, що є важливим свідцтвом для довершення повноцінної мозаїки їх образів і відтворення усіх аспектів діяльності української спільноти в Другій Речі Посполитій. Взаємини цих двох непересічних особистостей були предметом уваги українських дослідників Л. Гентош, М. Лозинського, В. Ляхощького, І. Преловської, З. Тіменника, М. Тимошика, І. Тюрменко та ін. Зауважимо, що обставини і характер їх взаємин, що визначалися гостротою відносин між представниками різних течій і груп українства в Польщі й іншими чинниками, досі залишаються не з'ясованими.

Виклад основного матеріалу. Ще на початку 1900-х років у Галичині сформувався дієвий центр українського політикуму, громадянського суспільства й національно-культурного руху, який відіграв провідну роль у реалізації завдань національно-визвольної боротьби українців загалом. Активну роль у цих процесах відіграв митрополит Андрій Шептицький, який був заарештований російською адміністрацією у вересні 1914 р. під час окупації Львова. Звільнений Тимчасовим урядом після Лютневої революції, він лише 10 вересня 1917 р. повернувся до Галичини, яка восени наступного року опинилася у складі Другої Речі Посполитої. Українські політичні партії та громадські організації не визнавали польського адміністрування, а офіційна Варшава не хотіла бачити духовного провідника української громади на Святоюрському престолі. Таке неприховане вороже ставлення польської влади до митрополита пояснювалося його позицією, починаючи з проголошення Української держави на території Східної Галичини 1 листопада 1918 р., і закінчуючи його дипломатичними зусиллями за кордоном на користь цієї держави аж до рішення Ради амбасадорів у Парижі в березні 1923 р. Для польського уряду і місцевих адміністрацій греко-католицьке духовенство апоріорі було підозрюване в антидержавній діяльності й вчинках.

З осені 1920 р. Польська Республіка стала місцем перебування наддніпрянської еміграції, діяльність якої стала одним із елементів зменшення напруги в українсько-польських відносинах. Чисельність останньої становила 27 тис. військових і 7 тис. цивільних осіб, серед яких – 2,5 тис. урядовців УНР (Bruski, 2000, s. 239–240). Водночас, Т. Зарецька вказує, що після переходу армії УНР на польську територію, українська еміграція в цілому налічувала 40 тис. осіб, серед яких – 65 депутатів, 14 міністрів, 1680 чиновників, 3530 офіцерів і біля 11500 солдатів (Зарецька, 2007, с. 152). Сусідня держава прихистила чимало студентів і професорів КПДУУ, зокрема ректор і міністр сповідань І. Огієнко з сім'єю прибув 25 листопада 1920 р. до м. Тарнів.

Документи особистого архіву І. Огієнка та опубліковані дослідження не підтверджують його контакти з А. Шептицьким до 1921 р. Науковці, зокрема, відкидають можливість їх спілкування в 20-х числах листопада 1920 р. у Львові, де міністр і ректор перебував (принаймні день – С. К.) проїздом на шляху до Тарнова (Тимошик, 2017, с. 85). Біограф владики зазначає, що восени того року він вирушив «у дипломатичну місію знайти світ із трагічною ситуацією, в якій опинилася Галичина і шукати підтримки для свого народу та української Церкви», і наприкінці листопада 1920 р. прибув до Австрії (Баб'як, 2014, с. 25).

У Тарнові, де розмістилися державні структури УНР, міністр сповідань продовжив виконувати свої службові обов'язки. Він домігся позитивного рішення Міністерства освіти та віросповідань Польщі щодо отримання дозволу професорам, доцентам і асистентам КПДУУ працювати в лабораторіях і бібліотеках Варшавського університету, забезпечував видачу довідок студентам тощо (ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 419; Адамський, 2014, с. 566, 568). І. Огієнко неодноразово звертався до С. Петлюри, міністерства закордонних справ, українських дипломатичних місій про організацію роботи очолюваного міністерства в умовах Державного центру УНР в еміграції, активно листувався зі священнослужителями різних країн і конфесій (ЦДАВО, ф. 3696, оп. 2, спр. 26, 54, 55, 60, 85, 98).

Очільник міністерства намагався налагодити робочі стосунки з представниками різних християнських конфесій Польщі, насамперед, найчисельніших віруючих на території Галичини. Він пильно спостерігав за дипломатичними зусиллями Львівського митрополита А. Шептицького в країнах Європи, Північної і Південної Америки, де він невтомно інформував урядовців і громадськість про неприязне ставлення польської влади до Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ). Так, голова дипломатичної місії в Голландії та Бельгії А. Яковлев інформував І. Огієнка у листі від 14 квітня 1921 р. про перебування в Роттердамі митрополита й проведення ним двох конференцій «Пропаганда католицизму в Росії» (Листи від громадських діячів, 2011, с. 143–144). У відповіді українському дипломату керманіч міністерства акцентував, що позиція А. Шептицького неправильна, оскільки унія цікавила українців тоді, коли уніатська церква була національною більше ніж православна, й акцентував, що виступи митрополита «для української справи дуже корисні і заважати їм не потрібно» (Пам'ятки, 2001, с. 86).

Міністр сповідань уряду Директорії УНР і предстоятель ГКЦ були заочно знайомі щонайменше з весни 1921 р., що підтвердив І. Огієнко в одному з листів до владики: «Жалкую, що мені не судилося в свій час зійтися з Вами» (Пам'ятки, 2001, с. 94). Ініціатива налагодження комунікацій між ними виходила від очільника міністерства, який осягав важливість порозуміння з моральним авторитетом українців Галичини та греко-католиків в еміграції. У травні 1921 р. він надіслав А. Шептицькому кілька книжечок видавництва «Українська Автокефальна Церква» (усього було видано майже 50 книжок обсягом переважно 2 др. арк. кожна історико-церковного і культурно-просвітницького змісту – С. К.). Владика відреагував подякою, на яку І. Огієнко відповів листом «Його Преосвященству Високоповажному

Владичі» від 4 червня 1921 р. Він інформував про свою послідовну діяльність щодо «розмосковлення» Української церкви, кропітку роботу над перекладом «Служб божих» українською мовою, звертався із проханням доручити Львівській Духовній Семінарії видати їх тексти латинією, німецькою, французькою і польською мовами для «виправлення своїх текстів», указати компетентних осіб і добрих знавців богослужбової грецької мови, висловив тверде переконання, «що церква на Україні у скорому часі буде знаціоналізованою, стане Церквою Українського Бога Живого» (Пам'ятки, 2001, с. 89). А за два місяці він дякував А. Шептицькому за теплий прийом і гостинність під час чотирьохденного перебування в Митрополічій палаці, де спостерігав, що «все живе Вами, де все на кожному кроці виявляє Вас» (Пам'ятки, 2001, с. 94).

Діяльність І. Огієнка була спрямована на нейтралізацію латинізаційних акцій Ватикану й польських державних інституцій, що стримували поширення українських ідей та провадили політику колонізації українського і білоруського населення. Живлячись ідеями соборності, міністр і ректор повсякчас докладав зусиль для поширення перекладів українською мовою богослужбових книг серед греко-католицького духовенства Галичини. Така діяльність відповідала намірам митрополита Андрея запровадити українську мову в греко-католицьких богослужіннях замість церковнослов'янської. Першість у цьому належала духовенству Української автокефальної церкви, чому в значній мірі сприяв міністр сповідань уряду Директорії УНР. Ще 18 і 24 вересня 1919 р. він видав накази про загальне вживання української мови за Службою Божою і склав правила вимови українською мовою виголошених проповідей (Біднов, 1921, с. 27). Перекладацьку діяльність І. Огієнка підтримував Голова Директорії УНР С. Петлюра, який у листопаді 1921 р. висловив йому щире подяку за закінчений переклад «Літургії Святого Іоанна Золотоустого» (Сергійчук, 1999, с. 500; Свята Служба, 1922). Зрештою, у прагненні впровадити рідну мову в богослужіннях православної і греко-католицької церков очільник міністерства та представитель ГКЦ були однодумцями, і це стало важливим підґрунтям започаткування їх взаємин і розвитку співпраці на благо української громади в Польщі.

Упродовж перших років еміграції І. Огієнко підготував до друку й видав свої переклади українською мовою богослужбових книг «Свята відправа вечірна і рання мовою українською», «Свята служба Божа св. Отця нашого Івана Золотоустого», «Свята відправа на Зелені Свята», «Великодня Євангелія», «Свята Великодня відправа», «Православний Молитовник» для шкіль початкових мовою церковнослов'янською й українською» та ін. Усі вони сприяли впровадженню рідної мови в богослужіння греко-католицької і православної церков (Православна церква Польщі проголошена в 1922 р. Собором єпископів, а в листопаді 1924 р. Вселенській Патріарх видав Томос, яким визнавав її автокефальною – С. К.). Перекладацька діяльність І. Огієнка отримала благословення греко-католицького Товариства ім. Апостола Павла, що в квітні 1921 р. ухвалило «вважати теперішню хвилю вельми пригідною для поступенного ввведення в наш обряд української мови як мови богослужбової» (Рідний край, 1921, с. 1). Консервативну ж позицію зайняли представники московфіль-

ського табору ГКЦ, готуючись навіть до «контракції» щодо введення рідномовних богослужінь в Огієнкових перекладах» (Тіменик, 1997, с. 32).

До дискримінації Огієнкових видань долучився директорат поліції у Львові, що вдавався до конфіскації видань його перекладів, зокрема, у березні 1922 р. це сталося зі «Святою відправою на Зелені свята». Приводом для цього стало проведення 26 березня 1922 р. у Преображенській церкві Львова вперше для Галичини відправи українською мовою (у перекладі І. Огієнка – С. К.). Довідаючи про цю подію Варшаві, директор поліції наголошував на недопустимості розповсюдження «серед населення церковних книжок та брошур І. Огієнка, написаних українською мовою, як таких, що сприяють українізації Церкви», назвав колишнього міністра уряду УНР «ініціатором відродження Греко-Католицької Церкви» (Тіменик, 1997, с. 31–32).

До повернення А. Шептицького із закордонної поїздки до Галичини в серпні 1923 р., що опинилася у складі Другої Речі Посполитої, відносини між ним і Огієнком підтримувалися через листовні зв'язки, але масив цих епістолярних матеріалів зберігся фрагментарно. Безсумнівно, прихильне ставлення владики до останнього зумовлювалося визнанням його послідовної роботи з українізації православної церкви й високою оцінкою його перекладів богослужбових книг українською мовою.

Під час закордонної поїздки А. Шептицький повсякчас отримував інформацію про життя української громади Галичини, зокрема, про релігійне, культурне і політичне, першочергові проблеми, на вирішення яких намагався реагувати. Владика був обізнаний з важким матеріальним становищем професора І. Огієнка і його родини. Притаманна Князю Церкви християнська добродієність та особисті симпатії до вченого-мовознавця спонукали морально й матеріально підтримати його, що мало незмірне значення у складний період перебування родини на чужині.

Надане А. Шептицьким сприяння без перебільшення було порятунком для І. Огієнка, особливо, коли постало питання про від'їзд його разом із сім'єю з Тарнова до Львова. Від березня 1922 р. з допомогою своїх знайомих намагався розшукати тут місце служби й пристойне помешкання. Через брак коштів віднайти бажану оселю не вдавалося, і лише за сприяння владики наприкінці літа два сини екс-міністра сповідань (Анатоль і Юрій) отримали пансіон і змогли продовжити навчання в митрополичій бурсі у Львові. Водночас інші члени родини оселилися у садибі Дмитра Маркевича у Винниках, неподалік від місця, де мешкала родина Івана Липи (Тіменик, 1997, с. 33). Безсумнівно, що після прикрих фактів із конфіскацією перекладених книг колишнього міністра уряду УНР, його переїзд у передмістя Львова був небажаним для польської влади, яка чинила опір його спробам українізації церковних громад Галичини.

Невдовзі владика вкотре прийшов на допомогу професорові й сприяв отриманню на початку листопада 1922 р. посади вчителя української мови і літератури (за контрактом) в Українській греко-католицькій семінарії сестер чину отців Василіан у Львові, куди він мало не щодня їздив на службу. Тут І. Огієнко зустрів прихильне ставлення до себе директора о. Ю. Дзеровича та о. І. Бучка (майбутнього архієпископа ГКЦ – С. К.),

який фактично наглядав за бурсою для дяків (Тіменник, 1997, с. 33–34). Утім через тиск українофобів з адміністрації Львівського воєводства, які критично оцінювали громадську діяльність І. Огієнка, його було звільнено з 1 серпня 1923 р. без вихідної допомоги після закінчення контракту. «Поки що правдою є лише те, що мене звільнено з семінару (без платні літом) і загрожує висилка з Польщі», – з гіркою писав він у листі О. Барвінському 12 серпня 1923 р. (Пам'ятки, 2001, с. 200).

У важку годину, коли безробітний професор вкотре відчув матеріальну скруту й інші проблеми, він отримав матеріальну й моральну підтримку свідомої частини української спільноти Галичини. До акції на його підтримку долучився митрополит А. Шептицький, рішуче заступництво якого вберегло Огієнкову родину від нових поневірянь (Тіменник, 1997, с. 35), і до початку 1926 р. професор продовжив викладати в семінарії.

Два авторитети української громади Галичини – митрополит ГКЦ і экс-міністр уряду Директорії УНР – усіляко сприяли поглибленню наукових і міжконфесійних стосунків через листування, обговорення й вирішення нагальних потреб українського громадянства Галичини, обмін науковою й церковною літературою тощо. А. Шептицький розглядав фінансову підтримку видавничих проєктів І. Огієнка, про що натякав у листовних посланнях до нього, зокрема у листі до Високоповажаного добродія від 16 лютого 1924 р. він писав: «Прийміть найщирішу мою подяку за цінний дар Ваших усіх видань, з яких многі були мені вже знані, але деякі досі незнані. Я дуже жалкував, що досі я не мав нагоди обзнайомитися з Вами, але маю надію, що коли принагідно будете у Львові не поминете моєї хати. Прийміть висказ моєї високої пошани» (Лист 16 лютого 1924, s. 3). У відповіді І. Огієнко сердечно дякував за миле й ласкаве запрошення, інформував владика Андрея: «Матиму честь і високу приємність побувати у Вас в суботу 1.03. [1924 р.] в 10 годин ранку, – час, коли я Ваше високопреосвященство – як мене інформовано – найменше потурбую» (Пам'ятки, 2001, с. 202).

Перша зустріч А. Шептицького та І. Огієнка відбулася у Львові 1 березня 1924 р. Інформацію про їхнє побачення в резиденції Львівського митрополита, зокрема щодо змісту їх розмови, поки що встановити не вдалося. Припускаємо, що сторони обговорювали питання перекладацької й видавничої діяльності професора, українізації греко-католицької та православної церков, можливий переїзд І. Огієнка до Львова та ін. Очевидно, що під час цієї зустрічі владика висловив пропозицію щодо можливого облаштування родини Огієнків на квартирі одного з його приватних будинків у Львові. Шляхетність цього вчинку стає зрозумілішою, зважаючи на те, що невдовзі сім'я Огієнків замешкала в цій квартирі та не сплачувала за оренду. Наступна зустріч митрополита й колишнього міністра відбулася в суботу 10 травня 1924 р., а її початок о 10 годині ранку був погоджений Іваном Івановичем у листі, надісланому з Винників за день до побачення (Пам'ятки, 2001, с. 202).

Одразу після цього побачення І. Огієнко надіслав до митрополитичої резиденції монографію «Іван Хведорович – фундатор постійного друкарства на Україні, життя і діяльність» (Львів, 1924). Предстоятель ГКЦ відреагував на подарунок листом від 28 травня 1924 р., де висловив таке:

«Велике спасибі за прецінну працю про першого нашого друкаря, яку я захопленим читаю». Він сповістив однодумцю важливу новину щодо його переїзду до Львова найближчим часом: «При сій нагоді мило мені повідомити, що помешкання вже кінчається. Инж. Пищанський, з котрим Вис[окоповажний] Ректор будьте добрі порозумітися, бо дасть знати коли можна буде спровадитися. З виразами найвищої пошани» (Лист 28 травня 1924, с. 4; Пам'ятки, 2001, с. 202). У нове помешкання в приватному будинку митрополита (за адресою вул. Ходорівська, 15) родина Огієнків переїхала на початку червня 1924 р. і майже відразу виїхала в Карпати. «Сиджу тепер в с[елі] Москалівці коло Косова, куди змушений був приїхати, щоби підлічити своїх хорих дітей», – інформував він владіку (Пам'ятки, 2001, с. 205). У вільний час професор продовжував працювати: завершував розпочаті наукові студії, перекладав богослужбові книги, листувався з науковцями й видавцями.

Після повернення до Львова І. Огієнко повернувся до активної наукової діяльності, віддаючи їй увесь вільний від служби час. Кожне нове друковане дослідження він намагався надіслати митрополиту ГКЦ, отримуючи у відповідь його відгук у листовному посланні. Так, у вітальній листівці з нагоди Нового (1925 – С.К.) року владика дякував за надіслану «прегарну» працю про «Наголос чужих слів» і бажав: «Най Бог здарує Вас в здравії многії літа – на славу нашого письменства» (Лист 11 січня 1925, с. 5). У листі до І. Огієнка від 25 червня 1925 р. предстоятель ГКЦ вкотре дякував за отриманий відбиток цінної праці про «Молитовник князя Володимира», що є «доказом Вашої невтомної праці, та прихильності до мене», а також іншу надіслану книгу «Про наголос яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок» – «...є незвичайно цінна праця, і не сумніваюся, що усі, які займаються як бібліографічною оцінюють її» (Лист 25 червня 1925, с. 7; Огієнко, 1925, с. 197–224).

У цьому ж листі А. Шептицький високо оцінив доробок І. Огієнка в дослідженні перших друкованих пам'яток: «Ви перший Пане Ректор вказали на нові, досі не спостережені сторони стародруків, ви сотворили прямо нову дисципліну «палеотипію». Ви кинули нове світло на цю сторону нашої культури. Ви безумовно правильно надаєте повороту до українського наголосу в богослужбових книгах. При нагоді першою виданою церковних книг видавці, а може і комісія з уряду назначена, будуть з тим поглядом Вашим числитися» (Лист 25 червня 1925, с. 7). Тож обговорення наукових праць і видавничих проєктів під час зустрічей або в листовних посланнях, обмін друкованими виданнями, як форми комунікування, поглиблювали відносини двох діячів української громади II Речі Посполитої.

26 листопада 1925 р. комісія Сенату Варшавського університету (далі – ВУ) обрала І. Огієнка на посаду професора кафедри церковнослов'янської мови та палеографії православного відділу теологічного факультету (Ковальський, 1995, с. 263). 17 березня 1926 р. він виголосив польською мовою свою вступну лекцію «Церковнослов'янська мова в Литві та Польщі за XV – XVIII вв.» (Uroczyść obchodu, 1928, s. 93) і на початку травня переїхав до Варшави. «Працюю ще більше, як у Львові робив.

Маю понад 80 студентів, серед яких багато таких, що хочять працювати. Отже праця єсть, аби лише були сили», – інформував Іван Іванович колегу (Пам'ятки, 2001, с. 212).

Із переїздом І. Огієнка до польської столиці зв'язки «старих друзів», як визначив характер їх взаємини А. Шептицький, набули нових форм. У листі владика від 21 червня 1926 р. до професора ВУ він радився щодо обрання стилю написів на пам'ятних таблицях митрополитів XVII – XVIII ст., що після виготовлення мали бути встановлені у Львові та Києві (Лист 21 червня 1926, с. 9). Адресант запевняв Високоповажного владика, що не мав на думці забувати друзів, писав, що скучив за Львовом і акцентував на бажанні «служити Вам в Вашій справі». І. Огієнко висловив міркування щодо повчального характеру таблиць про митрополитів, особливо якщо буде додано інформацію про заслуги декого з них, вказав на доцільність використання написів кирилицею, зразком для яких міг бути гарний друкований тогочасний шрифт, із використанням фонетичного правопису. Водночас він звернув увагу владика на рукопис Національного Музею у Львові за №57, т.1, стор. 500 і 549, де згадувалося про висвячення Льва Шептицького священником у 1742 р., а Афанасія Шептицького – дияконом у 1744 р. (Пам'ятки, 2001, с. 213).

Характерним психологічним відтінком листовних контактів двох «старих друзів» була неодмінна увага до стану здоров'я кожного з них, дружини І. Огієнка й постійне висловлення найкращих побажань і здоров'я. Так, у листі до І. Огієнка від 25 червня 1925 р. владика вжив формулу прощання: «Прийміть Вис.[окоповажний] Ректор побажання здоровля і успішної курації для Вашої сім'ї і висказати найвищої пошани і вдячності». Іван Іванович завершив лист до А. Шептицького від 8 липня 1926 р. оригінальною формулою прохання: «Уклінно прошу Святих Ваших молитов та Владичино архієрейського Благословення. Готовий до Ваших послуг» (Лист 25 червня 1925, с. 7; Пам'ятки, 2001, с. 213). У вітальному листі з нагоди Новорічних свят (1927 р. – С. К.) І. Огієнко висловив стурбованість станом здоров'я владика: «Посилаю Вам сердечні на самому початку найкращого здоровля на наступаючий Новий Рік. Власне, лише в останній час довідався від професора К. Студинського про Ваше здоровля, і його оповідання дуже мене засмутило... Сердечно зичу Вам через те – найміцнішого здоровля та доброго поведження в праці» (Пам'ятки, с.216). У своїй відповіді А. Шептицький сердечно дякував за «Ваш лист і Ваші желання та пересилання мені цікавого збірника взорів кирил[ичних] писем й все еще в ліжку ані могу ані писати ані підписати» (Лист 25 червня 1925, с. 13). У серпні 1933 р. владика дякував І. Огієнкові за лист, «хоч приніс мені сумну відомість про недугу Добродійки» й висловлював побажання «за поміччю Божою скоро верне до здоровля» (Лист 13 серпня 1933, с. 27).

Наприкінці червня 1929 р. у листі до владика І. Огієнко вкотре порушив питання наголосу в текстах стародруків. «Разом з листом цим посилаю Вам свою нову статтю про «Наголос, яко метод означення місця виходу стародруківаних книжок». Коли писав статтю, у весь час мав на увазі власне Вас, – зауважив він. – Подаю громадянству (звичайно, вченому) новий метод определения національності не лише стародруків, але й ру-

кописів... Думка Вашої Ексцеленції, як людини компетентної в стародруках, мене дуже цікавить. При останнім побаченні нашим я вже підкреслював Вам вагу наголосів в стародруках». Професор ВУ слушно помітив, що в богослужбових книгах Галичини наголоси є московськими, хоча по всіх греко-католицьких церквах богослужбова вимова була українською, а тому нові книжки варто було б друкувати з українськими давніми наголосами (Пам'ятки, 2001, с. 223). І. Огієнко торкнувся й питання досліджень з історії діяльності й видань Унівської друкарні й запитував владика: «Чи нема в Вас чогось мені незнаного в цій справі» (Пам'ятки, 2001, с. 223). Ймовірно, йшлося про підготовку нового варіанта статті «Початок друкарства в Уневі», що була видрукувана в спарованих 141–143 томах Записок Наукового Товариства Шевченка (1925 р.).

Нездужання митрополита й втрата ним можливості самостійно писати листи, не завадили розвитку зв'язків двох відданих поціновувачів української мови і культури й лідерів української громади П Речі Посполитої. У посланні до І. Огієнка від 22 грудня 1931 р. (цей і наступні листи видрукувані на машинці й підписаний нетвердою рукою митрополита А. Шептицького – С. К.) він дякував за надіслану «Програму опису кирилівських стародруків», а також висловлював «найщиріші желання святочні й новорічні та побажання ще довго якнайуспішніше працювати на полі церковної літератури» (Лист 22 грудня 1931, s. 13; Огієнко, 1931, Програма). У наступних листах владика дякував за надіслані праці «Богослужбова мова в слов'янських церквах» (Лист 18 січня 1932, s. 15), «Дві грамоти воеводи Валаського Івана Мирчі Великого» (Лист 16 березня 1932, s. 15) та ін.

Восени 1932 р. владика Андрей листовно підтримав професора І. Огієнко, отримавши від о. Табінського і проф. Хруцького повідомлення про відмови міністерства поновити контракт на викладання в Варшавському університеті. У листі від 2 вересня 1932 р. він висловив своє «співчуття і сердечний жаль з приводу так жахливої ситуації Вашої і Вашої родини» і вкотре простягнув руку допомоги. Він запропонував йому укласти списки документів для його архіву (предстоятеля ГКЦ – С.К.), що стосувалися «нашого історичного минулого» та знаходилися у Варшаві в книгах головного Архіву. «За уложення тих списків з каталоговими описами документів у них я міг би Вам запропонувати по 500 зл. місячної винагороди протягом одного року, – вказував А. Шептицький. – ... А тому в разі Вашої згоди на мою пропозицію просив би Вас не відмовити рівнож повідомити мене і про те, чи змогли би приступити до праці від першого січня, чи потребуєте то зробити скорше» (Лист 2 листопада 1932, s. 20–21).

Позитивна відповідь І. Огієнка мала схвальну реакцію владика, який листовно відповів: «Цілим серцем радію в тої нашої співпраці бодай з далека». Він же просив вибачення, що спізнився з відповіддю, пояснюючи це поганим станом свого здоров'я: «...не стаючи на ноги і не маючи власти в правій руці – не могу як хочу свої обов'язки сповняти» (Лист 6 грудня 1932, s. 22). За кілька днів митрополит надіслав І. Огієнкові погоджений перелік розшукуваних джерел і структуру їх опису, висловив задоволення майбутньою співпрацею й тим, що «найшли мою пропозицію

для себе вигідною» (Лист 9 грудня 1932, s. 23). Результатом студювань у Варшавському архіві стали виписки з Литовської метрики, інших манускриптів, які він упродовж 1933 р. регулярно надсилав предствителю ГКЦ. Водночас пропозицію І. Огієнка впорядкувати надіслані ним архівні виписки й підготувати їх опис для публікації в львівському часописі «Богословія» владика не прийняв (Лист 27 жовтня 1933, s. 26). Імовірно, що таке рішення було зумовлено фінансовими проблемами, про що в травні А. Шептицький інформував І. Огієнка: «Сего року незвичайно трудно о гроші і нераз треба довгих набігів і старань, заки гроші десь роздобудуться» (Лист 9 травня 1933, s. 26).

Пропагуючи ідею соборної літературної мови як «найголовнішу ділянку духовної культури кожного народу» І. Огієнко у 1933 р. засновує видавництво «Наша культура» і починає видавати щомісячний науково-популярний часопис «Рідна Мова». Журнал був присвячений проблемі історії, семантики та етимології слів, вимови, наголосу, діалектів української мови. Нове видання з цікавістю вітав митрополит А. Шептицький, широко пошановуючи його головного редактора: «Дуже Вам дякую за Рідну Мову і тішуся дуже дивлячись на Вашу невсипучу енергію і працю, якої я заздоров би не будучи в силі від півтора року стати на ноги, наколи не ішлося о так много заслуженого і мною поважного чоловіка, перед яким мушу уступити і в праці і в усіх інших прикметах», – писав він І. Огієнкові (Лист 9 травня 1933, s. 26).

Видання нового часопису вимагало титанічних зусиль головного редактора і видавця для пошуку джерел фінансування, найбільш ефективними з яких І. Огієнко вважав залучення благодійних внесків меценатів, його передплату свідомими українцями й патріотичними організаціями. Утім ця проблема вирішувалася повільно і за підтримкою головний редактор і видавець вкотре звернувся до митрополита Андрея. У листі до нього він писав: «Духовенство мусить володіти доброю літературною рідною мовою – в школах, на проповідальницях, в громадському житті», сердечно просив владика взяти під свою опіку «Рідну Мову». «Вона строго наукова, строго аполітична. Служить своєму народові в його найціннішій ділянці – мові. Здобула собі популярність серед цілого народу, де б він не пробував. І буде великий жаль, а то й непростенна шкода, коли б «Рідна Мова» так тяжко билася в своїй матеріальній скруті й надалі», – аргументував своє прохання редактор (Пам'ятки, 2001, с. 247). Зважаючи на вагомість звернення, А. Шептицький не залишився байдужим і намагався віднайти кошти для фінансової підтримки журналу.

У 1935 р. І. Огієнко започаткував видання нового часопису «Наша Культура», який «пильнуватиме статі об'єктивним науковим органом, будуючи світогляд головню на християнській культурі» (Пам'ятки, 2001, с. 254) та виховуватиме на емігрантських теренах нові національні кадри. До співпраці у виданні були запрошені відомі вчені, священники, колишні діячі уряду УНР, бібліографи, журналісти та ін., а одним із перших отримав запрошення «головний промотор й меценат української культури», митрополит ГКЦ. На прохання редакції нового журналу він мав викласти свої погляди на українську культуру та її місце у світовій культурі, що

мали стати окрасою журналу (Пам'ятки, 2001, с. 254). Через погане самопочуття владика написання статті затримувалося, а тому в першому номері, за рішенням редактора і видавця, було розміщено повідомлення про статтю А. Шептицького, де він розмірковував про розвиток національного мистецтва, що була видрукувана в «Літописі Національного музею» за 1934 р. (Львів, 1935) (Шептицький, 1935, кн. 1, с. 41).

Невдовзі митрополит надіслав головному редакторові «Нашої культури» есей «З філософії культури», за необхідності доручив І. Огієнку відредагувати 9-сторінковий текст, оскільки не міг витратити на його написання більше півтори години, вважав його не досконалим, прагнув опублікувати цю працю в скороченому вигляді. Втім, есей А. Шептицького було опубліковано у 4 книзі «Нашої Культури» за 1935 р. майже без редакторських правок авторського рукопису (Шептицький, 1935, кн. 4, с. 200–207). Полею для демонстрації власного сприймання проблеми бажаного співвідношення універсального й національного в світовій культурі владика обрав історіографію, що «також мистецтво, будучи до певної міри і стислою наукою», а кожний історик творить під впливом національного середовища й враховує очевидні риси власного народу. Результатом роздумувань над філософією «вселюдської» і «всенародної» культури стало твердження митрополита, що було виокремлено в тексті шрифтом через його важливість, а відтак стало дуже часто цитованим: «...світ тепер оцінює національні культури так високо, що тільки під фірмою національної культури можна здобути місце у всесвітній культурі» (Шептицький, 1935, с. 207). Публікація цієї студії викликала критику на адресу «Нашої Культури» з боку «волинських певняків», які звинуватили редакцію в запровадженні унії (Пам'ятки, 2001, с. 257). Але це не завадило І. Огієнкові просити владика написати про значення національного мистецтва: «Ваші думки глибоко творчі для нашої Культури, а це й підказало мені й надало сміливості ласкаво просити Вас дати таку статтю» (Пам'ятки, 2001, с. 278).

Невеликий обсяг місячника «Наша Культура» відразу визначив проблему пошуку коштів для друку видання. І. Огієнко неодноразово просив К. Студинського опікуватися цією справою у Львові, розраховуючи на матеріальну допомогу владика Андрея, оо. Василяян, о. Юліана (Дзеровича) та інших меценатів. Авторитет нового часопису невпинно зростав серед освіченого громадянства, чому сприяла його висока оцінка предстоятелем ГКЦ. «Робите мені велику честь, запрошуючи мене до співучасті в «Нашій культурі», – писав владика І. Огієнкові. – Предмет такий інтересний, що загострює цікавість і побуджує охоту писати» (Наша культура, 1935, (4), с. 257).

У 1935 р. редаговані професором І. Огієнком часописи відзначили 70-річчя митрополита А. Шептицького. На шпальтах «Рідної Мови» було вміщено вітального листа й статтю головного редактора, а в «Нашій Культурі» був надрукований есей ювіляра. Крім того, редакція «Нашої Культури» додала «до загального хору своє скромне *ad multos annos*» (Наша культура, 1935, (5), с. 336). Водночас від імені редакції цих видань І. Огієнко надіслав «Їх Еміненції Високопреосвященному Владиці Кір Андреєві гр[афу] Шепт[ицькому]» вітального листа. «Своєю довгою невтомною працею Ви показали нам достойний зразок правдивого культур-

ного мецената, що глибоко розуміє триєдність віри-мови-культури, – зазначав він. – ... Ви той, що найглибше визнав мудру аксіому: хочеш міцно будувати Церкву, будуй водночас рідну мову й національну культуру. Бо Церква без них на піску збудована: перша повинь забере її. Ви той правдивий меценат національної культури, що, будучи на високому становищі, підтримував її не кришками, які падають марно со стола багачів, – Ви часто віддавали їй свою останню вдовину лепту» (Пам'ятки, 2001, с. 266).

Лист митрополита А. Шептицького до І. Огієнка від 16 червня 1935 р. був останнім за хронологією, що зберігався в особистому архіві вченого-філолога. У ньому він дякував за надіслані йому праці «Історія церковно-слов'янської мови» і «Загублений Крем'янецький стародрук», зауважував, що «оба предмети особливо для мене інтересні» (Лист 16 червня 1935, с. 32; Огієнко, (5), 1931, с. 20–38; Огієнко, 1931). На жаль, листи владика Андрея до І. Огієнка за період 1936 – 1939 рр. в особистій збірці останнього з Архіву Інституту національної пам'яті Польщі–Комісії з розслідування злочинів проти польського народу не збереглися. Імовірно, вони були втрачені під час перевезення у 1944 р. із Холма документів архівної збірки митрополита Іларіона.

Відносини між цими церковними і культурними діячами тривали аж до смерті А. Шептицького (1 листопада 1944 р.) із 22-місячною перервою в роки радянської окупації Львова (1939 – 1941 рр.). Їх відновив владика Андрей своїм листом від 3 листопада 1941 р. до Архієпископа Холмського і Підляшского Іларіона (І. Огієнка). Листовні послання архієпископа Іларіона до Митрополита Галицького А. Шептицького, надіслані в 1941 – 1943 рр., були опубліковані українськими дослідниками в збірці епістолярних матеріалів Івана Огієнка в 2001 р. (Пам'ятки, 2001, с. 295–298, 300, 305, 307, 308) і є предметом окремого дослідження.

Висновки. Започатковані навесні 1921 р. взаємини між міністром сповідань уряду Директорії УНР І. Огієнком і митрополитом Галицьким А. Шептицьким мали діловий і конструктивний характер. Вони спрямувалися на захист національних, релігійних, культурних інтересів і соціальних прав 5 мільйонів українців, які після Першої світової війни опинилися у складі II Речі Посполитої. У складний період політичної еміграції І. Огієнко повсякчас відчував моральну підтримку владика Андрея, який також надавав і фінансову допомогу його родині. Обмін науковою, науково-популярною й релігійною літературою, наукова співпраця, вітання з новорічними й великодніми святами, обговорення в листовних посланнях стану здоров'я владика й хвороби дружини І. Огієнка надало їм відносинам характеру спілкування «старих друзів». Усвідомлюючи важливість видання, заснованих І. Огієнком журналів «Рідна Мова» (у 1933 р.) та «Наша Культура» (у 1935 р.), предстоятель ГКЦ фінансово підтримував їх друк. Зв'язки І. Огієнка й А. Шептицького перервала радянська окупація Львова, вони були відновлені в листопаді 1941 р.

Список використаних джерел і літератури:

Адамський, В. Р. (упорядн.). (2014). Лист голови Ради студентських представників українського студентства в еміграції до І. Огієнка від 21 лютого 1921 р. *Листування Івана Огієнка (1909 – 1921)*. Кам'янець-Подільський.

Баб'як, А. (2013). *Подвиг митрополита Андрея Шептицького як апостольського візитатора для українців (1920 – 1923) і його взаємини з урядом Польщі*. Тренго-Больцано. 240 с.

Біднов, В. (1921). *Церковна справа в Україні*. Тарнів. 47 с.

Дозвіл Міністра освіти Польщі професорам, приват-доцентам та асистентам КПДУУ працювати в лабораторіях і бібліотеках Варшавського університету. 23 березня 1921 р. ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 419.

Зарецька, Т. (2007). *Юзеф Пілсудський і Україна*. Київ. 288 с.

Ковальський, М. (1995). Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів у Варшаві. *Український історик*. Рік XXXII, 1–4 (124–127), 263.

Копилов, С. А. (2019). Іван Огієнко та Кирило Студинський (до історії стосунків і співпраці у міжвоєнний період). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта : науковий збірник : серія історична*, 15, 10–11.

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1925). Arciwm Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (11 січня), 5.

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1933). Arciwm Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (13 серпня), 27.

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1932). Arciwm Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 229/127, (16 березня), 15. *Лист митрополита Андрея до І. Огієнка.* (1924). Arciwm Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie (далі – IPNW). Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (16 лютого), 3.

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1935). Arciwm Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (16 червня), 32.

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1932). Arciwm Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (18 січня), 15.

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1932). Arciwm Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (2 листопада), 20–21.

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1926). Arciwm Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (21 червня), 9.

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1931). Arciwm Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (22 грудня), 13.

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1925). Arciwm Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (25 червня), 7.

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1925). Arciwm Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (25 червня), 13.

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1933). Arciwm Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (27 жовтня), 26.

1. Іван Огієнко і його доба

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1924). Arcyiwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (28 травня), 4.

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1932). Arcyiwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (6 грудня), 22.

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1932). Arcyiwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (9 грудня), 23.

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1933). Arcyiwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencja do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (9 травня), 26.

Лист митрополита Андрея до І. Огієнка. (1935). *Наша культура*, 4, 257.

Листи І. Огієнка до МЗС та С. Петлюри. (1921). ЦДАВО України. Ф.3696. Оп.2. Спр.26, 54, 55, 60, 85, 98 та ін.

Ляхоцький, В., Московченко, Н., Преловська, І. (упорядн.) (2001). Лист п. Голові Української Дипломатичної Місії в Голландії та Бельгії від 16 травня 1921 р. *Пам'ятки: Епістолярна спадщина Івана Огієнка (1907 – 1968)*, т. 2, Київ, 477 с.

Наша культура (1935). 5, 336.

Огієнко, І. (1925). Наголос, як метод означення місця виходу стародруківаних книжок. Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії. *Записки НТШ*, т. СXXXVI–СXXXVII. Львів.

Огієнко, І. (1931). *Загублений крем'янецький стародрук.* Варшава, 95 с.

Огієнко, І. (1931). *Історія церковно-слов'янської мови: Короткий науково-популярний нарис*, т. 5. Варшава.

Огієнко, Ів. (1931). *Програма опису кирилівських стародруків для вжитку палеографічного семінара.* Варшава, 11 с.

Преловська, І. та ін. (упорядн.) (2011). *Постать Івана Огієнка у листах його кореспондентів. Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 1910 – 1969.* Київ: Вид-во Олени Теліги, 744 с.

Рідний Край (1921). 81, (13 квітня), 1.

Свята Служба Божжа св. Отця нашого Іоана Золотоустого мовою українською: переклад з грецької (І. Огієнко (ред. пер.)). (1922). Львів.

Сергійчук, В. (упорядн.). (1999). Лист С. Петлюри Міністрові сповідань І. Огієнкові. 28 листопада 1921 р. *Петлюра Симон. Статті, листи, документи*, (т. 3). Київ, 614 с.

Тимошник, М. (2017). *Його бій за державність.* Київ, 378 с.

Тіменик, З. (1997). *Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) 1882 – 1972: Життєписно-бібліографічний нарис.* Львів, 228 с.

Шептицький, А. (1935). З філософії культури. *Наша культура*, кн. 4. Варшава.

Шептицький, А. (1935). Про значення національного мистецтва. *Наша культура*, кн. 1. Варшава.

Bruski, J. J. (2000). *Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie* (1919 – 1924). Kraków, 600 s.

Kaweczka-Greczowa, A. (1970). *Ochrona zbiorów Biblioteki Narodowe. Walka o dobra kultury. Warszawa 1939 – 1945*, Т. 1. Warszawa, 585 s.

Uroczystość obchodu drugiej rocznicy otwarcia Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego, (1928). ELPIS, 4, 93.

References:

Adams'kyy, V. R. (Uporyadn.) (2014). Lyst holovy Rady students'kyh predstavnykiv ukrayins'koho studentstva v emihratsiyi do I. Ohiyenka vid 21 lyutoho 1921 r. *Lystuvannya Ivana Ohiyenka (1909 – 1921)*. Kamyanets'-Podil's'kyi. [in Ukrainian]

Babyak, A. (2013). *Podvyh mytropolyta Andreya Sheptyts'koho yak apostol's'koho vizytatora dlya ukrayintsiv (1920 – 1923) i yoho vzayemny z uryadom Pol'shchi*. Trento-Bol'tsano, 240 p. [in Ukrainian]

Bidnov, V. (1921). *Tserkovna sprava v Ukrayini*. Tarniv. 47 p. [in Ukrainian]

Dozvil Ministra osvity Pol'shchi profesorom, pryvat-dotsenetam ta asyistentam KPDUU pratsyuvaty v laboratoriyakh i bibliotekakh Varshavs'koho universytetu. 23 bereznya 1921 r. TSDAVO Ukrayiny. F. 3696. Op. 2. Spr. 419. [in Ukrainian]

Kopylov, S. A. (2019). Ivan Ohiyenko ta Kyrylo Studyns'kyi (do istoriyi stosunkiv i spivpratsi u mizhvoyennyy period). *Ivan Ohiyenko i suchasna nauka ta osvita: naukovyy zbirnyk: seriya istorychna*, 15, 10–11. [in Ukrainian]

Koval's'kyi, M. (1995). Personal'na sprava Ivana Ohiyenka v Arkhivi novykh aktiv u Varshavi. *Ukrayins'kyi istoryk*. Rik XXXII, 1–4 (124–127), 263. [in Ukrainian]

Lyakhots'kyi, V. & Moskovchenko, N. & Prelovs'ka, I. (uporyadn.). (2001). Lyst p. Holovi Ukrayins'koyi Dyplomatychnoyi Misiyi v Hollandiyi ta Bel'hiyi vid 16 travnya 1921 r. *Pamyatky: Epistol'yarna spadshchyna Ivana Ohiyenka (1907 – 1968)*, t. 2, Kyiv, 477 p. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1925). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (11 sichnya), 5. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1933). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (13 serpnia), 27. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1932). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (16 bereznya), 15. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1935). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (16 chervnya), 32. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1924). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie (dali – IPNW). Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (16 lyutoho), 3. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1932). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (18 sichnya), 15. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1932). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (2 lystopada), 20–21. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1926). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (21 chervnya), 9. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1931). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (22 hrudnya), 13. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1925). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (25 chervnya), 7. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1925). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (25 chervnya), 13. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1933). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (27 zhovtnya), 26. [in Ukrainian].

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1924). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (28 travnya), 4. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1932). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (6 hrudnya), 22. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1932). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (9 hrudnya), 23. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1933). Arciwum Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie. Teczka Korespondencia do profesora Iwana Ohijenko, 1229/127, (9 travnya), 26. [in Ukrainian]

Lyst mytropolyta Andreya do I. Ohiyenka. (1935). *Nasha kul'tura*, 4, 257.

Lysty I. Ohiyenka do MZS ta S. Petlyury. (1921). TSDAVO Ukrayiny. F. 3696. Op. 2. Spr. 26, 54, 55, 60, 85, 98 ta in. [in Ukrainian]

Nasha kul'tura. (1935). 5, 336. [in Ukrainian]

Ohiyenko, I. (1925). Naholos, yak metod oznachennya mistsya vykhodu starodrukovanykh knyzhok. Zamitky z istoriyi naholosu na posluhakh paleotypiyi. *Zapysky NTSH*, t. CXXXVI–CXXXVII. L'viv. [in Ukrainian]

Ohiyenko, I. (1931). *Istoriya tserkovno-slov"yans'koyi movy: Korotkyy nauko-vo-populyarnyy narys*, t. 5. Varshava. [in Ukrainian]

Ohiyenko, I. (1931). *Zahublenyy krem"yanets'kyy starodruk*. Varshava, 1931. 95 p. [in Ukrainian]

Ohiyenko, Iv. (1931). *Prohrama opysu kyrylivs'kykh starodrukiv dlya vzhytku paleohrafichnoho seminara*. Varshava, 11 p. [in Ukrainian]

Prelovs'ka, I. ta in. (uporyadn.). (2011). *Postat' Ivana Ohiyenka u lystakh yoho korespondentiv. Lysty hromads'kykh diyachiv, predstavnykiv ukrayins'koyi nauky, kul'tury i tserkvy do Ivana Ohiyenka (mytropolyta Ilariona) 1910 – 1969*. Kyiv: Vyd-vo Oleny Telihy. 744 p. [in Ukrainian]

Ridnyy Kray. (1921). 81, (13 kvitnya), 1. [in Ukrainian]

Serhiychuk, V. (uporyadn.). (1999). *Lyst S. Petlyury Ministrovi spovidan' I. Ohiyenkovi*. 28 lystopada 1921 r. *Petyura Symon. Statti, lysty, dokumenty*, t. 3. Kyiv. 614 p. [in Ukrainian]

Sheptyts'kyy, A. (1935). Pro znachennya natsional'noho mystetstva. *Nasha kul'tura*, kn. 1. Varshava. [in Ukrainian]

Sheptyts'kyy, A. (1935). Z filosofiyi kul'tury. *Nasha kul'tura*, kn. 4. Varshava. [in Ukrainian]

Svyata Sluzhba Bozha sv. Ottsya nashoho Ioana Zolotoustoho movoyu ukrayins'koyu: pereklad z hrets'koyi (I. Ohiyenko (red. per.)). (1922). L'viv. [in Ukrainian]

- Timenyk, Z.** (1997). *Ivan Ohiyenko (Mytropolyt Ilarion) 1882 – 1972: Zhyttypysno-bibliohrafichnyy narys*. L'viv, 228 p. [in Ukrainian]
- Timoshyk, M.** (2017). *Yoho biy za derzhavnist'*. Kyiv, 378 p. [in Ukrainian]
- Zarets'ka, T.** (2007). *Yuzef Pilsuds'kyi i Ukrayina*. Kyiv, 288 p. [in Ukrainian]
- Bruski, J. J.** (2000). *Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wycochodźtwie (1919 – 1924)*. [Petlurowtsy: State Center of the Ukrainian People's Republic in Exile (1919 – 1924)]. Kraków, 600 p. [in Polish]
- Kawecka-Greczowa, A.** (1970). *Ochrona zbiorów Biblioteki Narodowe*. [Protection of the collections of the National Libraries]. *Walka o dobra kultury*. Warszawa 1939 – 1945, T. 1. Warszawa, 585 p. [in Polish]
- Uroczystość obchodu drugiej rocznicy otwarcia Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego* (1928). [Celebration of the second anniversary of the opening of the Study of Orthodox Theology at the University of Warsaw], ELPIS, 4, 93. [in Polish]

Отримано: 02.10.2020 р.

УДК 930.2«1919/1920»:001(477)(092)Огієнко
DOI: 10.32626/2309-7086.2020-16-1.26-37

Олександр Завальнюк

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ORCID: 0000-0002-1778-9736

ResearcherID: I-7817-2018

Olexandr Zavalniuk

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University

ORCID: 0000-0002-1778-9736

ResearcherID: I-7817-2018

ВІЗІЯ СИМОНА ПЕТЛЮРИ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА ЯК ГОЛОВНОУПВНОВАЖЕНОГО УРЯДУ УНР (листопад 1919 — жовтень 1920 рр.)

Досліджується ставлення Голови Директорії УНР Симона Петлюри до управлінської діяльності головноуповноваженого (ГУ) уряду УНР Івана Огієнка у межах його компетенції... Цей аспект має актуальне значення, оскільки дає можливість з'ясувати взаємини в команді державотворців в один із найскладніших періодів революції.

Метою статті є з'ясування обставин призначення І. Огієнка на посаду ГУ уряду УНР та поглядів і оціночних суджень Симона Петлюри щодо виконання покладених на нього урядом обов'язків та доручень Голови Директорії. Для її досягнення використано такі методи дослідження, як загальнонаукові (аналіз, синтез, систематизація, індукція, дедукція), суміжних наук (політичні антропологія і психологія) та спеціально-історичні (структурно-функціональний, хронологічний, історико-біографічний, вибірковий).

Наукова новизна: уперше найбільш повно простежено прихильне і критичне ставлення С. Петлюри до певних кроків І. Огієнка на посаді ГУ, як вияв

вимогливості до особистості державного діяча, та оцінку конкретної діяльності, а також захист його гідності і честі наприкінці 1919 – на початку 1920 рр.

Висновки. І. Огієнко якісно і практично у повному обсязі виконував покладені на нього завдання, разові накази та розпорядження керівництва держави. Опротестовуючи протиправні дії польського війська та адміністрації на Поділлі, обликував їх та доповідав своєму керівництву. С. Петлюра використав надіслані І. Огієнком, компрометуючі польську сторону, матеріали для свого офіційного протесту, а також захисту честі та гідності ГУ. Загалом він вважав, що свої обов'язки той виконував чесно, самовіддано, в інтересах української держави, хоча бачив у нього і певні недоліки, продиктовані присутністю іноземного військового контингенту. І. Огієнко залишався в політичній команді глави держави і після ліквідації інституту ГУ.

Ключові слова: Симон Петлюра, Іван Огієнко, головноуповноважений уряду УНР, польська військова присутність, захист українського інтересу.

SYMON PETLIURA'S VISION OF IVAN OHIIENKO'S FUNCTION AS THE CHIEF COMMISSIONER OF THE UPR (NOVEMBER 1919 – OCTOBER 1920)

The attitude of Symon Petliura, the Head of the Directory of the Ukrainian People's Republic, towards the managerial activity of the Chief Commissioner of the Government of the Ukrainian People's Republic, Ivan Ohiienko within his competence is investigated.

The objective of the article is to clarify the circumstances of I. Ohiienko's appointment for Chief Commissioner of the UPR government and Symon Petliura's views and evaluative judgments on the performance of the government's duties and instructions of the Head of the Directory. To achieve the objective, such research methods as general scientific (analysis, synthesis, systematization, induction, deduction), of related sciences (political anthropology and psychology) and special-historical (structural-functional, chronological, historical-biographical, selective) were used.

Scientific novelty. It is the first-time substantial research of S. Petliura's favorable and critical attitude towards certain steps of I. Ohiienko in the position of Chief Commissioner, as a manifestation of demands to the personality of the statesman, and estimation of particular activities, and also protection of his dignity and honor at the end of 1919 – the beginning of 1920.

Conclusions. I. Ohiienko essentially and practically carried out the tasks assigned to him, as well as one-time orders and instructions of the state leadership. Objecting to illegal actions of the Polish army and administration in Podillia, he kept a record of them and then reported to his leadership. S. Petliura used the materials, compromising the Polish side, sent by I. Ohiienko for his official protest, as well as for advocating the honor and dignity of the Chief Commissioner. In general, S. Petliura believed that I. Ohiienko performed his duties honestly, selflessly, in the interests of the Ukrainian state, although he noticed certain shortcomings, dictated by the presence of a foreign military contingent. Ivan Ohiienko kept on remaining in the political team of the head of state.

Key words: Symon Petliura, Ivan Ohiienko, Chief Commissioner of the UPR government, Polish military presence, protection of Ukrainian interest.

Постановка проблеми. Сучасна українська держава розбудовується у складних внутрішніх і зовнішніх умовах, має чимало повністю не вирішених теоретичних і практичних проблем, пов'язаних, у першу чергу, з безпекою, покращенням життя народу, вищим цивілізованим рівнем розвитку країни. У вирішенні цього складного історичного завдання у певній мірі корисним є досвід державотворення, набутий в період Української революції 1917 – 1921 рр., зокрема під час надзвичайно критичної ситуації, за якої незайняту російськими військами територію УНР з центром у Кам'янці-Подільському довелося тимчасово уступити для контролю і адміністрування майбутньому союзнику – відновленій Речі Посполитій, яка мала підтримку Антанти і могла протистояти спільному ворогу. Рада Народних Міністрів, перш ніж покинути державний центр, призначила міністра ісповідань, ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету Івана Огієнка головноуповноваженим уряду УНР з метою захисту інтересів українських інституцій і громадян в умовах польської окупації, наділивши його відповідними особливими обов'язками, які він безперервно виконував з 16 листопада 1919 р. до 9 липня 1920 р., спілкуючись з керівництвом країни і доповідаючи йому про ті чи інші проблеми у польсько-українських стосунках на ввіреній йому території. Роль цієї неординарної, відповідальної особистості, наділеною пріоритетним державним мисленням, у захисті українського інтересу є прикладом для десятків сучасних українських діячів, які працюють в органах, що забезпечують український інтерес на міжнародній арені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчаючи різні аспекти діяльності І. Огієнка як головноуповноваженого уряду УНР, дослідники частково звертали увагу на його взаємовідносини з керівником української держави С. Петлюрою. У працях українських дослідників (В. Ляхоцький, 1998; І. Турменко, 1998 – 1999; О.Завальнюк, 1997, 2015) та ін. піднята нами тема лише заторкнута, не ставши предметом спеціального дослідження. Вчені обмежуються окремими ілюстраціями співпраці обох діячів, в цілому позитивно оцінюючи їх, зовсім уникаючи аналізу фактів, які засвідчують про певну напруженість у цих відносинах, і пояснення зміни висновків С. Петлюри щодо діяльності ГУ І. Огієнка з критичних на помірковані.

Метою статті є з'ясування обставин призначення І. Огієнка на посаду головноуповноваженого уряду УНР та поглядів і оціночних суджень Симона Петлюри щодо виконання покладених урядом на ГУ обов'язків та доручень самого Голови Директорії. Для її досягнення використано такі методи дослідження, як загальнонаукові (аналіз, синтез, систематизація, індукція, дедукція), суміжних наук (політичної антропології і психології) та спеціально-історичні (структурно-функціональний, хронологічний, історико-біографічний, вибірковий).

Виклад основного матеріалу. В історичних джерелах і наукових працях не вказано, хто із українських керівників подав ідею призначити Івана Огієнка на посаду головноуповноваженого уряду УНР. Відомо, що 15 листопада 1919 р. вечірнє засідання Ради Народних Міністрів (РНМ) у Кам'янці-

Подільському, через відсутність її голови І. Мазепи, відбувалося під головуванням С. Петлюри. Саме тоді невстановлений голова комісії (структури, яка займалася евакуацією державних установ з тимчасової столиці) доповів про ситуацію, обґрунтував потребу від'їзду уряду і глави держави). Текст доповіді у опублікованому «Журналі засідань Ради Народних Міністрів» не вміщено. Як зафіксував секретар того засідання В. Крушинський, було запропоновано «доклад голови комісії ухвалити і встановити...», що (далі повідомлялося про від'їзд уряду і призначення у залишеному районі головноуповноваженого (ГУ) представника української вищої виконавчої влади, якому допомагатиме ще не створений комітет, що складатиметься із представників усіх центральних установ. Постановою цього органу набували сили і проводилися у життя лише за згоди ГУ, завдання якого, як спеціального представника уряду, полягало у тому, щоб «захищати інтереси громадян перед тою неукраїнською владою, яка займе м. Кам'янець». Для виконання цієї місії, зокрема «на видатки по піклуванню громадян УНР» та «на забезпечення шпиталю та хворих», йому виділили кошти в розмірі 30 млн. грн. У тому ж рішенні було записано: «На пост уповноваженого призначити ректора місцевого університету і міністра ісповідань, професора І. Огієнка» (Директорія, 2006, с. 575). Джерело не повідомляє, чи обговорювалась кандидатура претендента на посаду ГУ, чи це питання було погоджено заздалегідь. Сам І. Огієнко, майже через півстоліття по тому, писав, що «позостатися в Кам'янці й боронити Україну до останку ніхто не погодився – всі міністри кидали Україну. Погодився тільки один міністр ісповідань – проф. Іван Огієнко» (Огієнко, 1968, с. 17). Цьому, як зазначив сам мемуарист, передувала його, як на нашу думку, не зовсім коректна заява про те, що виїзд державних органів з України є зрадою. У зв'язку з цим запропонував «передати всю владу у цей тяжкий час одному обраному Уповноваженому Міністрові, передати йому всю владу, і нехай він позоставиться в Україні й рятує її перед напасними поляками, як може... І ніяк не можна позоставляти Україну без Уряду, бо все впаде, як тільки УНР покине Україну» (Огієнко, 1968, с. 16). Це свідчення, що вперше з'явилася майже через півстоліття після вказаного засідання уряду, не може, на нашу думку, сприйматися як реальний факт (у першому, журнальному, виданні цієї праці 1936 р. наведених слів ГУ немає) (Огієнко, 1936, с. 554).

Скоріш за все, пропозицію посісти нову посаду було зроблено лише Огієнкові, оскільки це було вигідно двояко. По-перше, університет мав постійно працюючого ректора (попередні його відлучення через міністерську діяльність негативно сприймалися в колективі), а по-друге, вища влада УНР в особі цього міністра отримувала гідного, принципового і рішучого представника, який до того вже доводив, що уміє захищати український інтерес. Запропоновану кандидатуру підтримав С. Петлюра. Перед своїм від'їздом він, як стверджує І. Огієнко, зустрівся з новопризначеним і мав з ним коротку розмову, яку підсумував так: «Не знаю, що буде далі... Полякам не вірю, з ними писаної угоди нема, не дають... Бережіть Україну, як можете» (Огієнко, 1968, с. 18). Пізніше С. Петлюра назве головноуповноваженого уряду УНР міністром, наділимим воєнно-політичними об-

ставинами листопада 1919 р., «особливими повноваженнями» (Симон Петлюра..., 1999, т. III, с. 248).

Залишаючи Кам'янець-Подільський І. Мазепа офіційно видав Огієнкові від імені уряду перелік його повноважень, названих «Повновластою», яка була опублікована в місцевій пресі (Інститут головноуповноваженого..., 2018, с. 18). Згодом, 14 лютого 1920 р., її оновили і розширили як додаток до попередньої (Тюрменко, 1998, с. 261). Можна стверджувати, що ці документи були правовою основою діяльності українського міністра, рівень відповідальності якого нагадував обов'язки заступника глави уряду. У цих документах не йшлося про звітність високопосадовця перед Головою Директорії УНР та Головою Ради Народних Міністрів УНР, утім І. Огієнко це практикував, зважаючи на складність і не прогнозованість ситуації в умовах специфічного і дошкульного українцям двовладдя. Разом з тим комунікація ГУ з керівниками держави та уряду, які несли пряму відповідальність за країну, була назрілою потребою за цілком очевидної не толерантної поведінки польських військових і цивільних чинників та діяльності у Кам'янці-Подільському опозиційних до Директорії та уряду блоку політичних сил.

Негативно реагуючи та опротестовуючи як багаточисельні факти, пов'язані із заволодінням іноземцями державним майном УНР, так і протиправні заходи щодо українських громадян і заведення у місті порядків, не сумісних із законодавством УНР, І. Огієнко намагався вчасно поставити до відома С. Петлюру, який з 12 грудня перебував у Варшаві (Огієнко, 1968, с. 44–45). Утім досягти цього було непросто: польські чиновники затримували за Збручем кур'єрів ГУ, не давши їм змоги доставити спецпошту до адресата. Згодом головноуповноважений знайшов можливість передати Голові Директорії копії документів про протиправну поведінку польського військового контингенту та цивільної влади на Поділлі, які були максимально долучені до «Меморандуму» С. Петлюри Ю. Пілсудському «в справі відношення польських властей до військ і урядовців Української Народньої Республіки і окремими урядовцями, а також в справі державного і приватного майна УНР, що привезене було на територію Державними Установами Республіки і окремими урядовцями, а також в справі поводження польських військових властей на території України, занятій польським військом по пропозиції Головного Отамана України». Використавши у «Меморандумі» отримані з Кам'янця-Подільського критичні документи і матеріали, до яких підписант поставився з «найбільшою увагою», від імені української держави було висловлено протест проти протиправних дій польських військ і чиновників на Поділлі. Крім того, С. Петлюра взяв під захист представника вищої української влади у Кам'янці-Подільському. Зокрема, він вважав, що протести І. Огієнка проти захоплення жовнірами українського державного, громадського і приватного майна «без ваги, обчислення, обмірвання, без опису і часто без розписок, на мільярди карбованців» були справедливими, а за формами досить коректними. С. Петлюру обурили несправедливі звинувачення ніби ГУ протидіяв польським властям, заява про готовність застосувати проти нього «належні кроки». Ці принизливі випадки представника доводства (командуван-

ня) проти І. Огієнка С. Петлюра розцінив як демонстрацію незаслуженої образи, скерованої як проти самого діяча, так і «супроти Влади УНР, членом якої є п. Огієнко і яка знаходиться формально і бажано, аби знаходилась і по суті, в заприязнених дружніх відносинах з Польським Панством».

Не погоджувався глава УНР і з тим, що поляки називали І. Огієнка «тимчасовим міністром». Відповідаючи на це приниження українського повноважного представника, він роз'яснив польській стороні, що «п. Огієнко є повноправний Член Кабінету Міністрів Уряду УНР» і засудив застосовані щодо І. Огієнка обмеження і протиправні, недружні дії (не відправляли телеграми і перехоплювали його листи), за яких він не зміг налагодити повноцінні зв'язки з Української дипломатичною місією у Польщі. (Доценко, 1924, с. 135, 137–140). Заступництво глави держави за свого міністра, якого іноземці чогось вважали представником «недодержави», робило йому честь, було кроком цілком моральним і відповідало національним інтересам країни.

ГУ уряду УНР знайшов можливість передавати поточну інформацію про ситуацію на території, на яку поширювалися його повноваження, для друку у львівській соціалістичній газеті «Вперед» (вона доставлялася до Варшави і опрацьовувалася в оточенні С. Петлюри). З 25 листопада 1919 по 24 березня 1920 рр. тут було вміщено 18 повідомлень з Кам'янець-Подільського (Інститут головно уповноваженого..., 2018, с. 199–232). Крім того, відповідну інформацію від головноуповноваженого отримав і О. Доценко, старший ад'ютант С. Петлюри, який прибув з Варшави до Кам'янець-Подільського на початку лютого 1920 р. Посланець керівника держави вважав, що «Огієнко поведився у Кам'янці, при всіх своїх не достатках, з достоїнством, обороняв українське громадянство та українські установи од польських зазіхань, виривав од поляків, що тільки можна було вирвати і все робив, керуючись все ж тільки інтересами нації. Невдоволених його діяльністю було багато, але хто був невдоволений? Ті, що і самі собою часами були невдоволені і ніколи нічого не робили та все критикували» (Доценко, 1924, с. 166). Не буде помилкою стверджувати, що саме так він доповів про діяльність ГУ С. Петлюри, який йому цілком довіряв.

Від голови Директорії І. Огієнко отримував різні накази, які стосувалися певних вимог щодо вирішення різних питань, зокрема, щодо виплати коштів в сумі 200 млн. грн. для забезпечення роботи Української дипломатичної місії у Польщі (Симон Петлюра..., 1999, т. III, с. 169). Були й інші фінансові доручення. Звісно, усі вони були виконані, Утім, якби ГУ виконав телеграфне розпорядження С. Петлюри та І. Мазепи від 17 листопада 1919 р. про припинення діяльності державного підприємства із виготовлення грошових знаків (Огієнко, 1968, с. 24), то для виплат подібних сум у ГУ просто не знайшлося б готівки.

Усі інші накази і доручення С. Петлюри виконувалися І. Огієнком без якихось застережень. Щоправда, були й такі, які виконати було непросто. Так, 31 березня 1920 р. С. Петлюра надіслав І. Мазепі та І. Огієнку листа із пропозицією створити у Кам'янці-Подільську Особливу державну комісію із представників проурядових партій та окремих міністерств з метою вироблення законопроектів, статутів та інструкцій, «які б охоплю-

вали все державне керування Республікою». У першу чергу, мали бути критично проаналізовані усі чинні закони щодо «державного законодавчо-адміністративно-судебного апарату», а відтак вироблені проекти законів про майбутній парламент України, виборів до нього, механізм формування міністерств, різних ланок органів державного управління і самоврядування (Симон Петлюра..., 1999, т. III, с. 192–193). Для такої масштабної роботи потрібно було відшукати багато фахівців у галузі державного права, що ні І. Мазепі, який знаходився з військом у Зимовому поході, ні І. Огієнку, який мав обмежений штат в управлінні ГУ, виконати було не під силу. Тому й не дивно, що про діяльність такої структури нічого невідомо. Подібної проблеми в І. Огієнка не виникло, коли він отримав затверджену С. Петлюрою постанову уряду від 25 березня 1920 р. (документ набув юридично сили тільки 29 травня 1920 р.) про поліпшення матеріального стану діючих державних службовців і евакуйованих з інших місць працівників державних установ (Симон Петлюра..., 2006, т. IV, с. 398–399).

Коли переговори з поляками у квітні 1920 р. вийшли на фінішну пряму і було ясно, що незабаром розпочнеться воєнна кампанія проти більшовиків в Україні, С. Петлюра обмірковував питання про заходи із відновлення на визволеній згодом території органів української влади. У зв'язку з цим доцільність посади ГУ уряду УНР втрачала свою попередню актуальність. Тому глава держави у телеграмі, адресованій трьом міністрам, зокрема й І. Огієнку, які знаходилися у Кам'яниці-Подільському, наголосив, що у зв'язку з цим «робота Головноуповноваженого Міністра Огієнка мусить бути зужена, [а] у мірі відновлення праці центральних установ ліквідуватися» (Симон Петлюра..., 1999, т. III, с. 203–204). Щоправда, для припинення діяльності інституції ГУ потрібна була урядова постанова, затверджена Головою Директорії.

Про цінунання С. Петлюрою державницької позиції і високих управлінських якостей І. Огієнка свідчить, зокрема, його теплий і конструктивний лист до ГУ у Тарнові від 5 вересня 1920 р. про плани повернення в Україну і пропозицію тимчасово проводити засідання уряду: «...Дуже прошу Вас, Вельмишановний Іване Івановичу, і далі нести на собі труд головувати в Раді [Народних] Міністрів [готувалася відставка глави уряду В. Прокоповича. – О. З.] і вести її засідання. Ваш великий досвід державний, випробувана енергія та такт дають певність, що при тісному контакті і найповнішому порозумінню поділ праці дасть можливість досягти добрих результатів. Разом з тим, дуже просив би Вас, коли ласка Ваша, оповістити мене, що саме зроблено в Раді [Народних Міністрів]. За час моє відсутності і надалі не одмовиться знайомите мене з ходом роботи. Був би вдячний Вам, коли б Ви потрудилися познайомити із змістом цього листа і других товаришів. Вибачайте за ті клопоти і працю, які накладаються на Вас, до того примушують державні інтерес. Наперед вдячний Вам за Вашу поміч в спільній і дорогій нам усім справі, поміч таку потрібну в цій складній і трудній ситуації, з якої ми повинні вийти – і я певен, вийдемо переможцями на рідну Україну» (Симон Петлюра..., 2016, с. 454). Тож виходить, що, на переконання глави держави, з усіх міністрів, які переїхали до Галичини, найбільш придатним для професійного проведення засідань

РНМ був один – І. Огієнко, який мав переваги над іншими своїм інтелектом і досвідом державного управління.

Не випадково, С. Петлюра не підтримав прохання ГУ, які він подавав тричі, про відставку. Автор цієї статті майже чверть століття тому, опрацювавши значний комплекс переважно опублікованих джерел, дійшов висновку, що керівник держави ставився до І. Огієнка як до державного діяча високого рівня, бачив у його постаті позитивні риси. До них можна віднести: «1) непідробний патріотизм, 2) виразну національну свідомість, 3) націленість на утвердження і розбудову Української незалежної, соборної держави; 4) некорисливе служіння державі і народу, 5) величезну обізнаність в галузі історії, культури і церкви, 6) сильні організаторські [якості] і здатність до самоутвердження, 7) безкомпромісність і колегальність, 8) діловитість, 9) наполегливість, педантичність і шляхетність, 10) толерантність та ін.» (Завальнюк, 1997, с. 153–154). До них варто додати й інші: чесність, конструктивність, глибоке усвідомлення своїх обов'язків і готовність їх виконувати якісно і повному обсязі, забезпечуючи, як правило, їх позитивний результат, велика відповідальність за доручену справу, здатність доводити розпочате до завершення, прозорість своїх офіційних кроків, уміння згуртовувати для вирішення державних справ найбільш здібних працівників, рахуватися з їхньою думкою та особиста жертвовність заради успіху української державної ідеї і практики.

Відаючи І. Огієнку належне у його прикладному служінні Україні, С. Петлюра разом з тим ставився до нього як до одного із представників команди державотворців, яка навіть у екстремальних ситуаціях мала неодмінно діяти безпомилково, у правовому полі, дотримуючись усіх чинних українських законів. Тому, ознайомившись із надісланими йому протоколами засідань Комітету при ГУ з середини листопада 1919 до кінця січня 1920 рр., він дійшов висновку, що створений головноуповаженим орган діяв не як довірчий орган (що передбачалося рішенням уряду від 15 листопада 1919 р.), а «вирішав справи, які Головноуповаженого не торкалися і які могли підлягати розв'язанню лише Ради Народних Міністрів. Складені у вимоговій формі: «асигнувати», «видати» і т. и. протоколи цього комітету подавалися головноуповаженому, який на них писав: «затверджую»... Мені відомо, що... Огієнкові в м. листопаді, при залишенні Урядом УНР Кам'янець, було асигновано певну кількість грошей на певну мету, але асигнування по протоколах згаданого Комітету далеко перевищують кредит Головноуповаженого, а тому виникає думка, що Головноуповажений користувався грішми з якихось інших джерел» (Симон Петлюра..., 1999, с. 247–248).

Не виключено, що глава держави, який отримував різні доноси на Огієнка від його недругів, на якийсь час засумнівався у ньому: а чи, бува, не перебільшив той своїх повноважень, вирішуючи фінансові питання, пов'язані з підтримкою українських інституцій (200 млн. грн.), допомогти тисячам урядовців, які залишилися у Кам'янці-Подільському і якими ГУ мав опікуватися (5 млн. крб.), підтримкою шкіл Кам'янецького повіту (понад 11 млн. крб., які оформили як позичку від держави). Виходячи з цього, С. Петлюра запропонував голові РНМ В Прокоповичу у вересні 1919 р.

винести на одне із урядових засідань два принципові питання: 1) «про скасування повноважень, наданих Міністрові Огієнкові в листопаді 1919 р.» (воно було явно не на часі, оскільки усі міністри знаходилися за Збручем і не могли у повній мірі виконувати свої обов'язки) і 2) про утворення комісії для розслідування грошових витрат «без мого затвердження... як Радою [Народних Міністрів], так і Нарадою [Народних] Міністрів» і офіційно обговорення її звіту на уряді (ця проблема стосувалася фінансування діяльності І. Огієнка щодо виконання ним своїх повноважень (надання допомоги отцям-василіанам (2 млн. крб.), фінансування друку записок і лекційних курсів професорів К-ПДУУ (2 млн. крб.), підвищення платні урядовцям та надання їм великодньої допомоги, підтримки університету (суми не зазначені) тощо. Виконати це доручення було складно, оскільки воно стосувалося попереднього складу уряду, який у травні 1920 р. подав на демісію. Та й не відомо взагалі, чи успадкувала РНМ на чолі з В. Прокоповичем його архів (Симон Петлюра..., 1999, т. III, с. 248–249).

Наразі невідомо чи було виконано це доручення Опубліковані журнали засідань спочатку Кабінету Народних Міністрів, а через деякий час РНМ, яка знаходилася у Тарнові, а з 29 вересня по 28 жовтня 1920 р. працювала у Станіславові, свідчать, що за прем'єрства В. Прокоповича (як голова уряду, провів останнє засідання 12 жовтня 1920 р.) ці питання до порядку денного не включалися жодного разу. Більше того І. Огієнко, виконуючи доручення С. Петлюри, про яке йшлося у його згаданому вище листі, провів 4 засідання Ради Народних Міністрів (13–14, 18 і 30 вересня 1920 р.) як заступник її голови (Директорія..., 2006, т. 2, с. 201–234). Претензій до його роботи ніхто не висловлював.

Новий глава уряду А. Лівіцький, можливо, отримав подібне завдання, хоча у тих же журналах засідань РНМ про це немає жодного свідчення. Історик І. Тюрменко віднайшла неопублікований протокол урядового засідання, датований 17 жовтня 1920 р., на якому було прийнято підготовлений І. Огієнком законопроект про ліквідацію посади і управління ГУ уряду УНР. На основі цього рішення 31 жовтня 1920 р. голова Директорії С. Петлюра, голова РНМ А. Лівіцький та головноуповноважений міністр І. Огієнко підписали постанову про ліквідацію зазначеного управління (Тюрменко, 1999, №6, с. 110). Утім, чи вона була результатом виконання доручення С. Петлюри, чи її прийняття продиктовано тодішнім складним воєнно-політичним становищем республіки (поляки підписали з більшовиками перемир'я і зобов'язалися не надавати військову допомогу українській армії, що опинилася у безвихідному становищі, чи, зрештою, керівництво країни зрозуміло безперспективність цієї структури для роботи державних органів на еміграції, до якої готувалися – остаточно не з'ясовано. Попри те, І. Огієнко з ліквідацією структури, яку він офіційно очолював упродовж 11 місяців, продовжував ставитися до С. Петлюри цілком прихильно. І коли 18 листопада 1920 р. у м-ку Фрідріхівка Проскурівського повіту, неподалік польсько-українського кордону, зібралася востаннє на батьківщині РНМ за участю С. Петлюри, щоб обміркувати катастрофічне становище, у якому опинилася УНР, і прийняти рішення про перехід на підконтрольну по-

лякам територію, колишній ГУ заявив, що завдання уряду, які він це бачить, полягає в тому, щоб «зберегти Голову Директорії – Головного Отамана Симона Васильовича Петлюру, в особі якого ототожнюється ідея державності Української Народної Республіки. Армія і Уряд необхідно зберегти, аби при сприятливих умовах розпочати [відновити – О. З.] визвольну боротьбу. Необхідно зберегти урядовців, а також і Українських громадян, що примушені були по політичних обставинах залишити Батьківщину» (Симон Петлюра..., 1999, т. III, с. 308). Зрештою, усі згадані категорії таки опинилися за Збручем, де розпочали своє важке еміграційне життя. Наступив новий етап і у відносинах між С. Петлюрою та І. Огієнком.

Висновки. На посаді головноуповноваженого уряду УНР І. Огієнко працював під дистанційним контролем у більшій мірі глави держави С. Петлюри, у меншій – голови уряду І. Мазепи, якісно виконував покладені на нього складні довготривалі державні завдання, а також разові накази та розпорядження, опротестовував протиправні дії командування іноземного війська та чужої адміністрації, які завдавали матеріальних і моральних збитків українцям, організував їх облікував та доповідав своєму керівництву. С. Петлюра використав надіслані І. Огієнком компрометуючі польську сторону матеріали для свого офіційного протесту, захисту честі та гідності ГУ. Загалом він вважав, що свої обов'язки той виконував чесно, самовіддано, в інтересах української держави, хоча бачив у нього і певні недоліки (деяке перевищення повноважень, що було продиктовано тодішньою не прогнозованою ситуацією, у край складними обставинами співіснування з польською владою). Це не вплинуло на їхні подальші стосунки, І. Огієнко і далі залишався в команді Голови Директорії, яка проводила державницьку політику, дбала про забезпечення керованості слабкою країною.

Перспективи дослідження піднятої проблеми пов'язані із розширенням джерельної бази і з'ясуванням характеру взаємин та рівня співпраці між Головою Директорії УНР С. Петлюрою та міністром ісповідань І. Огієнком на еміграції.

Список використаних джерел і літератури:

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 р.: Док. і матеріали. (2006). Київ: Вид-во ім. О. Теліги, Т. 1, 688 с.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 р.: Док. і матеріали. (2006). Київ: Вид-во ім. О. Теліги, Т. 2, 744 с.

Доценко, О. (1924). Літопис Української Революції. *Матеріали й документи до історії Української революції.* [Тарнів]–Львів, Т. II. Кн. 5, 341 с.

Завальнюк, Олександр. (1997). Державна співпраця І. Огієнка і С. Петлюри у 1919 – 1920 рр. *Духовна і науково-педагогічна діяльність І. І. Огієнка (1882 – 1972) в контексті українського національного відродження (до 115-річчя від дня народження): Наукові доповіді другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (18 – 19 лютого 1997 року).* Кам'янець-Подільський, Київ, 71–74.

Завальнюк, О. М. (2015). Іван Огієнко і керівники української держави у 1917 – 1920 рр.: співпраця на ниві національного відродження. *Іван Огієнко і*

сучасна наука та освіта: наук. зб. Серія філологічна. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, Вип. XII, 114–124.

Завальнюк, О. М. (1997). І. І. Огієнко і польське адміністрування на території Поділля (листопад 1919 р. – липень 1920 р.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. пед. ун-т, Т.1(3), 143–158.*

Інститут головноуповноваженого уряду Української Народної Республіки у висвітленні періодику 1919 – 1920 рр.: зб. матеріалів. Кам'янець-Подільський: ТОВ “Друкарня «Рута», 242 с.

Ляхоцький, В. (1998). Фонд головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі як джерело дослідження заключного етапу визвольних змагань 1917 – 1921 рр. *Студії з архівної справи та документознавства. Київ, Т. 3, 101–113.*

Огієнко Іван. *Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва. (1935). Наша культура: науково-літературний місячник. Варшава, Кн. 7.*

І. Огієнко – на тяжкій службі Народові: Головноуповноважений Міністер Уряду Української Народної Республіки 1919 – 1920. (1936). *Наша культура: науково-літературний місячник. Річник другий. Варшава, Кн. 7 (16).*

Огієнко, Іван. (1968). *Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. Вид. 2-е, доп. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 96 с.*

Сергійчук, В. (упоряд.). (1999). Симон Петлюра. *Статті. Листи. Документи / упоряд. В. Сергійчук. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, Т. III, 616 с.*

Сергійчук, В. (упоряд.). (2016). Симон Петлюра. *Статті. Листи. Документи* Вишгород: ПП Сергійчук М. І., Т. V, 632 с.

Тюрменко, І. І. (1998). *Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона): Монографія. Київ, 1998, 282 с.*

Тюрменко, І. І. (1999). Іван Огієнко – головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.). *Український історичний журнал, 5, 101–109.*

Тюрменко, І. І. (1999). Іван Огієнко – головноуповноважений уряду УНР (листопад 1919 – жовтень 1920 рр.). *Український історичний журнал, 6, 101–111.*

References:

Dyrektorii, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 r.: Dok. i materialy. (2006). U 2-kh tomakh, 3-kh chastynakh / Uporiad.: V. Verstiuk (kerivnyk) ta in. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihy, T. 1, 688 p. [in Ukrainian]

Dyrektorii, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 r.: Dok. i materialy. (2006). U 2-kh tomakh, 3-kh chastynakh / Uporiad.: V. Verstiuk (kerivnyk) ta in. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihy, T. 2, 744 p. [in Ukrainian]

Dotsenko, O. (1924). *Litopys Ukrainskoi Revoliutsii. Materialy y dokumenty do istorii Ukrainskoi revoliutsii.* [Tarniv] – Lviv, T. II, Kn. 5, 341 p. [in Ukrainian]

Zavalniuk, Oleksandr. (1997). *Derzhavna spivpratsia I. Ohiiienka i S. Petliury u 1919 – 1920 rr. Dukhovna i naukovo-pedahohichna diialnist I. I. Ohiiienka (1882 – 1972) v konteksti ukrainskoho natsionalnoho vidrozhennia (do 115-richchia vid dnia narodzhennia): Naukovi dopovidi druhoi Vseukrainskoi naukovo-teoretychnoi konferentsii (18–19 liutoho 1997 roku).* Kamianets-Podilskyi, Kyiv, 71–74. [in Ukrainian]

Zavalniuk, O. M. (1997). І. І. Огієнко і польське адміністрування на території Поділля (листопад 1919 р. – лепен 1920 р.). *Наукові праці Каміанець-Подільського*

derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. Ist. nauky. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. ped. un-t, T. 1 (3), 143–158. [in Ukrainian]

Zavaliuk, O. M. (2015). Ivan Ohiienko i kerivnyky ukrainskoi derzhavy u 1917 – 1920 rr.: spivpratsia na nyvi natsionalnoho vidrozhennia. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita: nauk. zb. Serii filolohichna.* Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podil. nats. un-t im. I. Ohienka, Vyp. VII, 114–124. [in Ukrainian]

Institut holovnoupovnovazhenoho uriadu Ukrainkoi Narodnoi Respubliky u vysvitlenni periodyky 1919 – 1920 rr.: zb. materialiv / [uporiad. i avtory vst. st. O. I. Marchuk, O. M. Zavalniuk]. Kamianets-Podilskyi: TOV «Drukarnia «Ruta», 242 p. [in Ukrainian]

Liakhotskyi, V. (1998). Fond holovnoupovnovazhenoho uriadu UNR na Podilli yak dzherelo doslidzhennia zakliuchnoho etapu vyzvolnykh zmahan 1917 – 1921 rr. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva.* Kyiv, T. 3, 101–113. [in Ukrainian]

Ohiienko Ivan. (1935). Moie zhyttia. Avtobiohrafichna khronolohichna kanva. *Nasha kultura: naukovo-literaturnyi misiachnyk. Richnyk druhyi.* Varshava, Kn. 7 (16). [in Ukrainian]

I. Ohiienko – na tiazhkii sluzhbi Narodovi: Holovnoupovnovazhenyi Minister Uriadu Ukrainkoi Narodnoi Respubliky 1919 – 1920. (1936). *Nasha kultura: naukovo-literaturnyi misiachnyk. Richnyk druhyi.* Varshava, Kn. 7 (16). [in Ukrainian]

Ohiienko Ivan, prof. (1968). *Riatuvannia Ukrainy. Na tiazhkii sluzhbi svoiemu narodovi.* Vyd. 2-e, dop. Vinnipeh: Tov-vo «Volyn», 96 p. [in Ukrainian]

Serhiichuk, V. (uporiad.) (1999). Symon Petliura. Statti. Lysty. Dokumenty. Kyiv: Vyd-vo im. O. Telihi, T. III, 616 p. [in Ukrainian]

Serhiichuk, V. (uporiad.) (2016). Symon Petliura. Statti. Lysty. Dokumenty. Vyshhorod: PP Serhiichuk M. I., T. V, 632 p. [in Ukrainian]

Tiurmenko, I. I. (1998). Derzhavnytska diialnist Ivana Ohienka (mytropolyta Ilariona): Monohrafiia. Kyiv, 282 p. [in Ukrainian]

Tiurmenko, I. I. (1999). Ivan Ohiienko – holovnoupovnovazhenyi uriadu UNR (lystopad 1919 – zhovten 1920 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal,* 5, 101–109. [in Ukrainian]

Tiurmenko, I. I. (1999). Ivan Ohiienko – holovnoupovnovazhenyi uriadu UNR (lystopad 1919 – zhovten 1920 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal,* 6, 101–111. [in Ukrainian]

Отримано: 13.10.2020 р.

Олександр Марчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ORCID 0000-0003-4922-3144

ResearcherID: AAC-7894-2021

Oleksandr Marchuk

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

ORCID 0000-0003-4922-3144

ResearcherID: AAC-7894-2021

ВНЕСОК ІВАНА ОГІЄНКА У РЕФОРМУВАННЯ ПОЧАТКОВИХ, СЕРЕДНІХ І ВИЩИХ ШКІЛ УНР (січень-серпень 1919 року)

У статті аналізується реформування шкіл УНР з ініціативи Івана Огієнка під час роботи у міністерстві освіти та виконання обов'язків радника того ж відомства. Охарактеризовано прийняті ним рішення, постанови, накази, підготовлені за його участі відповідні закони, що стосувалися роботи української початкової, середньої та вищої школи. Встановлено комплекс розроблених і частково реалізованих щодо них заходів.

Приділено увагу ключовим освітнім проблемам, над вирішенням яких працював Іван Огієнко спочатку як міністр освіти, а згодом на посаді радника. Йдеться, зокрема про прийнятий закон про управління освітою в УНР, який залучав громадськість до вирішення управлінських питань на загальнонаціональному і територіальному рівнях.

Мета роботи. На основі використаних джерел показати роль І. Огієнка у реформуванні початкових, середніх і вищих шкіл в УНР

Методологія. Автор дотримувався принципів об'єктивності, історизму, соціального підходу, альтернативності, всебічності. Використано ряд визнаних, ефективних методів дослідження, таких як індукція, дедукція, аналіз, синтез, узагальнення, джерелознавчої критики біографічній, описовий, контент-аналіз, хронологічно-історичний, структурно-функціональний.

Наукова новизна. У статті зроблено спробу комплексно висвітлити найбільш вагомі досягнення Івана Огієнка у творенні національних початкових, середніх та вищих шкіл УНР зазначеного періоду.

Висновки. І. Огієнко як керівник, а згодом і штатний радник Міністерства освіти протягом січня-серпня 1919 р. невтомно працював над комплексним реформуванням української загальноосвітньої (початкової і середньої) та вищої школи, виробленням нової моделі єдиної школи в державі. Його багатогранна робота була спрямована на вироблення і втілення у життя нової державної політики, пов'язаної як з формуванням національної за формою і змістом освітньої системи, так і управлінням нею. За короткий час вдалося прийняти низку законів, міністерських рішень, які розширили шкільну мережу, дещо поліпшили становище учасників освітнього процесу.

Ключові слова: Іван Огієнко, міністр освіти, радник, загальноосвітня школа, університети, реформа, державні закони.

IVAN OHIIENKO'S CONTRIBUTION TO THE REFORM PRIMARY, SECONDARY AND HIGHER SCHOOLS OF UNR (january-august 1919)

The article analyzes the reform of the UPR schools on the initiative of Ivan Ohiienko while working in the Ministry of Education and acting as an adviser to the same department. The decisions, resolutions, orders adopted by him, the relevant laws prepared with his participation concerning the work of Ukrainian primary, secondary and higher schools are described. A set of measures developed and partially implemented for them has been established. Attention is paid to the key educational problems, which Ivan Ohiienko worked on, first as the Minister of Education, and later as an advisor. These include the law on education management in the UPR, which involved the public in addressing management issues at the national and territorial levels.

The objective. Based on the sources used, to show the role of I. Ohiienko in the reform of primary, secondary and higher schools in the UPR.

Methodology. A necessary condition for achieving the goal was the use of principles and methods of scientific research, in particular – the principle of objectivity, the principle of historicism, problem-chronological method, historical-comparative method, logical method, method of critical analysis and synthesis, typological method, generalization method and prosopographic method.

Scientific novelty. In the article attempts to comprehensively cover the most significant achievements of Ivan Ohiienko in the creation of national primary, secondary and higher schools of the UPR of this period.

Conclusions. I. Ohiienko as head and later staff adviser to the Ministry of Education during January-August 1919 worked tirelessly to comprehensively reform the Ukrainian secondary (primary and secondary) and higher schools, to develop a new model of a single school in the state. His multifaceted work was aimed at developing and implementing a new state policy, both related to the formation of the national form and content of the educational system, and its management. In a short time, a number of laws and ministerial decisions were adopted, which expanded the school network and improved the situation of participants in the educational process.

Key words: Ivan Ohiienko, minister of education, advisor, secondary school, universities, reform, state laws.

Постановка проблеми. Із самого початку встановлення нової влади – Директорії УНР, значну увагу було приділено освітній галузі, яку потрібно було модернізувати. Це завдання доручено було виконати новому міністру освіти Івану Огієнку, який відразу приступив до втілення у життя плану реформування всієї галузі, найперше шкіл. Попри вкрай несприятливі обставини, він, як міністр, а згодом – радник, докладав усіх зусиль, щоб українізувати освітній процес, створити сприятливі умови навчання для учнів, студентів з однієї сторони та вчителів і викладачів, полегшити шлях здобуття освіти, наповнити школи професійними кадрами тощо. Ця сторінка біографії Івана Івановича, одного з видатних діячів Української революції 1917 – 1921 рр., є багатою на досягнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність Івана Огієнка щодо розбудови національної системи освіти вже привертала увагу дослід-

ників. У більшій чи меншій мірі ними висвітлювався процес реформування шкіл за міністра І. Огієнка в контексті його державницької роботи (Тюрменко, 1998), а також українізації загальноосвітньої школи в добу Української революції (Боровик, 2008). З'ясовано внесок міністра І. Огієнка у розвиток української університетської освіти (Завальнюк, 2006; Завальнюк, 2008, Завальнюк, 2011). Утім цілісно не висвітлено внесок Івана Огієнка у реформування усіх типів закладів освіти в УНР як за його керівництва в МНО, так і під час посідання ним посади штатного радника цього відомства.

Мета дослідження. Використовуючи архівні та опубліковані джерела, праці дослідників з'ясувати внесок міністра освіти І. Огієнка у реформування існуючих початкових, середніх і вищих шкіл УНР у його київський, вінницький, кам'янець-подільський та рівненський періоди діяльності, а також в ході виконання обов'язків радника міністерства освіти.

Виклад основного матеріалу. Однією з найбільш важливих державних справ для І. Огієнка під час роботи в міністерстві освіти була робота над здійсненням українізації школи, що було актуальним завданням національного відродження ще з початку революції. Упровадження мови титульної нації у роботу усіх шкіл, що фінансувалися з бюджету УНР, вимагав закон про українську мову як державну з 1 січня 1919 р. Процес імплементації його в життя зітнувся з рядом перешкод, а саме: супротивом частини вчителів, які не бажали переходити на українську мову викладання, відсутністю правопису та необхідної навчальної літератури тощо.

Призначений на посаду міністра освіти з 5 січня 1919 р., І. Огієнко оперативно затвердив «Правила українського правопису», якими відтоді мали обов'язково послуговуватися у всіх державних установах, зокрема школах (ЦДАВО України. ф. 2582. оп. 1. спр. 2., арк. 16, 25; Тюрменко, 1998, с. 42; Огієнко, 2005, с. 113). Відповідно до його наказу, українською мовою мали здійснюватися навчальний процес у закладах освіти (10, с. 82), вестися поточне діловодство, друкуватися навчальна література, у першу чергу та, що замовлялася державою (Приказь министра народного просвещения, 1919, с. 1; Наказ по Министерству Народной Освіти, 1919, с. 1).

Вже у лютому І. Огієнко розпорядився, виготовляти державною мовою усі документи, що видавалися в школах випускникам, та внести написи українською на штемпелях, печатках, а також бланках кожної школи (В Министерстві освіти, 1919, с. 2; ЦДАВО України. ф. 2582. оп. 1. спр. 30, арк. 11). Ці рішення стали базовими для подальших кроків у процесі націоналізації освітньої сфери, забезпечення поступового переходу (визначався крайній термін до літа поточного року) педагогічних колективів і учнівства на широкий вжиток державної мови у багатьох регіонах, які знаходилися під українським суверенітетом. Хоча ситуація в країні змінювалася, і кількість підконтрольних Директорії УНР регіонів, на жаль, зменшувалася.

Для того, щоб поставити українізацію на відповідну матеріальну базу, І. Огієнку вдалося заручитися підтримкою уряду, який виділив на вказану мету загальну суму в розмірі 30 млн. крб., першу частину яких (10 млн. крб.) відразу спрямували на «видання підручників, книжок для шкільних і інших книгозбірень, таблиць, мап і іншого приладдя для вчен-

ня» (Верстюк, 2006, с. 214]. З цього ж фонду виділили кошти на улаштування друкарні на базі Кам'янець-Подільського державного українського університету (К-ПДУУ) (Верстюк, 2006, с. 239).

Змін в УНР потребувала бюрократизована система управління освітою, над чим також працювала команда міністра освіти, яка нараховувала до десятка працівників. Наприкінці лютого Радою Народних Міністрів (РНМ) були прийняті, а згодом затверджені Директорією УНР, закони: «Про управління освітою в Українській Народній Республіці», «Про головну, губерніяльні, повітові та міські шкільні ради та управи». Нова модель мала бути більш демократичною, залучати до управління представників української громадськості. Шкільні округи, окружні комісари скасовувалися, натомість утворювалися головна, губерніяльні та повітові, міські шкільні ради та управи. У перехідний період відразу почали діяти тимчасові ради усіх рівнів (ЦДАВО України. ф. 2582. оп. 1. спр. 9, арк. 55–62 зв.). Пізніше, вже як штатний радник міністра, І. Огієнко кілька разів брав участь в обговоренні питань, пов'язаних з труднощами виконання цього закону. Попри полярність суджень і різні неординарні заяви, він переконливо наполягав на невідкладності виконання норм цього акта, які мали демократичний характер (Діяльність уряду. В міністерстві освіти. Переведення в життя закону про управління освітою в У.Н.Р. 1919, 3).

Під пильною увагою міністра освіти І. Огієнка залишалося центральне питання шкільної реформи – підготовки сучасної державної моделі освіти. До цієї праці залучали експертів з різних предметів, працівників департаментів, які входили до спеціальних комісій (Боровик, 2008, с. 94). Йдеться про вироблення «Проекту єдиної школи на Україні». Оскільки створена ним комісія перервала роботу через евакуацію державних органів, зокрема й Міністерства освіти, з Києва, то під час відносної стабільності УНР влітку-на початку осені 1919 р. було важливо завершити розпочату роботу. Щоб прискорити цей процес радник І. Огієнко закликав координатора цього проекту П. Холодного активізуватися (ЦДАВО України. ф. 2582. оп. 1. спр. 9. арк. 149), а в липні вніс конкретні пропозиції, що стосувався ефективності роботи низки комісій, зокрема з розробки навчальних програм, формування нормативів оплати праці вчителям. Стверджуючи, що «...це величезна робота, яку роблять у дослідних часах в Україні», разом з тим категорично наголошував: «треба відноситися до неї серйозно» (ЦДАВО України. ф. 2582. оп. 2. спр. 13. арк. 23, 23 зв.). І цей підхід він реалізовував особисто, як член двох комісій, що працювали як розгалуження від Комісії з вироблення проекту – з рідної мови та з вироблення плану Єдиної школи, що працювала з 28 липня по 21 серпня і провела 7 засідань, ухвалила 10 рішень щодо підтримки різних пунктів програм, списку творів художньої літератури для вивчення у школі, а також тих, що стосувалися різних доповнень, пропозицій тощо (ЦДАВО України. ф. 2582. оп. 2. спр. 140, арк. 55).

Велику увагу І. Огієнко приділяв новій початковій школі. Його дуже турбував той факт, що станом на 1 січня 1919 р. більше 1 млн. або 31,5% дітей шкільного віку не мали змоги здобувати початкової освіти у зв'язку

з різними причинами, найчастіше – у зв'язку з недостатньо розвинутою шкільною мережею, недостатньої кількості шкільних приміщень або ж необхідної кількості вчителів. Наприклад, станом на квітень 1919 р. одна вища початкова школа (ВПШ) обслуговувала у середньому 59 нижчих початкових шкіл (НПШ), у той час, як встановлена Міністерством освіти норма становила 25 (На передодні безплатного і обов'язкового навчання, 1919, 4).

У січні 1919 р. за поданням міністра освіти були прийняті нові штати для вчителів початкових шкіл, відповідно до яких платня педагогам збільшувалася – до 7200 крб. у рік (ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 20 зв.; Нові штати вищих та нижчих початкових шкіл, 1919, 2). Щоправда, цим одним рішенням не можна було вирішити проблему дефіциту кадрів. Тому І. Огієнко добився підтримки рішення про відкриття дворічних учительських курсів для підготовки учителів НПШ та їх фінансування, а згодом – курсів для підготовки учителів ВПШ (Верстюк, 2006, с. 222, 278).

За його доручення було розроблено законопроект про відкриття вчительських інститутів у деяких містах, у т. ч. в Кам'янці-Подільському з 1 липня 1919 р. Майбутнім учителям запланували, зокрема, навчальні дисципліни з позашкільної освіти та дошкільного виховання. Для незаможних студентів передбачили державні стипендії (До відкриття учительських інститутів в Кам'янці, Харкові та Херсоні, 1919, с. 3; ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 153, арк. 10, 18; До заведення дисципліни до і позашкільної освіти в педагогічних школах, 1919, с. 4).

У квітні після зробленої міністром освіти І. Огієнком доповіді на засіданні РНМ було прийнято розрахований на 5-річний термін реалізації закон про перехід на безплатне і обов'язкове початкове навчання всіх дітей шкільного віку України. Він передбачав створення спеціального відділу у міністерстві освіти, виділення коштів на його поетапне впровадження (Міністерство Народної Освіти, 1919, с. 1–2), утім цей справді демократичний, цивілізований, давно очікуваний в народі крок державної влади, співзвучний з розвитками країнами, залишився лише задекларованим, певною мірою пропагандистським наміром, оскільки для його реалізації потрібне було стабільне внутрішньо-українське життя. До того ж для виконання закону не вистачало величезної кількості учительських кадрів, підготовка яких впиралася зокрема у проблеми держбюджету, різні невирішені матеріально-технічні проблеми.

Проте відмовлятися від цього курсу І. Огієнко вважав неприйнятним навіть тоді, коли не був міністром освіти. У липні на засіданні Ради міністра освіти він як радник міністерства освіти підтримав ідею Подільської губерніяльної управи про створення курсів для учителів, разом із тим запропонував використати для цієї мети приміщення університету та професуру. Рішення з урахуванням пропозицій було прийнято (ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 2, спр. 13, 22 зв.).

Пропоновані І. Огієнком нововведення стосувалися й менш поширених, ніж попередні заклади освіти, середніх шкіл, розвитку яких не сприяли існуючі проблеми, такі як. неналежне фінансування, непідготовленість до україномовного викладання учителів, відсутність українських підручників та посібників, погане забезпечення шкільних бібліотек, або навіть

їхня відсутність, нарешті, недостатня кількість викладачів. Щоб вирішити окремі з них, що мали найбільшу гостроту, міністр освіти вніс на засідання уряду питання про прийняття на державне утримання 29 громадських середніх шкіл, що і було внесено у відповідний закон. Тим самим І. Огієнко посприяв поширенню мережі державних українських середніх шкіл у певних регіонах (В Міністерстві освіти, 1919, с. 2). Крім того, він домогся виділення державних коштів на формування української складової книгозбірень учительських семінарій та інститутів, які готували учителів як для початкових, так і частково середніх шкіл (В Раді Міністрів, 1919, с. 2).

Важливе значення для збільшення розміру платні певним категоріям учителів середніх шкіл мала ініціатива міністра І. Огієнка, яка знайшла відображення у відповідному законі УНР, про зарахування до їхнього педагогічного стажу періоду попередньої приватної учительської діяльності, пов'язаними з приватними закладами освіти Цей захід сприяв переходу учителів, яких гостро не вистачало, з приватних до державних середніх шкіл (ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 63). До того ж, резервом вирішення кадрової проблеми були педагоги, які у свій час закінчили Львівський і Чернівецький університети і перебували на території Наддніпрянської України. Врахувавши готовність цих педагогів працювати в українській середній школі, в Міністерстві освіти підготували за вказівкою І. Огієнка відповідний законопроект, який прийняла РНМ. Новий закон дозволяв керівникам шкіл приймати на роботу таких вчителів, при умові що вони вільно спілкувалися українською мовою (В Раді Міністрів, 1919, с. 2; ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 9, арк. 30). Щоб полегшити наповнення контингенту середнешкільників, у квітні уряд на внесення І. Огієнка прийняв закон «Про вступ без іспитів до 5 класу середньої школи осіб, що закінчили курси вищої початкової школи» (Верстюк, 2006, с. 297).

За міністра І. Огієнка відбувалися позитивні зміни й у вищій школі. Передусім було спрощено (порівняно з гетьманським періодом) зарахування до українських університетів. У лютому він затвердив тимчасові умови вступу, які не вимагали складання низки вступних іспитів за середню школу. Було надано можливість навчатися й тим охочим, які не мали повної середньої освіти (приймали вільними слухачами). Щоб потрапити до категорії дійсних студентів і претендувати на отримання свідоцтва (диплома) про вищу освіту, їм дозволяли скласти в університетських комісіях іспити за середню школу і отримати у виші відповідний документ (Хроніка, 1919, с. 2). У березні міністр підписав «Правила вступу до вищих шкіл України осіб, що скінчили реформовані по закону 14 червня 1917 року учительські семінарії» (ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 71; Завальнюк, 2008, с. 314), чим посприяв росту контингенту студентів і збільшенню у майбутньому кількості учительських кадрів для середньої школи. Згодом, Міністерство освіти дозволило вільним слухачам перевестися у дійсні студенти за умови, якщо вони навчалися в університеті більше року, склали щонайменше 3 іспити і успішно пройшли випробування за середню школу, програми якої затверджені радою професорів (В Міністерстві освіти, 1919, с. 3).

Щоб підвищити рівень володіння українською мовою та популяризувати здобутки національної культури, за поданням міністра І. Огієнка,

РНМ прийняла рішення включити до навчальних планів вишів, які знаходилися під юрисдикцією Директорії УНР, обов'язковий предмет – лектуру з української мови. На оплату роботи лекторів, які викладали її, було виділено 24 тис. крб. (Лектура української мови в вищих школах України, 1919, с. 2). Ще одним кроком з розширення поля вжитку української мови в державних українських університетах стали рекомендації Міністерства освіти проводити усі іспити лише державною мовою. Цей крок стимулював студентів-неукраїнців (їх у 1919 р. нараховувалося понад 15%) пришвидшено вивчати мову титульної нації. На деяке поліпшення матеріального становища незможної студентської молоді було спрямоване розпорядження І. Огієнка про дозвіл ректорам українських вишів звільняти від внесення плати за право навчання до 30% студентського контингенту і скорочення терміну навчання з 4-х до 3-х років студентам, які виявлять таке бажання (В Міністерстві освіти, 1919, с. 3). Ці заходи мали посприяти більш якійся праці майбутніх фахівців.

Турбуючись про наповнення професорсько-викладацького складу вишів новими українськими кадрами, у лютому І. Огієнко провів через РНМ рішення, за яким два українські державні університети отримали право готувати магістрів і докторів наук (Завальнюк, 2019, с. 89; ЦДАВО України. ф. 2582. оп. 1. спр. 12. арк. 18 зв.). Трохи пізніше було затверджено ще один підготовлений Міністерством освітній закон – про пільги для приватдоцентів українських університетів в отриманні наукового ступеня магістра (ЦДАВО України. ф. 2582. оп. 1. спр. 12, арк. 18 зв. арк. 21). Поряд з цим було прийнято постанову про поліпшення матеріального становища приватдоцентів та позаштатних професорів вищих шкіл (Верстюк, 2006, с. 218).

Значним досягненням для усієї вищої освіти УНР було розширення кількості факультетів К-ПДУУ. За поданням міністра освіти, у квітні РНМ прийняла законопроект про відкриття сільськогосподарського і правничого факультетів (Верстюк, 2006, с. 292, 296).

Висновки. І. Огієнко як керівник, а згодом і штатний радник Міністерства освіти, протягом січня-серпня 1919 р. невтомно працював над комплексним реформуванням української загальноосвітньої (початкової і середньої) та вищої школи, виробленням нової моделі єдиної школи в державі. Його багатогранна робота була спрямована на вироблення і втілення у життя нової державної політики, пов'язаної як з формуванням національної за формою і змістом освітньої системи, так і управлінням нею. За короткий час вдалося прийняти низку законів, міністерських рішень, які розширили шкільну мережу, дещо поліпшили становище учасників освітнього процесу, створили умови для збільшення чисельності учительських і науково-педагогічних кадрів, збільшили кількість спеціальностей в одному із українських держуніверситетів.

Перспективи подальших досліджень. Досі залишається актуальною для дослідників справа пошуку нових джерел з висвітлення маловідомих сторінок життєдіяльності І. Огієнка влітку у Кам'янці-Подільському, зокрема, як у міністерстві освіти та показати найбільш комплексно його внесок у творення національної освіти.

Список використаних джерел і літератури:

- Боровик, А.** (2008). *Українізація загальноосвітніх шкіл за час виборювання державності (1917 – 1920 рр.)*. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські береги», 368 с.
- В Міністерстві Освіти. (1919). *Республіканські вісти*, 54, 1.
- В Міністерстві освіти. (1919). *Українська ставка*, 39, 3.
- В Міністерстві освіти. (1919). *Українська ставка*, 40, 2.
- В Раді Міністрів. (1919). *Українська ставка*, 41, 2.
- Верстюк, В.** (упоряд.). (2006). *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. : документи і матеріали (в 2 т., Т.1)*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 746 с.
- Діяльність уряду. В міністерстві освіти. Переведення в життя закону про управління освітою в У.Н.Р. (1919). *Трудовий шлях*, 12, 3.
- До відкриття учительських інститутів в Кам'янці, Харкові та Херсоні. (1919). *Життя Поділля*, 65, 3.
- До заведення дисципліни до і позашкільної освіти в педагогічних школах (1919). *Життя Поділля*, 66, 4.
- Завальнюк, О.** (2008). Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні, фундатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: наук. зб.: серія історична та філологічна. Кам'янець-Подільський*, 5, 297–321.
- Завальнюк, О.** (2011). Утворення і діяльність державних українських університетів (1917 – 1921 рр.): Монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 644 с.
- Завальнюк, О.** (2019). І.І. Огієнко – організатор, ректор і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету: хроніка діяльності (2006). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський*, 6, 80–121.
- Лектура української мови в вищих школах України. (1919). *Республіканські вісти*, 57, 2
- Міністерство Народної Освіти. (1919). *Вісник Української Народної Республіки*, 35, 1–2.
- На передодні безплатного і обов'язкового навчання. (1919). *Робітничка Газета*, 469, 4.
- Наказ по Міністерству Народної Освіти. (1919). *Республіканські вісти*, 50, 1.
- Нові штати вищих та нижчих початкових шкіл. (1919). *Народня воля*, 18, 2.
- Огієнко, І.** (2005). *Рятування України*. Київ: Наша культура і наука, 463 с.
- Приказь министра народнаго просвещенія. (1919). *Голось жизни*, 24, 1.
- Тюрменко, І.** (1998) *Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона)*. Київ, 282 с.
- Хроніка (1919). *Республіканські вісти*, 57, 2.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (ЦДАВО України). Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 10. 118 арк.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (ЦДАВО України). Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 11. 174 арк.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (ЦДАВО України). Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 12. 68 арк.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України* (ЦДАВО України). Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 32.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 2. 243 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 30. 97 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 9. 154 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2582. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 124.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2582. Оп. 2. Спр. 140. Арк. 105.

References:

Borovyk, A. (2008). *Ukrainizatsiia zahalnoosvitnikh shkil za chas vyboriuvannia derzhavnosti (1917 – 1920 rr.)*. Chernihiv: KP «Vydavnytstvo «Chernihivski oberehy», 368 s. [in Ukrainian]

V Ministerstvi Osvity. (1919). *Respublikanski visty*, 54, 1. [in Ukrainian]

V Ministerstvi osvity. (1919). *Ukrainska stavka*, 39, 3. [in Ukrainian]

V Ministerstvi osvity. (1919). *Ukrainska stavka*, 40, 2. [in Ukrainian]

V Radi Ministriv. (1919). *Ukrainska stavka*, 41, 2. [in Ukrainian]

Verstiuk, V. (uporiad.). (2006). *Dyrekoriia, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr.:dokumenty i materialy* (v 2 t., T. 1). Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 746 p. [in Ukrainian]

Diialnist uriadu. V ministerstvi osvity. Perevedennia v zhyttia zakonu pro upravlinnia osvitoiu v U.N.R. (1919). *Trudovyi shliakh*, 12, 3. [in Ukrainian]

Do vidkryttia uchyteľskykh instytutiv v Kam'iansi, Kharkovi ta Khersoni. (1919). *Zhyttia Podillia*, 65, 3. [in Ukrainian]

Do zavedennia dystsypliny do i pozashkilnoi osvity v pedahohychnykh shkolakh. (1919). *Zhyttia Podillia*, 66, 4. [in Ukrainian]

Zavalniuk, O. (2008) Ivan Ohiienko – tvorets natsionalnoi osvity v Ukraini, fundator i rektor Kam'ianets-Podil'skoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu. *Ivan Ohiienko i suchasna nauka ta osvita: nauk. zb.:seriia istorychna ta filolohichna*. Kam'ianets-Podil'skyi, 5, 297–321. [in Ukrainian]

Zavalniuk, O. (2011) *Utvorennia i diialnist derzhavnykh ukrainskykh universytetiv (1917 – 1921 rr.): Monohrafiia*. Kam'ianets-Podil'skyi: Aksioma, 644 p. [in Ukrainian]

Zavalniuk, O. (1919). I. I. Ohiienko – orhanizator, rektor i oboronets Kam'ianets-Podil'skoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu: khronika diialnosti (2006). *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr. Kam'ianets-Podil'skyi*, 6, 80–121. [in Ukrainian]

Lektura ukrainskoi movy v vyshchykh shkolakh Ukrainy. (1919). *Respublikanski visty*, 57, 2. [in Ukrainian]

Ministerstvo Narodnoi Osvity. (1919). *Visnyk Ukrainskoi Narodnoi Respubliky*, 35, 1–2. [in Ukrainian]

Na peredodni bezplatnoho i obov'iazkovoho navchannia. (1919). *Robotnycha Hazeta*, 469, 4. [in Ukrainian]

Nakaz po Ministerstvu Narodnoi Osvity. (1919). *Respublikanski visty*, 50, 1. [in Ukrainian]

Novi shtaty vyshchykh ta nyzhchykh pochatkovykh shkil. (1919). *Narodnia volia*, 18, 2. [in Ukrainian]

- Ohiienko, I.** (2005). Riativannia Ukrainy. Kyiv: *Nasha kultura i nauka*, 463 p. [in Ukrainian]
Prykaz mynystra narodnaho prosveshcheniia. 1919. *Holos zhyzny*, 24, 1. [in Russian]
- Tiurmenko, I.** (1998). *Derzhavnytska diialnist Ivana Ohiiienka (mytropolyta Iariona)*. Kyiv, 282 p.
Khronika. (1919). *Respublikanski visty*, 57, 2.
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy.
F. 2582. Op. 1. Spr. 10. Kyiv. TsDAVO Ukrainy. 118 ark. [in Ukrainian]
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy.
F. 2582. Op. 1. Spr. 11. Kyiv. TsDAVO Ukrainy. 174 ark. [in Ukrainian]
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy.
F. 2582. Op. 1. Spr. 12. Kyiv. TsDAVO Ukrainy. 68 ark. [in Ukrainian]
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy.
F. 2582. Op. 1. Spr. 153. Kyiv. TsDAVO Ukrainy. Ark. 32. [in Ukrainian]
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy.
[manuscript]. F. 2582. Op. 1. Spr. 2. Kyiv. TsDAVO Ukrainy. 243 ark. [in Ukrainian]
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy.
F. 2582. Op. 1. Spr. 30. Kyiv. TsDAVO Ukrainy. 97 ark. [in Ukrainian]
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy.
F. 2582. Op. 1. Spr. 9. Kyiv. TsDAVO Ukrainy. 154 ark. [in Ukrainian]
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy.
F. 2582. Op. 2. Spr. 13. Kyiv. TsDAVO Ukrainy. Ark. 124. [in Ukrainian]
Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy.
F. 2582. Op. 2. Spr. 140. Kyiv. TsDAVO Ukrainy). Ark. 105. [in Ukrainian].

Отримано: 5.11.2020 р.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 342.7:341](091)

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-16-1.48-56

Володимир Адамовський

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ORCID: 0000-0002-9186-6234

Volodymyr Adamovsky

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University

ORCID: 0000-0002-9186-6234

Наталія Лінник

Київський університет права НАН України

ORCID: 0000-0003-0705-2922

Natalia Linnyk

Kyiv University of Law the National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: 0000-0003-0705-2922

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Досліджується історія становлення, розвитку та еволюції концепції прав людини через призму міжнародно-правового регулювання.

Мета статті є показ природної сутності прав людини, невід'ємності їх від індивіда та виявлення особливостей і тенденцій розвитку міжнародного законодавства в сфері правового закріплення та захисту прав і свобод людини та громадянина.

Методологія дослідження. Основним став дедуктивний метод за допомогою якого права людини розглядаються у контексті їх приналежності усім людям. Виявити особливості окремих прав дозволив індуктивний метод. При дослідженні особливостей міжнародно-правового статусу людини

використовувався антропологічний підхід, а при дослідженні міжнародно-правової бази захисту прав людини використовувався діалектичний підхід, оскільки розвиток прав людини невід'ємно пов'язаний зі становленням міжнародного права. Для здійснення аналізу міжнародно-правових актів використовувалися формально-логічний та компаративістський метод, який допоміг порівняти спільні та відмінні способи захисту прав людини на різних рівнях. Наукова новизна одержаних результатів полягає в комплексному підході до проблеми міжнародного захисту прав людини. Встановлено можливості людини захищати свої права у порядку передбаченому не лише нормами національного права, а й в порядку міжнародно-правових зобов'язань держав.

Висновки. Таким чином, на сьогодні законодавство України відповідає міжнародно-правовим стандартам з прав людини. Але нашій державі слід посилити правозастосовчу практику. В Україні є значні порушення загально-визнаних норм правового статусу людини та деяких положень Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Але Україна обрала свій шлях до розбудови демократичного суспільства, із застосуванням системи європейських цінностей. Для цього національне законодавство поступово імплементується з європейськими стандартами у сфері демократії, верховенства права та забезпечення прав людини.

Усі міжнародні стандарти з прав людини базуються на принципах поваги до суверенітету держави; рівноправності прав і можливостей всіх людей; дотримання прав людини; відповідальність за злочини вчинені проти прав людини. Ці та ряд інших принципів є критерієм законності діяльності держави у сфері прав людини та основою розроблення процедури їх захисту та закріплення у національному законодавстві.

Ключові слова: міжнародне право, права людини, міжнародно-правове регулювання, концепція прав людини.

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF HUMAN RIGHTS IN INTERNATIONAL LAW

The history of the formation, development and evolution of the concept of human rights through the prism of international legal regulation is studied.

The objective of the article is to show the natural essence of human rights, their inseparability from the individual and to identify features and trends of international law in the field of legal consolidation and protection of human and civil rights and freedoms.

Research methodology. The main deductive method by which human rights are considered in the context of their belonging to all people. The inductive method revealed the features of individual rights. The anthropological approach was used to study the peculiarities of the international legal status of man, and the dialectical approach was used to study the international legal framework for the protection of human rights, as the development of human rights is inextricably linked with international law. For the analysis of international legal acts, a formal-logical and comparative method was used, which helped to compare common and different ways of protecting human rights at different levels. The scientific novelty of the obtained results lies in a comprehensive approach to the problem of international human rights protection. The ability of a person to protect their rights in the manner prescribed not only by national law but also by international legal obligations of states.

Conclusions. Thus, today the legislation of Ukraine meets international legal standards on human rights. But our state must strengthen law enforcement practice. In Ukraine, there are significant violations of universally recognized norms of the legal status of a person and certain provisions of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. But Ukraine has chosen its path to building a democratic society using a system of European values. To this end, national legislation is gradually being implemented in line with European standards in the areas of democracy, the rule of law and human rights.

All international human rights standards are based on the principles of respect for the sovereignty of the state; equal rights and opportunities for all people; respect for human rights; responsibility for crimes committed against human rights. These and a number of other principles are a criterion for the legality of the state's activities in the field of human rights and the basis for developing a procedure for their protection and enshrined in national law.

Key words: international law, human rights, international legal regulation, concept of human rights.

Постановка проблеми. Для належної організації процесу реалізації міжнародного права на захист прав людини усім державам необхідно долучитися до процедури ратифікації міжнародних договорів з прав людини, гарантуючи у такий спосіб дотримання цих прав на своїх територіях та забезпечуючи сумісність національного законодавства з міжнародними правовими нормами. Внутрішнє законодавство не повинно створювати перепон для захисту порушених прав людини, а сторони можуть мати можливість вдатися до різних механізмів для захисту та забезпечення дотримання прав людини.

Аналіз джерел та останні дослідження. Теоретичною основою дослідження стали праці вітчизняних та зарубіжних учених, що розробляють проблематику правового статусу особистості О. А. Лукашева, П. М. Рабінович, Ю. М. Оборотов, Н. В. Вітрук, М. І. Козюбра, С. В. Поленіна, міжнародного права прав людини М. В. Буроменський, К. К. Сандровський, А. І. Дмитрієв, А. С. Мацко, В. К. Забігайло, О. В. Задорожний, С. В. Ісакович, І. П. Лавринчук, Ю. М. Рижук, В. Г. Буткевич, Ю. М. Фролов, С. В. Шевчук та інші.

Нормативну основу дослідження склали Міжнародний білль про права людини, що містить перелік невід'ємних прав; Конвенція про попередження злочину геноциду й покаранні за нього, Женевські конвенції про захист жертв війни, Конвенція про політичні права жінок, Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі й інститутів і звичаїв, подібних з рабством, (Конвенцію про громадянство заможної жінки, Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів проти людства, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації відносно жінок, Конвенція про права дитини, Заключний документ Всесвітньої конференції з прав людини (Лінник, 2011, с. 2–3).

Мета дослідження. Показати природну сутність прав людини, невід'ємність їх від індивіда та виявлення особливостей і тенденцій розвитку міжнародного законодавства в сфері правового закріплення та захисту прав і свобод людини та громадянина.

Виклад основного матеріалу. Права людини – невід’ємний елемент людської особистості. Певний час права деяких людей були значно обмежені. Так у стародавньому світі значно обмежувалися в усіх правах раби. В Єгипті над життям та долею людей стояв фараон, а в Китаї імператор. Особи могли потрапляти до в’язниці, або бути зразу приреченими на смерть. У середньовіччі права людей відрізнялися залежно від стану або релігії.

Ідеї рівності людей почали розвиватися ще у Стародавній Греції Лікофроном, Антифонтом, Протагором та китайськими мислителями Мао-Цзи та Конфуцієм в VI – IV ст. до н. е. Але саме мислителі Стародавнього Риму вдалося привернути увагу держави до поняття рівності усіх людей перед законом. Однак ці ідеї Цицерона не знайшли свого законодавчого відображення.

Вперше на законодавчому рівні право на недоторканість особи було закріплене у 1215 році у «Великій хартії вольностей». Документ також врегулював питання приналежності майна, особистої недоторканності землевласників, обмежував владу посадовців над людиною, надав право вільного пересуватися в межах країни та за її межами.

Але підкреслити принципи рівності всіх громадян, цінність людської особистості, зміст її прав та роль держави у встановленні статусу особистості змогли лише у Декларації прав людини і громадянина, яку було прийнято 1789 році. Метою держави проголошується «забезпечення природних і невід’ємних прав» (ст. 2). Серед свобод людини на перше місце висуваються свобода вираження думок і поглядів «як одне з найбільш дорогоцінних прав людини» (ст. 11).

У Декларації також заперечується абсолютний характер прав, тобто забороняється завдавати шкоди іншій людині: «Здійснення природних прав кожної людини обмежено тими межами, що забезпечують іншим членам суспільства «здійснення тих самих прав» (ст. 6).

Декларація закріпила основні принципи організації державної влади, серед яких:

- 1) верховенство закону (ст. 5, 7, 8, 17);
- 2) представницька форма правління (ст. 6);
- 3) підзвітність всіх органів і посадових осіб (ст. 15).

Згодом права людини почали приводитися до єдиних міжнародних стандартів, які відображенні у низці міжнародно-правових актів. Отже, права людини почали регулюватися не лише законодавством окремих країн, а й міжнародним співтовариством. Новий етап міждержавних відносин щодо прав людини розпочався зі створенням ООН та прийняття її Статуту (Міжнародно-правове регулювання прав людини).

Характерним для другої половини ХХ століття є те, що розвиток права та держави визначається інтелектуалізацією прав у людини. Вслід ідеї суверенітету держави проходило становлення ідеї захисту особистості, її суверенітету. Сучасне право неможливо уявити без прав людини як ключового компоненту не лише правового статусу особистості, а як однієї з найбільш значних цінностей, що визначають структуру та спрямованість правового впливу. Права людини – це моральний стандарт сучасного суспільства. Таке становище викристалізувалося у найважливіших міжнародно-правових ак-

тах, конституціях, законах держав, планах політиків, політологів, юристів. Звичайно рубіжним документом стала Загальна декларація прав людини 1948 року, що втілила в життя ідею прав людини і визначила розвиток правової культури у більшості країн світу (Ісакович, 2000, с. 43). Зазначена Декларація була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у Парижі 10 грудня 1948 року. Пізніше цей день отримав назву «День прав людини».

Серед основних прав людини, зазначених у цьому важливому документі, вказані й права дитини. Становлення світового співтовариства протягом останніх ста років передбачало становлення до дітей, як до тих осіб, хто у майбутньому будуть підтримувати той рівень відносин, що склались і будуть складатися у цивілізованих суспільствах. При цьому слід відзначити, що становлення правового статусу дитини пройшло довгу і не просту історію – від визнання її суб'єктом, а не об'єктом, права спочатку на рівні національного законодавства, а потім й на міжнародно-правовому рівні.

Вже 4 листопада 1950 року держави-учасниці Рада Європи прийняли Європейську конвенцію про захист прав людини й основоположних свобод. Вона покликана захищати лише громадянські і політичні права людини. Тепер діяльність держав-учасниць, у випадку порушення прав людини, може бути оскаржено до Європейського суду з прав людини.

Отже, міжнародно-правові документи закріплюють комплекс основних прав та свобод. Якщо основним законодавством держави не закріплено певних прав людини, вони визнається такими згідно міжнародних норм, які мають пріоритет над нормами національного права та є загальновизнаними.

Положення Загальної Декларації прав людини були підтримані багатьма іншими міжнародними конвенціями. Найважливішими з них є Міжнародний пакт про екологічні, соціальні та культурні права, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. Ці два пакти разом із Загальною Декларацією прав людини утворюють Міжнародний Білль про права людини.

У міжнародному праві існує припущення, що права дітей і жінок є досить близькими за своєю природою і це знаходить своє відображення в основних міжнародно-правових актах універсального характеру, де права дітей і жінок розглядаються, як правило, в одному контексті: Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про соціальні, економічні та культурні права 1966 року та ін. Як доказ цієї гіпотези висувається теза про те, що в разі захищеності прав жінок, права дітей також вважаються захищеними (подібно до того як захищається материнство та дитинство). Звичайно, ці дві соціальні групи населення мають спільну історію щодо відстоювання та захисту своїх прав. Разом з тим, потрібно зауважити, що ризиковано ототожнювати проблеми міжнародно-правового статусу жінки і дитини. По-перше, що таке ототожнення призводить до сприйняття жінки винятково як матері, тоді як Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок недвозначно розглядає материнство як одну з ролей, а не визначальну характеристику жінок, а по-друге, через те, що саме через таке ототожнення протягом усієї історії міжнародного права прав людини обґрунтовувалося, більшою чи меншою мірою, твердження згідно з яким і дітям, і жінкам бракує правоздатності (Goonerskere, 1994). Таке припущення щодо тотожності правового статусу дитини та жінки створює

замкнуте коло другорядності: жінки сприймаються як нижчі в соціальному плані, оскільки вони займаються вихованням дітей – групи населення, що сама по собі розглядається як ще нижча і у праві часто характеризується як «неповнолітні». Однак, на сьогодні ситуація дещо покращилась, оскільки діти отримали можливість бути суверенними господарями своїх прав та обов'язків та виступати від власного імені навіть у таких міжнародних установах як Європейський Суд з прав людини та інших міжнародних організаціях (Jody, 1995). Так, відповідно до Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод діти рівною мірою з дорослими користуються правом подання петицій, а Африканська Хартія прав і добробуту дитини спеціально передбачає для дитини право подання петицій не лише щодо громадських і політичних прав, а й щодо економічних, соціальних і культурних прав (Agnelli, 1986).

Як зазначає професор Н.М. Крестовська, правовий статус дитини – це динамічна система виражених у цінностях природного права та нормах позитивного права, гарантованих суспільством і державою суб'єктивних юридичних прав, обов'язків і відповідальностей особливого суб'єкта права дитини (Крестовська, 2009, с. 282).

Основні права людини – це певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретних історичних умовах; об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними та рівними для всіх людей (Мурашин, 2014, с. 197).

У юридичній науці є два головні напрями визначення суті прав і свобод людини – природно-правовий і позитивістський.

Природно-правовий напрям розглядає людину як таку, що має невід'ємні природні права, дані їй від народження. Ці права не залежать від волі держави. Основою цього напрямку є природно-правова концепція, яка вважає головним принципом свободи, невід'ємність та невідчужуваність прав людини. Держава повинна не лише визнавати ці права, а й охороняти їх від будь-яких посягань.

Позитивістський напрям підходить до прав людини як до вартості, що встановлюється державою як верховною силою, наділеною правом розпоряджатися долями індивідуумів на власний розсуд.

У різноманітних законодавчих актах (зокрема, міжнародно-правових), у науковій та навчальній літературі часто вживається вислів «права і свободи людини». Право і свобода – це гарантовані вид і міра можливої поведінки людини. Більшість авторів отожднюють право і свободу, розглядаючи їх як рівнозначні явища (Лукашева, 1999, с. 84). Інші автори під правом розуміють можливість людини, забезпечені певним процесом регламентації порядку його здійснення. Під свободою, як правило розуміють таку сферу поведінки людини, куди держава не повинна втручатися. Професор Мурашин О. Г. вважає, що відмінність між правами і свободами як соціальними явищами, а також між відповідальними поняттями (якщо не вважати їх тотожними) ще не з'ясована на загальнотеоретичному рівні. Тому термін «права» і термін «свободи» переважно вживається як «свободи». Якщо зміст поняття права людини розкривається тут через філософ-

ську категорію «можливості», то така його інтерпретація, напевне, включає в себе і поняття «свобод людини» (Лукашева, 1999, с. 198).

Професор Скаун О. Ф. вважає, що терміни «права» та «свободи» не є тотожними. Термін «права» передбачає конкретні напрями діяльності людини, тобто вказує міру її можливої поведінки, закріплену в нормативно-правових актах. Права гарантуються, забезпечуються державою. Термін «свободи» підкреслює широкі можливості людини, не позначає конкретних результатів, а націлює на самостійний вибір індивідом варіанта своєї поведінки (Скаун, 2014, с. 71). Отже свобода означає автономність людини від держави.

Права людини класифікуються за різними критеріями. Так, залежно від сфери суспільних відносин права людини поділяються на особисті (громадянські), політичні, соціальні, економічні, культурні права. Таку класифікацію закладено в основу міжнародних стандартів прав людини.

Прийнята вже ціла низка міжнародних нормативно-правових актів, що стосуються прав людини та спрямовані на їх захист. До них належать такі документи: Міжнародний білль про права людини, що містить перелік невід'ємних прав; Конвенція про попередження злочину геноциду й покарання за нього 1948 р., Женевські конвенції 1949 р. про захист жертв війни, Конвенція про політичні права жінок 1953 р., Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі й інститутів і звичаїв, подібних з рабством 1956 р., (Конвенція про громадянство замужньої жінки 1957 р., Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 р., Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів проти людства від 26 жовтня 1968 р., Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації відносно жінок 1979 р., Конвенція про права дитини 1989 р., Заключний документ Всесвітньої конференції з прав людини 1993 р. (Міжнародно-правове регулювання прав людини).

Істотний внесок у справу захисту й забезпечення прав людини вносять спеціалізовані установи ООН, зокрема Міжнародна організація праці і ЮНЕСКО. Зокрема, Міжнародною організацією праці були розроблені й прийняті Конвенція № 100 про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності, Конвенція № 105 про скасування примусової праці, Конвенція № 95 щодо захисту заробітної плати та ін.

ЮНЕСКО в межах своєї компетенції також розробляє документи й конвенції, що захищають права людини. Найбільшу популярність одержала Конвенція ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960р., що передбачає ліквідацію й попередження такої дискримінації.

В основу усіх міжнародних стандартів з прав людини покладені такі загальнови́значні принципи, як: повага суверенітету держави; неприпустимість втручання у внутрішні справи держави; самоврядування народів та націй; рівноправність всіх людей та заборона дискримінації; рівність прав і можливостей чоловіків та жінок; дотримання прав людини, навіть, за умови збройних конфліктів і відповідальність за злочинні порушення прав людини.

Значення наведених принципів полягає у тому, що вони є основою розроблення прав людини та їх закріплення у національному законодавстві, а також є критерієм законності діяльності держави у сфері прав людини.

Висновки. Таким чином, на сьогодні законодавство України відповідає міжнародно-правовим стандартам з прав людини. Але нашій держа-

ві слід посилити правозастосовчу практику. В Україні є значні порушення загально визнаних норм правового статусу людини та деяких положень Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Але Україна обрала свій шлях до розбудови демократичного суспільства, із застосуванням системи європейських цінностей. Для цього національне законодавство поступово імплементується з європейськими стандартами у сфері демократії, верховенства права та забезпечення прав людини.

Усі міжнародні стандарти з прав людини базуються на принципах поваги до суверенітету держави; рівноправності прав і можливостей всіх людей; дотримання прав людини; відповідальності за злочини вчинені проти прав людини. Ці та ряд інших принципів є критерієм законності діяльності держави у сфері прав людини та основою розроблення процедури їх захисту та закріплення у національному законодавстві.

Список використаних джерел і літератури:

Agnelli, S. (1986). *Street Children: A Growing Urban Tragedy*. London: Weidenfeld & Nicolson Ltd, 128 p.

Goonerskere, J. (1994). *The Implications of a Child's Right to a Family Environment for Women's Rights and Gender Equity*. Paper Presented to Second International Study Group on Ideologies of Children's Rights (Charleston, South Carolina), 35–49.

Jody, W. Landmines (1995). *A Deadly Legacy*. *Armed Forces & Society: An Interdisciplinary Journal*, 26, 32–40.

Ісакович, С. В. (2000). *Загальна декларація – основа міжнародних стандартів прав людини*. Науковий вісник Дипломатичної академії України. Сучасна дипломатія: світовий досвід, національна специфіка. ООН у світовій політиці (3), 42–51.

Крестовська, Н. М. (2009). *Ювенальний правовий статус*. Наукові праці Одеської національної юридичної академії, т. 8, 278–285.

Лінник, Н. В. (2011). *Міжнародно-правовий захист економічних прав дитини (автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11)*. Одеса, 20 с.

Лукашева, Е. А. (ред.). (1999). *Права человека: Учебник для вузов*. Москва: Издательская группа НОРМА–ИНФРА, 573 с.

Міжнародно-правове регулювання прав людини. URL: <https://justice-km.gov.ua/mizhnarodno-pravove-regulyuvannya-prav-lyudini> (дата звернення: 28.02.2021).

Мурашин, О. Г. (2014). *Загальна теорія держави і права*. Підручник. Київ: Університет «Україна», 561 с.

Скакун, О. Ф. (2014). *Теорія права і держави: Підручник*. Київ: *Правова єдність: Алерта*, 524 с.

References:

Agnelli, S. (1986). *Street Children: A Growing Urban Tragedy*. London: Weidenfeld & Nicolson Ltd, 128 p. [in English]

Goonerskere, J. (1994). *The Implications of a Child's Right to a Family Environment for Women's Rights and Gender Equity*. *Paper Presented to Second International Study Group on Ideologies of Children's Rights* (Charleston, South Carolina), 35–49. [in English]

Jody, W. Landmines (1995). *A Deadly Legacy*. *Armed Forces & Society: An Interdisciplinary Journal*, 26, 32–40. [in English]

Isakovych, S. V. (2000). Zahalna deklaratsiia – osnova mizhnarodnykh standartiv prav liudyny. *Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy. Suchasna diplomatiia: svitovyi dosvid, natsionalna spetsyfyka. OON u svitovii politysi* 3, 42–51. [in Ukrainian]

Krestovska, N. M. (2009). Yuvenalni pravovyi status. *Naukovi pratsi Odeskoi natsionalnoi yurydychnoi akademii*, t. 8, 278–285. [in Ukrainian].

Linnyk, N. V. (2011). *Mizhnarodno-pravovyi zakhyst ekonomichnykh prav dytyny*. [International legal protection of economic rights of the child] (Extended abstract of Candidate's thesis). Odesa. [in Ukrainian]

Lukasheva, E. A. (red.). (1999). *Prava cheloveka: Uchebnyk dlia vuzov*. Moskva: Yzdatelskaia hruppa NORMA– YNFRA, 573 p. [in Russian]

Mizhnarodno-pravove rehuliuвання prav liudyny. Retrieved from <https://justice-km.gov.ua/mizhnarodno---pravove-regulyuvannya-prav-lyudini> [in Ukrainian]

Murashyn, O. H. (2014). *Zahalna teoriia derzhavy i prava*. Pidruchnyk. Kyiv: Universytet «Ukraina», 561 p. [in Ukrainian]

Skakun, O. F. (2014). *Teoriia prava i derzhavy: Pidruchnyk*. Kyiv: Pravova yednist: Alerta, 524 p. [in Ukrainian]

Отримано: 02.10.2020 р.

УДК 94(437+437.6)«1930-1937»

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-16-1.56-67

Іван Боровець

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ORCID: 0000-0001-7132-9901

Ivan Borovets

Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University

ORCID: 0000-0001-7132-9901

ЗАГОСТРЕННЯ СЛОВАЦЬКОГО ПИТАННЯ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В 1930 – 1937 рр.

Мета статті – здійснення узагальнюючої характеристики словацької проблеми у внутрішньополітичному житті Чехословацької республіки у 1930 – 1937 рр.

Методологія. У процесі підготовки найширше використано компаративний аналіз джерел та наукових праць, а також історико-генетичний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний структурно-функціональний методи.

Наукова новизна полягає у комплексному розкритті концепції тогочасного суспільно-політичного та економічного розвитку Словаччини, запропоновані аграрною, комуністичною, народною та національною партіями.

Висновки. Резонансні події внутрішньополітичного життя засвідчили конфліктний характер взаємин між владою та словацькими опозиціонерами. Спроби налагодження між ними політичної співпраці зазнали невдачі, адже словацькі автономісти значно радикалізували свої вимоги та очікували від центрального уряду негайного виконання давно декларованих обіцянок. З іншого боку, чехословацька влада зволікала, що означало недооцінку

нею глибинних змін у політичній свідомості словацького суспільства, яке було рішуче налаштоване на боротьбу з централізмом.

Ключові слова: Чехословацька республіка, словацька проблема, регіоналізм, економічний розвиток, автономістських рух, вибори, радикалізація, криза.

AGGRAVATION OF THE SLOVAK QUESTION IN THE CZECHOSLOVAK REPUBLIC IN 1930 – 1937

The objective of the article is making a general characteristic of the Slovak problem in the domestic political life of the Czechoslovak Republic in 1930 – 1937.

Methodology. The author used a comparative analysis of sources and scientific works in the process of writing of the article as well as historical-genetic, historical-typological, problem-chronological structural-functional methods.

Scientific novelty of the work lies in the comprehensive disclosure of the concept of the then social, political and economic development of Slovakia, proposed by the agrarian, communist, people's and national parties.

Conclusion. The resonant events of domestic political life demonstrated a conflicting nature of the relations between the authorities and the Slovak opposition. Attempts to establish political cooperation between them failed because Slovak autonomists significantly radicalized their demands and expected that the central government immediately would start to implement the long-declared promises. On the other hand, the Czechoslovak authorities delayed solving the problem. The government underestimated the profound changes in the political consciousness of Slovak society, which was determined to fight against centralism.

Key words: Czechoslovak Republic, Slovak problem, regionalism, economic development, autonomist movement, elections, radicalization, crisis.

Постановка проблеми. Значною проблемою політичного розвитку Чехословацької республіки (ЧСР) у міжвоєнний період були чесько-словацькі суперечності. Словацький опозиційний рух, лідером якого була Глінкова словацька народна партія (ГСНП), домагався від празької влади забезпечення політичної автономії Словаччини. Центральний уряд вбачав у цьому загрозу цілісності держави й дотримувався концепції «чехословакізму», що проголошувала чехів і словаків єдиною нацією. Якщо у 1920-х рр. празька влада та словацькі автономісти спорадично співробітничали, то у 1930-х рр. внутрішньополітичне протистояння набуває все гостріших форм.

Мета дослідження. В українській історіографії найбільше уваги цьому питанню приділив у своїй дисертації та монографії ужгородський дослідник І. Шніцер. Але історик зробив акцент на активність саме ГСНП, в той час як в пропонованій статті показано ширший політичний спектр словацької проблеми, включаючи аграріїв та комуністів.

Виклад основного матеріалу. На початку 30-х рр. внаслідок розгортання «великої депресії» соціально-економічна ситуація у Словаччині різко загострилася й була більш складною, ніж у чеських землях. У перших місяцях 1933 р. безробітними були понад 50% кількості промислових робітників (Bartlová, 2010, s. 188). Зупинка підприємств, повернення трудових мігрантів з-за кордону спричинили низку соціальних виступів, які

іноді завершувалися сутичками із силовими органами (Кошути, Чорний Балог) (Kovač, 1998, s. 200). Одночасно спостерігається криза ідеології чехословакізму, яка вже фактично не сприймається словацьким суспільством. За інформацією з центральної газети ГСНП «Словак», у 1930 р. серед жителів Ружомберка майже 12 тис. осіб назвали себе словаками, 1736 – чехами і лише 139 – чехословаками (Vakke, 2004, p. 31).

Задля нейтралізації негативного впливу економічної кризи лідер аграріїв М. Годжа у 30-х рр. висунув регіоналістську концепцію про децентралізацію управління та рівномірний господарський розвиток всіх частин республіки (Bartlová, 2010, s. 61). Дану платформу активно підтримували й молоді словацькі економісти І. Карваш та П. Загько, які вважали регіоналізм «золотою серединою» між автономістською та централістською чехословакістською концепціями. Вони доводили, що актуальна словацька проблема є не політичною, а господарською. Регіоналісти вказували на те, що центральна влада у своїй економічній політиці не враховує особливості, а часто й прямо утискує господарство окремих регіонів. Так, у словацьких землях склалася негативна ситуація у промисловому секторі через відсутність державних замовлень, небажання (чи точніше незацікавленість) чеських підприємців інвестувати кошти та засновувати нові промислові об'єкти у краї. У Словаччині банки встановили більш високі відсотки на кредити, ніж у чеських землях. Державні дотації на економічний розвиток краю складали лише 5% від їх загальної суми у той час, як внесок Словаччини у державний бюджет становив 15-16% (Vašš, 2012, s. 106). Звідси витікали і соціальні проблеми словацького суспільства: життєвий рівень населення був більш ніж вдвічі нижчий, ніж у Чехії, а продуктивність праці словацького землероба складала лише 1/3 показників чеського селянина.

Для подолання економічних негативів та відставання Словаччини Карваш та Загько пропонували, щоб празький уряд розпочав проведення планомірних далекосяжних заходів, спрямованих на економічну допомогу краю. Так, у 1931 р. пролунала вимога про виділення державою 30 млн. крон для залучення непрацюючих до громадських робіт (Vašš, 2012, s. 104). У рамках регіоналістського проєкту було утворено Національно-господарський інститут Словаччини, який у 30-х рр. ініціював низку заходів щодо господарського розвитку краю (Kamenec, 2009, s. 18). Мабуть, найбільшим досягненням стало будівництво у другій половині 30-х рр. нових збройних заводів у Дубніці та Повазькій Бистриці (Західна Словаччина), на яких у роки Другої світової війни працювало близько 25 тис. осіб. Відтак, саме ініціативи регіоналістів заклали фундамент для економічного зростання у наступний період функціонування Словацької держави.

Комуністи випрацювали та опублікували у 1937 р. свій «План господарського, соціального та культурного піднесення Словаччини». Як і проєкти регіоналістів, він передбачав поживлення економічного життя на словацьких землях (зокрема проведення індустріалізації). Наголошувалося на самобутності словацької культури та ставилася вимога розширення компетенції земського самоврядування краю. Проте дані пропозиції мали виключно декларативний, популістський характер (Verešová, 2008, s. 133–134).

У цей час розпочався і новий етап автономістської боротьби. 8 травня 1930 р. ГСНП висунула черговий законопроект про автономію. Він передбачав самоврядування для Словаччини, подібне до обіцяного у конституції ЧСР автономного статусу Підкарпатської Русі, але дещо розширене у відомстві юстиції (Dokumenty slovenskej identity a štátnosti, 1998, s. 148). Дана пропозиція була відкинута вже у парламентських комітетах, а до обговорення проєкту власне на засіданні Національних Зборів справа взагалі не дійшла. Молодий член ГСНП К. Сідор розчаровано прокоментував ситуацію: «Централісти могли хоча б розпочати обговорення пропозиції, могли його критикувати, розглядати деталі або й відкинути його у ході парламентської дискусії. Натомість настало велике мовчання. Централістський табір у празькому сеймі не виявив бажання навіть говорити про другий проєкт закону про автономію Словаччини, не те щоб турбуватися про його прийняття» (Bartlová, 2010, s. 91).

Великий резонанс у суспільному житті Словаччини мала боротьба за правописні правила. У травні 1932 р. було висловлено протест проти планованих владою змін правил словацького правопису в сенсі наближення їх до чеської мови. Звернення підписало 130 словацьких письменників і журналістів (Kamenec, 2009, s. 105). В акції взяла активну участь ГСНП, що надало проблемі політичного виміру. Національно-орієнтована позиція Словацької Матиці, яка на загальних зборах організація не затвердила нові правописні правила (Žigo, 2009, s. 111) у даному питанні зблизила її з автономістським рухом, зате уряд поступово перестав надавати Матиці державні дотації.

ГСНП вдалася до тактики пошуку політичних союзників. Спроби налагодити співпрацю з Чехословацькою народною партією успіху не мали (Bartlová, 1992, s. 83–84). Натомість позитивний результат мали переговори з Словацькою національною партією (СНП). Епізодичні моменти співпраці між партіями були вже у 20-х рр. з приводу перевірки чеських чиновників у Словаччині, гарантії того, що не будуть ігноровані словаки при обійманні посад, вимоги окремої шкільної ради на словацьких землях тощо. Але тісному співробітництву заважав конфесійний фактор (СНП спиралася на лютеран, а ГСНП – на католиків).

Велике значення мало й те, що влада ЧСР зі симпатією ставилася до прогресивних словацьких лютеран. Тому вони мали значно більший вплив на суспільно-політичне та культурно-освітнє життя Словаччини, ніж переважаючі чисельно консервативні католики. Так, представники кількох десятків лютеранських родин, які стали на ідейні позиції аграрної партії, зайняли ключові посади у політичних та господарських органах влади Словаччини (Lasko, 2008, s. 22). Така ситуація зумовила з одного боку атмосферу недовіри у відносинах словацьких католицьких та лютеранських політиків, а з іншого – вузькість соціальної бази СНП, хоча й вона у своїй програмі відстоювала автономію.

Вказані суперечності не стали перешкодою для оголошення А. Глінкою та лідером національної партії М. Разусом спільної платформи у Зволєнському маніфесті від 16 жовтня 1932 р. У ньому було підкреслено фіктивність конструкції «чехословацької нації», а боротьба за автоно-

мію мала вестися під гаслом «За християнсько-національну Словаччину, за міцну і щасливу Чесько-словацьку (виділено мною – І. Б.) республіку» (Dokumenty slovenskej identity a štátnosti, 1998, s. 152). На нараді у Тренчіні у грудні того ж року було заявлено, що спільна партійна програма є практичним виявом утвердження суверенітету словацької нації, що було свідченням радикалізації вимог автономістів.

Ще більш серйозніші політичні наслідки мали події так званих Прібінових урочистостей 14–15 серпня 1933 р. у Нітрі з нагоди 1100-річчя освячення першого християнського храму на словацьких землях (Bartlová, 2004). Уряд спершу планував святкування як масштабну маніфестацію за чехословацьку державність. Відкрити урочистості мав виступ прем'єр-міністра ЧСР Я. Малішєтра, а надавати слово Глінці програмою взагалі не передбачалося. Однак натовп присутніх громадян одразу ж став вимагати виступу лідера ГСНП та скандувати його прізвище. Збентежені та дезорієнтовані організатори змушені були надати слово Глінці. У результаті він проголосив «Нітранську декларацію словацької нації», у якій чітко пролунала вимога державотворчого суверенітету нації. Декларація була з ентузіазмом зустрінута і затверджена присутніми на зібранні.

Нітранський конфуз болоче вдарив по престижу влади у Словаччині. Вже на другий день у виступі у тій же Нітрі «чехословакіст» І. Дерер гостро засудив діяльність автономістів та закликав уряд до рішучих дій. Дійсно, усі учасники Прібінових урочистостей були допитані правоохоронними органами, 120 осіб притягнуто до адміністративної відповідальності (наприклад, торгівець Сляцький був оштрафований на 4 тис. крон за те, що вигукнув «Хай живе Глінка») (Шніцер, 2008, с. 97). Крім того, 30 активістів було засуджено, звільнено з роботи декілька вчителів та викладачів за прояви симпатії до ГСНП (Letz, 2006, s. 43). На вересень-листопад 1933 р. було призупинено видання «Словака» (Maršák, 2009, s. 220). Утім, словацькі політики коаліційних партій, особливо І. Дерер, вимагали більш радикальних кроків з боку влади, аж до повної заборони ГСНП. Проте ці пропозиції було розцінені в Празі як такі, що можуть ще більше ускладнити ситуацію.

Напередодні парламентських виборів 1935 р. був утворений виборчий блок ГСНП та СНП, до якого приєдналися також партії польської та українсько-русинської меншин у ЧСР. Результати виборів виявилися непоганими й автономістський блок підтримали понад 30% словацьких виборців, але між союзниками дуже швидко виявилися суперечності. За попередніми домовленостями СНП розраховувала на отримання трьох депутатських мандатів, але католики відмовилися від чіткого виконання угоди та погодилися лише надати одне депутатське місце у нижній палаті Національних Зборів для М. Разуса. Мотивація полягала у тому, що частина лютеран не голосували за спільний блок, а особисто А. Глінка дуже скептично оцінював внесок СНП у спільний результат виборів: «Ви нікого не прихилили на свій бік. Ваш протестантизм зазнав цілковитого краху» (Roguřová, 2006, s. 230). У підсумку співробітництво між партіями швидко згорнулося, а СНП стала отримувати фінансові дотації від М. Годжі і стала фактичним політичним союзником аграріїв.

У грудні цього ж року в політичному житті ЧСР відбулася ще одна важлива подія – вибори нового президента. Престарілий та хворий Масарик подав у відставку, висловивши побажання бачити своїм наступником учня і довгорічного соратника Е. Бенеша (Holák, 2006, s. 203). Але ситуація у парламенті, який мав обрати нового президента, складалася не цілком на користь даної кандидатури. Праве крило республіканської аграрної партії не бажало підтримувати Е. Бенеша та висунуло свого претендента Б. Немеца. Загалом, розстановка політичних сил у Національних Зборах у цей час робила для влади вельми цінними голоси депутатів ГСНП, які могли бути вирішальними у виборах президента.

Тому розпочалися інтенсивні переговори між Е. Бенешем та його представниками з одного боку, та лідерами ГСНП – А. Глінкою і Й. Тісо – з іншого. Користуючись непевним становищем кандидата у президенти, католицькі політики в обмін на позитивне голосування висунули свої, вже давно сформовані і неодноразово висловлювані, автономістські вимоги. Серед обіцяного Е. Бенешем було: сумісна із єдністю децентралізація держави спочатку для Підкарпатської Русі, а потім для Словаччини, Моравії, Богемії; пропорційне зайняття словаками центральних урядових посад; «християнська атмосфера» у словацьких школах; розгляд питання про амністію засудженого у 1929 р. члена ГСНП Туки (Holák, 2006, s. 208–209). Важливо наголосити, що кандидатуру Е. Бенеша підтримував і Ватикан, а папський нунцій К. Ріттер особисто переконував А. Глінку забезпечити позитивне голосування словацьких депутатів (Bartlová, 2006, s. 648–649). Хоча серед керівництва ГСНП не було цілкової однотайності, все ж за ініціативи А. Глінки та Й. Тісо було прийняте рішення публічно заявити про підтримку Е. Бенеша. Вірогідно, що саме це було вирішальним чинником у обранні його президентом.

Подальший розвиток подій приніс автономістам нові розчарування. У черговий раз довірившись загальним обіцянкам Праги, вони не дочекалися їх конкретної реалізації у сенсі власного їх розуміння. Переговори про вступ ГСНП до урядової коаліції, які розпочалися після виборів, з боку влади вів М. Годжа, який фактично єдиний зі словацьких «чехословакістів» зберігав порівняно приязні відносини з А. Глінкою. То ж не дивно, що з його особою пов'язувалися надії на політичні зміни та перемогу над празькими централістами. Після того, як 5 листопада 1935 р. М. Годжа став прем'єр-міністром ЧСР (перший словак на цій посаді) (Кріль, 2006, с. 168), а депутати від ГСНП підтримали Е. Бенеша на виборах президента, здавалося, що партія знову вийде з опозиції. У січні-березні 1936 р. відбулося кілька турів переговорів, але вони не увінчалися успіхом. Однією з причин невдачі була вимога представників ГСНП про надання їм крісла міністра освіти, на що категорично не погоджувалася Прага (Bartlová, 2010, s. 69).

Епізодичні контакти М. Годжі з католиками продовжувалися й надалі, але вже без конкретних домовленостей. У владних колах знову заговорили про антидержавні настрої очільників ГСНП, а ті, у свою чергу, відчували себе ошуканими. Пізніше Й. Тісо з гиркотою констатував, що підтримка Е. Бенеша на президентських виборах була однією з найбільших його політичних помилок (Kronika Slovenska, 1998, s. 211).

Особисто президент Е. Бенеш, як досвідчений дипломат, дивився на словацьку проблему з точки зору безпеки та цілісності держави. В умовах зростання активності та зближення агресивних держав (Німеччини, Італії, Японії) все більшої небезпеки набував угорський ревізіонізм, адже його ідейна основа була схожою до зовнішньополітичних програм нацистів та фашистів. На думку Е. Бенеша, для того, аби протистояти даним потенційним ворогам, ЧСР має бути внутрішньо стабільною, а задоволення вимог словацьких автономістів дестабілізує й ослабить республіку (Пугач, 2013, с. 164). Натомість католики неодноразово заявляли, що саме тверда негативна позиція Праги у даному питанні є причиною внутрішньополітичної слабкості держави перед лицем зовнішньої небезпеки (Osyková, 2010, s. 83).

Нові невдачі автономістів зумовили зростання радикальних настроїв у словацьких політичних колах. Особливо гостро виступала проти централістського курсу Праги нова генерація політичних діячів, яка здобула освіту та сформуvala світоглядні засади і політичні погляди вже у період ЧСР. Парадоксально, але у даному випадку демократична система республіки сприяла активізації молодих словаків, які з юнацьким запалом та ентузіазмом сприймали і відстоювали більш рішучі методи боротьби за національні інтереси. Так, у червні 1932 р. в Тренчанських Теплицях відбувся з'їзд молоді словацької інтелігенції, учасниками якого були представники різних політичних сил. Резолюція з'їзду однозначно відкидала ідею чехословацької єдності, висловила протест проти нерівноправного становища словаків у республіці (Dokumenty slovenskej identity a štátnosti, 1998, s. 27).

Більш активними у відстоюванні словацьких інтересів стали члени молодіжної групи аграрної партії навколо журналу «Земля» (В. Моравчік, Ф. Леднар) (Krajčovičová, 2006, s. 41). Вони висунули концепцію словацького активізму та творчого націоналізму, які, втім, не мають шкодити чехословацькій батьківщині (Kamenec, 2009, s. 227). Учасники групи прагнули домогтися від центральної влади створення окремого словацького виконавчого комітету і хоча не висловлювали відкрито вимогу автономії для Словаччини, але їх публікації у «Землі» засвідчили саме таку тенденцію (Hanula, 2017, s. 51–53).

Молоді члени ГСНП брати Фердинанд і Ян Дюрчанські у 1933 р. заснували щомісячник «Наступ», навколо якого сформувалася група радикалів-«наступістів». Активну пропагандистську діяльність розгорнув перспективний журналіст А. Мах. Дані діячі та їх однодумці відкидали будь-які компроміси з владою. У 1934 р. представники нового покоління ГСНП Ф. Дюрчански, Й. Кіршбаум, П. Чарногурски розробили власний проєкт автономії Словаччини, який де-факто передбачав федералізацію ЧСР: окремі законодавчі органи, можливість власної словацької закордонної торгівлі та право укладати самостійні міжнародні угоди (Rychlík, 1997, s. 135). Все більш популярною у середовищі молодих радикалів ставала думка, що словацьку проблему слід вирішувати не еволюційним шляхом, а національною революцією. У даному випадку відчувався ідейний вплив модерного європейського націоналізму, на засадах якого провадили свою політику франкістська Іспанія, салазарівська Португалія, нацисти у Німеччині та фашисти в Італії (Hertel, 2017, s. 38).

Таким чином, у середовищі ГСНП окреслилися дві течії, які на партійному з'їзді 1933 р. Й. Тісо назвав радикальною (молодь, схильна до без-

компромісної боротьби) та активістською (старші партійці, що дотримувалися поміркованої тактики). Особисто Й. Тісо став на бік другої, заявивши: «не радикалізм, який руйнує, а активізм, який будує і творить, повинен бути нашою програмою» (Шніцер, 2008, с. 99). Він же у 1935 р. запевняв Я. Маліпетра, що втримає молодих радикалів у міцній вуздечці.

Проте сам А. Глінка симпатизував молоді. Можливо йому імпонувала її енергія та максималізм, викликаючи ностальгію за власним «бунтарським» минулим. Але не виключено, що мотиви були менш сентиментальні. Висуваючи молодих партійців на важливі й відповідальні посади, А. Глінка тим самим зменшував вплив Й. Тісо та інших «активістів», який ставав все більш небезпечним для його статусу особистого авторитарного лідера партії. У результаті, після виборів 1935 р. депутатами від ГСНП стала ціла плеяда нової генерації: К. Сідор, Ш. Гашшлік, М. Пружінски, М. Сокол, Р. Чавойски. Наприклад, депутату Р. Чавойському, який був представником християнських профспілок, навіть ще не виповнилося 34 роки і він став одним з наймолодших членів парламенту (Bartlová, 2006, s. 634).

Впливовим не по літах у партії став К. Сідор. За протегування А. Глінки він став головним редактором «Словака», у 1935 р. отримав депутатський мандат. Під час виборів президента К. Сідор організував власну політичну акцію. Різка критикуючи схильність колег по партії підтримати кандидатуру Е. Бенеша, він вів переговори з правими аграрниками щодо умов підтримки Б. Немеца, але вони завершилися безрезультатно (Holák, 2006, s. 209). К. Сідора у партійних кулуарах та на сторінках преси часто називали можливим наступником Глінки на посаді голови партії (Kázmegová, 2004, s. 103), що робило його найсерйознішим конкурентом Й. Тісо у боротьбі за посаду голови ГСНП.

Крах сподівань на домовленості з владою на початку 1936 р. ще більше підняв авторитет та вплив радикального крила ГСНП. З'їзд партії у Пештянах у вересні 1936 р. демонстративно засвідчив дрейф партії від плюралізму і демократії до радикалізму й авторитаризму. Без «зайвих» дискусій відбулися вибори голови ГСНП (її очільником знову став А. Глінка), виконкому партії, затвердження концептуальної резолюції з'їзду, яка була сформульована радикалами (Agráš, 2004). З уст А. Глінки пролунала заява, що вступ партії до владної коаліції можливий лише за умови передачі до рук ГСНП усєї влади на території Словаччини (Шніцер, 2008, с. 108). У виступі Й. Тісо простежувалися амбіції показати партію у статусі єдиного репрезентанта політичних прагнень словаків, а кинуте гасло «Одна нація – одна партія – один вождь» цілком відповідала його новій політичній позиції: «Не кланяться демократії, якщо вона буде означати смерть нації» (Letz, 2006, s. 57). З'їзд засвідчив антикомуністичну позицію партії, засудивши договір 1935 р. про взаємодопомогу між СРСР та ЧСР. Крім того, офіційною вимогою ГСНП стала програмна ідея радикалів про перебудову республіки на федеративних засадах.

Внутрішньополітична ситуація у Словаччині все більше набувала ознак кризи. На зменшення напруги була спрямована часткова амністія В Туки, якого у 1937 р. звільнили з в'язниці за умов проживання лише у Чехії, та неучасті в політиці (Agráš, 2006, s. 155–156; Verešová, 2008). Восени цього ж року депутати від ГСНП внесли в парламент законопроект про загальнодержавну

рівноправність чеської та словацької мови. Вулиці Братислави сколихнули студентські демонстрації за вживання винятково словацької мови у навчальному процесі та діловодстві. У відповідь поліція вжила жорстких заходів проти демонстрантів (Lets, 2006, s.58). Офіційна Прага кваліфікувала протести як прояв солідарності з міжнародним фашизмом (Пугач, 2013, с. 165).

Зрештою, М. Годжа здійснив ще одну спробу досягти компромісу, адже він у цей час виношував проекти розширення повноважень земських (крайових) органів самоврядування. Даним маневром прем'єр-міністр ЧСР прагнув зменшити не лише словацькі претензії, але й зростаючі амбіції Судето-німецької партії щодо статусу Судетської області. Поступкою з боку влади мало бути декларування словацької мови як офіційної для словацьких земель республіки, а також надання переваги словакам при обійманні там посад (Hanula, 2017, s. 51–52).

М. Годжа у своїх тогочасних публічних виступах ніколи не озвучував критики чехословакізму. Проте з 1937 р. у Жіліні став виходити журнал «Словацький голос», фінансування якого пов'язували з особою прем'єр-міністра, на шпальтах якого викладалися думки з «погано прихованою підтримкою автономії» (Hanula, 2017, s. 53). Тобто, можна припустити, що М. Годжа усвідомлював неминучість подальшого загострення словацької проблеми і намагався грати на всі сторони. Дійсно, події 1938 р. стали доленосними для її вирішення.

Висновки. Отже, у 1930 – 1937 рр. кристалізується внутрішньополітична боротьба щодо місця і ролі Словаччини у ЧСР. Всі впливові партії (ГНСП, аграрії, комуністи, СНП), з яких найбільш активними були католики, висували власні проекти вирішення словацької проблеми, однак це не зменшило напруги, адже центральна влада та автономістська опозиція так і знайшли прийнятної спільної платформи.

Список використаних джерел і літератури:

Arpáš, R. (2004). Piešťanský zjazd ako medzník na ceste HSES k totalite. *Človek a spoločnosť*, (7, 3). URL: <http://www.saske.sk/cas/archiv/3-2004/index.html>.

Arpáš, R. (2006). HSES a amnestia Vojtecha Tuku v roku 1937. *Studia historica Nitraensis*, (XIII), 151–157.

Bakke, E. (2004). The making of czechoslovakism in the first Czechoslovak republic. *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918 – 1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*. München: R. Oldenbourg Verlag, 23–44.

Barnovský, M., & Beňko, J. (red.). (1998). *Dokumenty slovenskej identity a štátnosti*, II, Bratislava: Národné literárne centrum–Dom slovenskej literatúry, 593 s.

Bartlová, A. (1992). Jozef Tiso. – funkcionár HSES a poslanec Národného Zhromaždenia (1918 – 1938). *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Zborník materiálov z vedeckého sympózia. Časť-A-Papiernička, 5 – 7 mája 1992*. Bratislava: SAP, 76–88.

Bartlová, A. (2004). Využitie tradícií a jubilejných osláv v propagačnej politike HSES v prvej polovici 30. rokov 20. Storočia. *Človek a spoločnosť*, 7, 3. URL: <http://www.saske.sk/cas/archiv/3-2004/index.html>

Bartlová, A. (2006). HSES v roku 1935, bohatom na dôležité politické udalosti. *Historický časopis*, 54, 4, 631–652.

Bartlová, A. (2010). Túžby, projekty a realita. *Slovensko v medzivojnovom období*. Bratislava: HU SAV, 262 s.

Hanula, M. (2017). Agrárnici z druhej republiky do Slovenského štátu. *Dva režimy jednej krajiny*. Bratislava: Veda, 49–74.

Hertel, M. (2017). Ľudaci na ceste k štátostrane. *Dva režimy jednej krajiny*. Bratislava: Veda, 31–46.

Holák, M. (2006). Hlinkova slovenská ľudová strana počas parlamentných a prezidentských volieb roku 1935. *Slovenská ľudová strana v dejinách. 1905 – 1945*. Martin: Matica slovenská, 196–217.

Kamenec, I. (2009). *Spoločnosť. Politika. Historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí*. Bratislava: HU SAV, 266 s.

Kázmerová, L. (1992). Pohľad Karola Sidora na osobnosť Jozefa Tisu. *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Zborník materiálov z vedeckého sympózia. Ľastá-Papiernička, 5-7 mája 1992*. Bratislava: SAP, 101–104.

Kovač, D. & kol. (red.). (1998). *Kronika Slovenska 2. Slovensko v 20 storočí*. Bratislava: Fortuna Print & Adut, 608 s.

Kováč, D. (1998). *Dejiny Slovenska*. Bratislava, 381 s.

Krajčovičová, N. (2006). K pôsobeniu agrárneho politického hnutia na Slovensku v rokoch 1918 – 1938. *Slovensko a svet ve 20 storočí. Kapitoly k 70 narodeninám PhDr. Valeriána Bystrického, DSc.* Bratislava: HU SAV, 34–48.

Lacko, M. (2008). *Slovenské národné povstanie 1944*. Bratislava: Slovart, 224 s.

Letz, R. (2006). Hlinkova Slovenská ľudová strana (pokús o syntetický pohľad). *Slovenská ľudová strana v dejinách. 1905 – 1945*. Martin: Matica slovenská, 12–108.

Mart'ák, M. (2006). K vzťahom agrárnej strany na Slovensku a HSLS v prvej polovici tridsiatich rokov 20 storočia. *Ružomberký historický zborník*, III, 205–223.

Osyková, L. (2010). Volebná kampaň ľudovej strany pred parlamentnými voľbami v 20 rokoch 20 storočia. *Historický časopis*, 58, 2, 233–261.

Roguľová, J. (2006). Cesta Slovenskej národnej strany a Hlinkovej slovenskej ľudovej strany k volebnému paktu v rokoch 1934 – 1935. *Slovenská ľudová strana v dejinách. 1905– 1945*. Martin: Matica slovenská, 218–232.

Rychlík, J. (1997). *Češi a Slováci ve 20 století (česko-slovenské vzťahy 1914 – 1945)*, I. Bratislava: AEP, 360 s.

Vašš, M. (2012). Národnohospodári Imrich Karvaš – Peter Zaľko a slovenská otázka v tridsiatych rokoch 20 storočia. *Historický časopis*, 60, 1, 99–114.

Verešová, T. (2008). Návrat Vojtecha Tuku na Slovensko. *Človek a spoločnosť*, (11, 2). URL: <http://www.saske.sk/cas/archiv/2-2008/index.html>

Žigo, P. (2009). Tendencie v spisovnej slovenčine v medzivojnovom období. *Od osmičky k osmičke. Premeny v slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. Bratislava: Historický Ústav SAV, 109–116.

Кріль, М. (2006). *Історія Словаччини*. Львів: Видавничий центр Львівського національного університету, 264 с.

Пугач, Е. (2013). *История Словакии*. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 344 с.

Шніцер, І.О. (2008). *Історія словацького автономістського руху 1918 – 1938 рр.* Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 168 с.

References:

Arpáš, R. (2004). Piešťanský zjazd ako medzník na ceste HSLS k totalite. *Človek a spoločnosť*, 7, 3. Available at: <http://www.saske.sk/cas/archiv/3-2004/index.html>. [in Slovak]

Arpáš, R. (2006). HSLS a amnestia Vojtecha Tuku v roku 1937. *Studia historica Nitriensia*, XIII, 151–157. [in Slovak]

Bakke, E. (2004). The making of czechoslovakism in the first Czechoslovak republic. Loyaltäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918 – 1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten. München: R. Oldenbourg Verlag, 23–44. [in English]

Barnovský, M., & Beňko, J. (red.). (1998). Dokumenty slovenskej identity a štátnosti, (II), Bratislava: Národné literárne centrum–Dom slovenskej literatúry, 593 p. [in Slovak]

Bartlová, A. (1992). Jozef Tiso. – funkcionár HSEŠ a poslanec Národného Zhromaždenia (1918 – 1938. Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Zborník materiálov z vedeckého sympózia. Časťá-Papiernička, 5–7 mája 1992. Bratislava: SAP, 76–88. [in Slovak]

Bartlová, A. (2004). Využitie tradícií a jubilejných osláv v propagačnej politike HSEŠ v prvej polovici 30. rokov 20. Storočia. Človek a spoločnosť, 7, 3. Available at: <http://www.saske.sk/cas/archiv/3-2004/index.html>. [in Slovak]

Bartlová, A. (2006). HSEŠ v roku 1935, bohatom na dôležité politické udalosti. Historický časopis, 54, 4, 631–652. [in Slovak].

Bartlová, A. (2010). Túžby, projekty a realita. Slovensko v medzivojnovom období. Bratislava: HU SAV, 262 p. [in Slovak]

Hanula, M. (2017). Agrárci z druhej republiky do Slovenského štátu. Dva režimy jednej krajiny. Bratislava: Veda, 49–74. [in Slovak]

Hertel, M. (2017). Ľudaci na ceste k štátostrane. Dva režimy jednej krajiny. Bratislava: Veda, 31–46. [in Slovak]

Holák, M. (2006). Hlinkova slovenská ľudová strana počas parlamentných a prezidentských volieb roku 1935. Slovenská ľudová strana v dejinách. 1905 – 1945. Martin: Matica slovenská, 196–217. [in Slovak]

Kamenec, I. (2009). Spoločnosť. Politika. Historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí. Bratislava: HU SAV, 266 p. [in Slovak]

Kázmerová, L. (1992). Pohľad Karola Sidora na osobnosť Jozefa Tisu. Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu. Zborník materiálov z vedeckého sympózia. Časťá-Papiernička, 5 – 7 mája 1992. Bratislava: SAP, 101–104. [in Slovak]

Kovač, D. & kol. (red.). (1998). Kronika Slovenska 2. Slovensko v 20 storočí. Bratislava: Fortuna Print & Adut, 608 p. [in Slovak]

Kováč, D. (1998). Dejiny Slovenska. Bratislava, 381 p. [in Slovak]

Krajčovičová, N. (2006). K pôsobeniu agrárneho politického hnutia na Slovensku v rokoch 1918 – 1938. Slovensko a svet ve 20 storočí. Kapitoly k 70 narodeninám PhDr. Valeriána Bystrického, DSc. Bratislava: HU SAV, 34–48. [in Slovak]

Kriľ M. (2006). Istoriia Slovachchyny. L'viv: Vydavnychyi tsentr L'vivskoho natsional'noho universytetu, 264 p. [in Ukrainian]

Lacko, M. (2008). Slovenské národné povstanie 1944. Bratislava: Slovart, 224 p. [in Slovak]

Letz, R. (2006). Hlinkova Slovenská ľudová strana (pokus o sintetický pohľad). Slovenská ľudová strana v dejinách. 1905 – 1945. Martin: Matica slovenská, 12–108. [in Slovak]

Maršák, M. (2006). K vzťahom agrárnej strany na Slovensku a HSEŠ v prvej polovici tridsiatich rokov 20 storočia. Ružomberkský historický zborník, III, 205–223. [in Slovak]

Osyková, L. (2010). Volebná kampaň ľudovej strany pred parlamentnými voľbami v 20 rokoch 20 storočia. Historický časopis, 58, 2, 233–261. [in Slovak]

Puhach E. (2013). Istoriia Slovaki. Khar'kov: KHNU imeni V. N. Karazina, 344 p. [in Ukrainian]

Roguľová, J. (2006). Cesta Slovenskej národnej strany a Hlinkovej slovenskej ľudovej strany k volebnému paktu v rokoch 1934 – 1935. Slovenská ľudová strana v dejinách. 1905 – 1945. Martin: Matica slovenská, 218–232. [in Slovak]

Rychlík, J. (1997). Češi a Slováci ve 20 století (česko-slovenské vzťahy 1914 – 1945). I. Bratislava: AEP, 360 p. [in Slovak]

Shnitser I.O. (2008). Istoriiia slovats'koho avtonomists'koho ruchu 1918 – 1938. Uzhorod: Vyd-vo UzhNU "Hoverla", 168 p. [in Ukrainian]

Vašš, M. (2012). Národnohospodári Imrich Karvaš – Peter Zaťko a slovenská otázka v tridsiatych rokoch 20. Storočia. Historický časopis, 60, 1, 99–114. [in Slovak]

Verešová, T. (2008). Návrat Vojtecha Tuku na Slovensko. Človek a spoločnosť, (11, 2). URL: <http://www.saske.sk/cas/archiv/2-2008/index.html>. [in Slovak]

Zigo, P. (2009). Tendencie v spisovnej slovenčine v medzivojnovom období. Od osmičky k osmičke. Premeny v slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938. Bratislava: Historický Ústav SAV, 109–116. [in Slovak]

Отримано: 02.10.2020 р.

УДК 930.2:329(477)«19»

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-16-1.67-74

Володимир Дубінський

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ORCID: 0000-0003-0661-6802

Volodymyr Dubinskiy

Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University

ORCID: 0000-0003-0661-6802

ЧАСОПИС «СЛОВО» ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ АГРАРНОЇ ПРОГРАМИ УСДРП НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Мета роботи: подальше визначення складових аграрної програми УСДРП на початку ХХ ст., яка формувалася з різних джерел та на різних етапах діяльності партії. Важливе значення у цьому відігравав часопис «Слово», що виходив упродовж 1907 – 1909 рр. У ньому друкувалися матеріали як з життя партії, так і статті членів УСДРП, присвячені вирішенню різноманітних проблем підросійської України, особливо в аграрній сфері.

Методологія: заснована на принципах історизму, об'єктивності, відповідності та кореляції, діалектичному принципі. У роботі використані загальнонаукові (історичний, логічний і порівняльний) та спеціально-історичні (історико-порівняльний, синхронний, систематизації і узагальнення) методи дослідження характерні для модерної історичної науки.

Наукова новизна: розкрито внутрішні аспекти формування аграрної програми УСДРП у між революційний період, участь і роль окремих представників партії у її розробці та проаналізовано позицію еседеків відносно сутності аграрного питання, шляхів і механізмів його вирішення на даному етапі.

Висновки: основними факторами, що визначили формування поглядів українських еседеків у між революційний період були Столипінська аграрна

реформа та політична реакція. Загалом члени УСДРП негативно оцінювали аграрну політику уряду та залишалися на тих позиціях в аграрній сфері, що були вироблені у період революції 1905 – 1907 рр. Разом із тим, есдеки вперше звернули увагу на роль кооперації у вирішенні аграрних проблем та пропонували розбудувати кооперативний рух на ідеях автономії. Слабким місцем діяльності партії залишалася пасивна тактика щодо роботи серед селянства.

Ключові слова: аграрне питання, УСДРП, «Слово», муніципалізація землі, столипінська аграрна реформа, кооперативний рух, автономія України.

«THE SLOVO» MAGAZINE AS A SOURCE OF FORMATION OF AGRARIAN PROGRAM OF USDLP AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Objective of the work. Further definition of the components of the agrarian program of the USDRP in the early twentieth century, which was formed from different sources and at different stages of the party. An important role in this was played by the magazine Slovo, which was published during 1907 – 1909.

Methodology. Based on the principles of historicism, objectivity, conformity and correlation, the dialectical principle. The work uses general scientific (historical, logical and comparative) and special-historical (historical-comparative, synchronous, systematization and generalization) research methods characteristic of modern historical science.

Scientific novelty. revealed the internal aspects of the formation of the agrarian program of the USDRP in the inter-revolutionary period, the participation and role of individual party representatives in its development and analyzed the position of the Social Democrats on the essence of the agrarian question, ways and mechanisms for solving it at this stage.

Conclusions. The main factors that determined the formation of the views of the Ukrainian Social Democrats in the inter-revolutionary period were the Stolypin agrarian reform and the political reaction. In general, members of the USDRP negatively assessed the agrarian policy of the government and remained in those positions in the agricultural sector, which were developed during the revolution of 1905 – 1907. on the ideas of autonomy. The weak point of the party's activity remained passive tactics of work among the peasantry.

Key words: agrarian issue, USDLP, «The Slovo», land municipalization, Stolypin's land reform, cooperative movement, the autonomy of Ukraine.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення теоретичних основ поглядів членів УСДРП на початку ХХ ст. визначається їхнім важливим місцем у соціально-економічній історії України. Політична реакція та столипінська аграрна реформа стали тими чинниками, що зумовили зміст і форми діяльності українських політичних партій після перевороту 3 червня 1907 року. Серед українських соціалістичних партій найпотужнішою залишалася Українська соціал-демократична робітничка партія (далі – УСДРП). Варто наголосити на тому, що значне обмеження легальної діяльності УСДРП після 3 червня 1907 року не штовхнуло її на згубний шлях політичного терору, як це сталося з більшовиками (Головченко, 1908, с. 100). Схвалена зборами Київського комітету партії резолюція ви-

значала перевагу ненасильницьких методів боротьби, котру підтримали інші організації УСДРП.

У цей час у складі УСДРП сформувалася невелика група партійних теоретиків, які розпочали інтенсивно переосмислювати досвід першої російської революції. Важливою залишалася проблема поєднання соціального та національного аспектів в українському національному русі. Соціальна складова розглядалася як система шляхів розв'язання соціально-економічних питань, серед яких значне місце посідало аграрне питання.

Особливий внесок у розробку концепції щодо вирішення аграрного питання УСДРП мав легальний щотижневик «Слово» (1907 – 1909 рр.). Він почав виходити у квітні 1907 р. після рішення III з'їзду партії про налагодження випуску популярного пропагандистського органу. Часопис друкувався до 7 червня 1909 р., усього вийшло 105 номерів. У ньому працювали відомі діячі партії: С. Петлюра, В. Садовський, Я. Міхур і М. Порш.

Аналіз останніх досліджень. Аграрна програма есдеків уже частково висвітлена у працях вчених. Історики не могли обминути при цьому «Слово» – важливе джерело, що дозволяє простежити еволюцію поглядів членів УСДРП на аграрне питання у міжреволюційний період. Найбільше зробили в цьому аспекті В. Головченко, Г. Касьянов, А. Павко та О. Федьков. Однак публікацій, які б комплексно висвітлювали їх погляди щодо вирішення саме аграрних проблем у підросійській Україні, немає. Тому у статті робиться спроба на основі аналізу публікацій часопису «Слово» дослідити доробок УСДРП у розв'язанні аграрного питання в Наддніпрянщині.

Виклад основного матеріалу. Важливим здобутком української соціал-демократії цього часу вважаємо відхід частини представників партії (В. Садовський, А. Юркевич) від класового підходу до поділу нації на пролетаріат, селянство й буржуазію та використання понять «вищі, середні та нижчі класи». Зокрема, роблячи наголос на ролі середнього класу як важливої сили національного руху, А. Юркевич зазначав: «Кооперація заможних селян становить таку економічну силу, що з нею рух українських націоналізаторів може твердо глянути в очі своїй будучині» (Юркевич, 1909, с. 5). На необхідності працювати серед заможного селянства наголошував В. Садовський. Він визнавав можливість диференційованого підходу до різних верств сільського населення в культурно-просвітницькій роботі. Український соціал-демократ зазначав: «Звичайно, для того, щоб національно-просвітницька робота серед цієї групи (заможних селян. – В. Д.) могла дати певні наслідки, необхідно, щоб її господарський стан був гарний» (Садовський, 1909, с. 5). Ця ідея свідчила про те, що, з одного боку, сільський пролетаріат та незаможні селяни вже не були тією єдиною групою населення, на яку спиралися українські соціал-демократи, а з іншого – вони прагнули завоювати прихильність заможного селянства, що було одним з джерел формування національної інтелігенції (отже, і партійного активу). Це визначалося аграрними змінами, що відбувалися в країні, та прагненням української соціал-демократії розширити соціальну базу, на яку мала оператися у своїй діяльності партія. Вищезазначена тенденція входила в суперечність з партійною програмою, що незмінно відстоювала класові підходи.

Незмінність положень програми УСДРП, прийнятих ще у грудні 1905 року, дає підстави говорити про те, що в аграрному питанні партія залишалася на позиціях муніципалізації землі. Це передбачало конфіскацію великих приватних, державних, удільних і церковних володінь та передачу їх у розпорядження демократичних органів місцевого самоврядування. Однак умови, в яких опинилися члени партії, призвели до прагнення українських соціал-демократів внести корективи в аграрну складову програми.

У численних зверненнях та політичних статтях еседеків цього часу провідне місце займала оцінка Столипінської аграрної реформи. Зокрема, вони засуджували «канцелярський шлях» розв'язання аграрних відносин (Столипін про аграрну програму уряду, 1909, с. 2). Слабким місцем урядових реформ, на їхню думку, була незначна підтримка цих перетворень з боку селян. Члени партії вважали, що домогтися такої прихильності можна тільки шляхом передачі землі селянам. «Замість передачі селянам культурної землі правительством мусить осушити панські болота, обводнити степи, одвести під пахоту вільні землі на далекій Півночі і роздати цю землю безземельним і малоземельним», – читаємо в часописі «Слово» (Селецький, 1909, с. 9). Еседеки знову ж висловлювалися за ліквідацію великої земельної власності, що, на їхню думку, має бути пріоритетною складовою аграрної політики уряду. Вони писали: «Коли добре проведена земельна політика уряду могла, насамкінець, вирвати економічну силу з рук великих земельних власників і, таким чином, цілком знищити їхнє політичне панування, то навіть неупорядкована неодмінно повинна була робити теж саме, хоч і не в великому масштабі» (Земельна політика правительства перед судом «землевладельцев юго-западного края», 1909, с. 2).

Українські соціал-демократи відзначали той факт, що Столипінська аграрна реформа не враховує специфіки земельного питання в різних регіонах Російської імперії, зокрема і в Україні. М. Порш звертав увагу на особливості земельних відносин у Наддніпрянщині та інших частинах європейської Росії. Це стосувалося, насамперед, питання володіння землею. Він зазначав: «Там надільна вся земля належить всій громаді селянській... У нас такого громадського володіння землею, можна сказати, ніде на Україні немає» (Порш, 1908, с. 8–9). Тому, на його думку, «кожен народ повинен мати право сам порядкувати своїми господарськими справами», і особливо, у врегулюванні земельних відносин (Порш, 1908, с. 8–9).

Найкраще специфіку аграрних відносин у краї знали місцеві органи самоврядування (муніципалітети), що повинні були безпосередньо проводити перетворення. Відстоюючи ідею муніципалізації землі, М. Порш наголошував на ролі місцевих органів влади, яким пропонувалося надати значні повноваження (Порш, 1908, с. 8–9).

Неабияка роль у земельній реформі відводилася Селянському банку. Однак еседеки відкидали можливість купівлі землі за його допомогою, як то пропонував уряд. Члени УСДРП вважали, що «роль його була – допомагати прогорілим поміщикам вигідно продавати свої обтяжені боргами землі, а багатим селянам прибирати їх» (Ільченко, 1907, с. 3). На думку українських соціал-демократів, незаможні селяни не користувалися по-

слугами банку тому, «що чекали землі у Думи, що Дума без викупу дасть землю» (А. В., 1908, с. 1–3). Такі настрої селян відповідали програмним засадам УСДРП, яка вважала, що землю селяни мали отримати безкоштовно у користування, і головну роль у цьому можуть відіграти органи місцевого самоврядування (Ільченко, 1907, с. 3).

Критикували есдеки і діяльність урядових землевпорядних комісій. Вони зазначали, що одним із важливих завдань у питанні врегулювання земельних відносин була зміна складу та змісту діяльності цих комісій. Останні, на їхню думку, здійснювали свою діяльність на користь поміщиків, а «продаж землі здійснювали в інтересах лише заможних козаків і селян» (М.Г., 1907, с. 8–9). Інтереси незаможного селянства у справі отримання землі порушувалися.

Члени УСДРП негативно ставилися до створення хуторських і відрубних господарств. На їхню думку, запровадження таких господарств не розв'язувало проблеми аграрного перенаселення. У друкованому органі партії зазначалося, що «хутори лише збільшують нерівність між селянами» (Юрченко, 1908, с. 4). Разом із тим, есдеки вважали, що проблему селянського малоземелля та безземелля можна вирішити шляхом проведення чіткої переселенської політики. При цьому вони вказували на недоліки в її проведенні. Тому одним із дієвих кроків аграрних перетворень есдеки вважали створення при краєвих органах влади переселенських організацій, «що поставили собі за мету внести планомірність в стихійний процес переселенського руху з України» та надання агрономічної допомоги селянам, які переселялися (Юрченко, 1908, с. 1).

Отже, заходи децентралізації в управлінні Російською державою передбачали передачу значної частини повноважень місцевим органам влади. Це стосувалося різних сфер суспільного життя, серед яких важливу роль відігравали аграрні відносини. Тому члени УСДРП і пропонували питання власності землі, «підняття економічного благополуччя селян», здійснення переселенської політики передати до їхньої компетенції. При цьому вони зазначали, що реалізація цих завдань може бути здійснена тільки після докорінного реформування органів місцевого самоврядування і «особливо до цього мусять взятись селяни».

Ще одним кроком аграрних перетворень, які активно обговорювалися представниками української соціал-демократії, було створення кооперативних організацій. Орієнтація УСДРП на таку форму організації селян була зумовлена політичною реакцією в державі, що унеможливила нелегальну роботу серед селян та утворення партійних осередків на селі. Тим більше, у 1908 р. розпочався новий етап розвитку кооперативного руху, що став відігравати значну роль не тільки в економічному, а й у громадському житті суспільства, а власне: підвищував рівень культури й освіченості населення, покращував селянський побут (Магась-Демидас, 2007, с. 176). Важливе місце, на думку багатьох українських громадсько-політичних діячів, кооперативні установи мали займати й у вирішенні національних проблем. Тому окремі члени партії відстоювали право української кооперації на автономний розвиток.

Українські соціал-демократи в оцінці ролі кооперації продовжували стояти на класових позиціях. Вони прагнули з'ясувати, яку роль відіграватимуть ці організації в житті як сільських робітників, так і «дрібнобуржуазних» верств населення.

Один із активних діячів УСДРП А. Юркевич висловлював власну думку щодо цієї проблеми. Так, в одній із статей він писав: «Отож кооперацію цінюем ми тільки як школу для робітництва і як засіб часткового поліпшення його становища за теперішніх порядків» (Юркевич, 1909б, с. 8). При цьому він пропонував створювати окремі кооперативи селян і сільських робітників. «Робітничі сільські кооперативи підуть незалежним і власним шляхом свого розвитку. Вони будуть линути до іншої освіти, ніж та, яку заохотять піднести йому оборонці націоналізації торгівлі на Україні», – підкреслював А. Юркевич (Юркевич, 1909б, с. 9). А основною метою їхньої діяльності «буде змагання перетягти кооперативи до класової боротьби», тому й не дарма він називав їх «центрами нашої соціалістичної культури» (Юркевич, 1909б, с. 8). М. Порш взагалі вважав, що «для цих своїх місцевих справ кооперативи кожного класу, в кожному краї повинні з'єднатися в краєвий з'їзд кооперативів» (Порш, 1908, с. 6–7). Це, на його думку, мало допомогти у вирішенні всіх проблем, які існували в аграрній сфері.

Отже, важливим чинником вирішення як аграрних, так і національних проблем, на думку соціал-демократів, мали бути кооперативні установи. При цьому слід зазначити, що в основу будівництва кооперативних організацій було покладено демократичний принцип. Соціальною основою кооперації були представники селянства та сільські робітники. Кооперативи ставали реальною можливістю роботи УСДРП на місцях, серед різних соціальних верств суспільства. Однак, практичних кроків українських есдеків, спрямованих на створення та діяльність кооперативів, у джерелах ми не знаходимо.

Важливим аспектом практичної роботи представників української соціал-демократії стала їхня діяльність під час виборів і роботи III Державної думи. Участь УСДРП у виборчій кампанії та агітація соціал-демократичних депутатів у Думі створили б, на думку членів партії, «революційний настрій в масах» і «затруднили, а то навіть і зробили неможливим переведення чергового завдання самодержавія – цілковитого знищення всіх здобутків Російської революції» (Головченко, 1996, с. 98). Тим самим вони прагнули збереження завоювань революції 1905 – 1907 рр.: Державної думи, можливості заснування культурно-просвітніх і кооперативних організацій, свободи слова і друку (в т.ч. й українського) тощо. Проте есдекам не вдалося провести до Думи жодного депутата, що зумовлювалося, насамперед, умовами діяльності революційно-демократичних і взагалі опозиційних сил та й самим станом справ у партії.

Разом із тим члени партії слідкували за роботою III Державної думи, у тому числі й щодо вирішення аграрного питання, вони прагнули давати свою оцінку рішенням, які там приймалися. Зокрема, негативно поставилися до виборчого закону, котрий обмежував право селян брати участь у формуванні цього представницького органу (Кучерявий, 1908, с. 1–2).

У партійній пресі ними висвітлювалися погляди тієї частини селян, що стояли на позиції правих політичних сил. Так, у часописі «Слово» була представлена програма «беспартійної селянської групи», що виникла на основі української делегації депутатів у III Думі, в основі якої лежала передача «усіх земель селянам, крім монастирських і приватних, без викупу». Крім того, представники цієї групи пропонували можливість викупу землі поміщиків, проте лише тієї частини, що орендується селянами. Важливу роль у цьому мав відігравати, на їхню думку, Селянський банк. Зрозуміло, що українські соціал-демократи негативно оцінювали цю програму. Оцінюючи законопроект депутатів-селян, есдеки не особливо вірили в його реалізацію, вони, крім того, зазначали, що «треба з неї (землі. – В. Д.) робити не державний земельний фонд, а фонд для кожної автономної країни, зокрема» (Кучерявий, 1908, с. 1–2). Ця думка засвідчувала, що створення краєвого (українського. – В. Д.) земельного фонду є тією умовою, що дасть можливість розв'язувати земельне питання на українських землях.

Висновки. Отже, часопис «Слово» відіграв значну роль у розвитку аграрної програми УСДРП. Поєднуючи розв'язання аграрного та національного питань із інтересами певних соціальних груп, представники УСДРП зробили помітний внесок у концептуальний розвиток проблеми в цілому, чимало було зроблено й у практичному плані. Однак, розробка ними аграрної програми виключно в соціально-класовому аспекті, а також нечіткість у ставленні до різних соціальних груп населення (малозаможні і незаможні селяни, сільський пролетаріат, український пролетаріат, заможне селянство) згубним чином відобразилися на реалізації потенційних можливостей партії. Залишаючись на позиціях муніципалізації землі, члени УСДРП неоднозначно оцінювали столипінську аграрну реформу. У цей час есдеки вперше висловлюють ідеї підтримки кооперативів і сільськогосподарської освіти, що в умовах столипінщини мало покращити соціально-економічне становище селян. У національному питанні збереглася ідея автономії України.

Список використаних джерел і літератури:

- А.В.** (1908). Для кого крестянський банк скуповує землі у панів-поміщиків? *Слово*, 19. (11 травня).
- Головченко, В.** (1996). *Від «Самостійної України» до союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії*. Харків: Майдан, 191 с. Земельна політика правительства перед судом «землевладельцев юго-западного края» (1909). *Слово*, 8. (22 лютого).
- Ільченко, А.** (1907). Українські земства і переселення. *Слово*, 15. (17 серпня).
- Кучерявий, Хв.** (1908). Селяни-посли в Третій Думі. *Слово*, 7. (17 лютого).
- М.Г.** (1907). Землеустрійельні комісії і Крестьянській банк. *Слово*, 12–13. (4 серпня).
- Магась-Демидас, Ю. І.** (2007). *Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті – 1914 роки*: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Рукопис. Кам'янець-Подільський.
- Порш, М.** (1908). Автономія. *Слово*, 11. (16 березня).
- Порш, М.** (1908). З'їзд кооперативних товариств у Москві. *Слово*, 16. (19 квітня).

- Садовський, В.** (1909). «Звичайно для того...». *Слово*, 6. (8 лютого).
Селецький, Я. (1909). Домагалися дворян. *Слово*, 9. (1 березня).
Століпін про аграрну програму уряду (1909). *Слово*, 3. (18 січня).
Юркевич, Л. (1909). Кооперація на Україні. *Слово*, 8. (22 лютого).
Юркевич, Л. (1909б). Кооперація на Україні. *Слово*, 10. (8 березня).
Юрченко, С. (1908). Бесіди про земельну справу. *Слово*, 23. (15 червня).

References:

- A.V.** (1908). Dlia koho krestianskyi bank skupovuiе zemli u paniv-pomishchykiv? *Slovo*, 19. (11 travnia). [in Ukraine]
- Holovchenko, V.** (1996). *Vid «Samostiinoi Ukrainy» do soiuzu vyzvolennia Ukrainy: Narysy z istorii ukrainskoi sotsial-demokratii*. Xarkiv: Maidan, 191 p. [in Ukraine]
- Zemelna polityka pravytelstva pered sudom «zemlevladel'tsev yuho-zapadnoho kraia». (1909). *Slovo*, 8. (22 liutoho). [in Ukraine]
- Ichenko, A.** (1907). Ukrainski zemstva i pereselennia. *Slovo*, 15. (17 serpnia). [in Ukraine]
- Kucheriavyi, Khv.** (1908). Seliany-posly v Tretii Dumi. *Slovo*, 7. (17 liutoho). [in Ukraine]
- М. Н.** (1907). Zemleustroitelni komisii i Krestianskii bank. *Slovo*, 12–13. (4 serpni). [in Ukraine].
- Mahas-Demydas, Yu.I.** (2007). *Kooperatyvnyi rukh Pravoberezhnoi Ukrainy u 1860-ti – 1914 roky*: PhD thesis: 07.00.01. Rukopys. Kam'ianets-Podilskyi. [in Ukraine]
- Porsh, M.** (1908). Avtonomiia. *Slovo*, 11. (16 bereznia). [in Ukraine]
- Porsh, M.** (1908). Z'izd kooperatyvnykh tovarystv u Moskvi. *Slovo*, 16. (19 kvitnia). [in Ukraine]
- Sadovskyi, V.** (1909). «Zvychaino dlia toho...». *Slovo*, 6. (8 liutoho). [in Ukraine]
- Seletskyi, Ya.** (1909). Domahalysia dvorian. *Slovo*, 9. (1 bereznia). [in Ukraine]
- Stolypin pro ahrarnu prohramu uriadu. (1909). *Slovo*, 3. (18 sichnia). [in Ukraine]
- Yurkevych, L.** (1909). Kooperatsiia na Ukraini. *Slovo*, 8. (22 liutoho). [in Ukraine]
- Yurkevych, L.** (1909b). Kooperatsiia na Ukraini. *Slovo*, 10. (8 bereznia). [in Ukraine]
- Yurchenko, S.** (1908). Besidy pro zemelnu справу. *Slovo*, 23. (15 chervnia). [in Ukraine]

Отримано: 5.11.2020 р.

Юрій Клімчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ORCID: 0000-0002-7078-7035

ResearcherID: B-2899-2019

Yurii Klimchuk

Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University

ORCID 0000-0002-7078-7035

ResearcherID: B-2899-2019

ВИДАННЯ «ВІСТІ З УКРАЇНИ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ УЧАСТІ ПОДОЛЯН У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ РУСІ ОПОРУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті подано характеристику та аналіз публікацій на шпальтах створеного Товариством зв'язків з українцями за межами України громадсько-політичного видання – «Вісті з України» впродовж 1960 – 1998 рр. про участь подолян у європейському Русі Опору періоду Другої світової війни.

Мета роботи. Проаналізувати публікації громадсько-політичного видання – «Вісті з України», в яких висвітлювалися питання участі подолян в європейському Спротиві періоду Другої світової війни.

Методологія. При написанні роботи нами використано такі принципи проведення історичного дослідження: історизму, об'єктивності і системності. З спеціально-історичних методів використані: історико-порівняльний, термінологічний, хронологічний, ретроспективний і метод актуалізації. Досліджування викладено в проблемно-систематичній послідовності.

Наукова новизна. Вперше у вітчизняній історичній науці проаналізовано публікації громадсько-політичного видання – «Вісті з України». Підкреслено, що найбільше матеріалів у газеті за цей період присвячено розкриттю діяльності вихідців з Поділля у Русі Опору Франції. Встановлено, що найбільша кількість публікацій із заданої проблематики припадає саме на ювілейні роки з нагоди Перемоги в Другій світовій війні та на підкріплення ідеологеми «дружби народів» – інтернаціональної допомоги в боротьбі з нацизмом.

Висновки. Проаналізувавши публікації в газеті «Вісті з України», можна прийти до висновку, що європейські патріоти надавали велику допомогу радянськими громадянам, в т. ч. і українцям, які після втечі з таборів зустрічалися із значними труднощами на незнайомій території: не знали мови, не мали зброї, були вкрай виснаженими фізично. Місцеве населення переховувало їх від переслідувачів, ділилося з ними продуктами харчування, постачало зброю, допомагало встановити зв'язок з учасниками Руху Опору.

Ключові слова: «Вісті з України», джерело, Друга світова війна, Рух Опору, партизани, подоляни, Франція, Італія.

EDITION «NEWS FROM UKRAINE» AS A SOURCE OF RESEARCH OF THE PROBLEM OF PODOLYAN'S PARTICIPATION IN THE EUROPEAN RESISTANCE MOVEMENT IN THE SECOND WORLD WAR

The article describes and analyzes the publications on the pages of the socio-political publication «News from Ukraine» created by the Society for relations with ukrainians outside Ukraine during 1960 – 1998 about the participation of podolians in European Resistance during the Second World War.

The objective. Analyze the publications of the socio-political publication – «News from Ukraine», which covered the participation of podolians in the European Resistance during the Second World War.

Methodology. In writing the work, we used the following principles of historical research: historicism, objectivity and systematicity. From special-historical methods are used: historical-comparative, terminological, chronological, retrospective and actualization method. The research is presented in a problem-systematic sequence.

Scientific novelty. For the first time in the domestic historical science the publications of the social and political publication – «News from Ukraine» were analyzed. It is emphasized that most of the materials in the newspaper during this period are devoted to the disclosure of the activities of people from Podillya in the Russian Resistance of France. It has been established that the largest number of publications on this issue falls on the jubilee years on the occasion of the Victory in the Second World War and on the support of the ideology of «friendship of peoples» – international assistance in the fight against nazism.

Conclusions. Analyzing the publications in the newspaper «News from Ukraine», we can conclude that European patriots provided great assistance to Soviet citizens, including Ukrainians, who after escaping from the camps encountered significant difficulties in unfamiliar territory: did not know the language, not had weapons, were extremely physically exhausted. The local population hid them from the persecutors, shared food with them, supplied weapons, and helped to establish contacts with members of the Resistance Movement.

Key words: «News from Ukraine», source, World War II, the Resistance Movement, guerrillas, podolians, France, Italy.

Постановка проблеми. Сучасний історіографічний дискурс позначено активною динамікою, швидкою дифузією ідей та освоєнням дослідницького інструментарію, що стають загальним надбанням і стимулюють науковий пошук у всіх куточках світу. Цей позитивний прояв глобалізації не оминув і нашу країну, де історичні студії продовжують виконувати не тільки суто пізнавальну функцію, а й (до певної міри) суспільну місію. Традиційна апеляція політикуму та держави до історичного полотна, продиктована ідеологічними, корпоративними, електоральними та іншими раціями, ставить професійних істориків України в порубіжну ситуацію між фундаментальною наукою й політично заангажованою ситуацією. Тема переможної війни СРСР проти нацистської Німеччини була одним із центральних, стрижневих конструктів, спрямованих на легітимізацію радянського тоталітарного режиму.

Аналіз останніх досліджень. Практично усі публікації на цю тематику перебували під жорстким ідеологічним контролем. Завдяки вмілому використанню технологій маніпулювання масовою свідомістю комуністичний режим зумів сформувати штучно препарований образ війни і закріпити його в історичній пам'яті повоєнного покоління. Для поширення радянського «міфу про Велику Вітчизняну війну» «партійна верхівка» СРСР використовувала різні заходи, в т. ч. і публікації в ЗМІ, які творять своєрідне альтернативне історієписання війни. Після розпаду Радянського Союзу, відновлення української державності, демократизації суспільства розпочався пошук україноцентричної версії Другої світової війни, яка априорі мала деконструювати радянський міф про «Велику Вітчизняну» (Лисенко, Пастушенко, 2017, 140–141; Лисенко, 2007, 119; Веденєєв, Лисенко, 2010, 5).

Мета публікації. Автор ставить собі за мету проаналізувати публікації громадсько-політичного видання – «Вісті з України», в яких висвітлювалися питання участі подолян в європейському Спротиві періоду Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Проведений аналіз публікацій газети «Вісті з України» (під даною назвою видання виходило з травня 1960 по червень 1998 р. – прим. авт.) засвідчує, що, по-перше, на шпальтах газети інформація про участь подолян у європейському Русі Опору була відображена вже починаючи з 1962 р. і стосувалась вона, переважно, французького Опору (героїчної боротьби національного героя Франції та Героя Радянського Союзу Василя Порика з с. Соломірка (тепер с. Порик) Хмільницького району Вінницької області, по-друге – статті з даної проблематики «бачили світ» в роки ювілейних дат.

Так, у публікації за 1962 р. описується приїзд першої делегації з СРСР на місце загибелі українця в 1961 р., під час якого, біля стін Арраської фортеці, було покладено квіти біля мармурової плити з написом «Basil Borik» (Каштанов, 1962, с. 3). Наступні статті про В. Порика вийшли вже в 1964 р., з нагоди поїздки першого секретаря ЦК Комуністичної партії України П. Ю. Шелеста до Франції, під час якої відвідав у департаменті Па-де-Кале міста Аррас, Енен-Льетар, Салломін і Ланс, в районі яких у роки Другої світової війни діяв партизанський загін під командуванням відважного сина українського народу лейтенанта В. Порика (Клімчук, 2019, с. 47). П. Ю. Шелест поклав квіти на місці розстрілу героїчного партизана з України і на могилу в м. Енен-Льетар. Підкреслюється, що у Франції з любов'ю і вдячністю згадують про хороброго українського воїна, вважаючи його своїм національним героєм. Прикладом цього став випуск великим накладом поштових листівок із портретом легендарного лейтенанта.

Автори статей велику увагу приділили опису героїчних вчинків В. Порика. Зокрема, у виданні йдеться про те, що влітку 1942 р. подолянин потрапив у табір «Бомон», розміщений в провінції Артуа промислового району французького департаменту Па-де-Кале. На початку 1943 р. в'язень став одним з організаторів бойового підпільного центру із числа в'язнів Бомонського табору. Невдовзі на шахтах почали діяти диверсійні групи. Патріоти почали виходити за дріт і здійснювати сміливі диверсії на

залізниці, шосейних дорогах та інших важливих об'єктах, пускаючи під укіс німецькі ешелони, знищуючи гітлерівських солдат і офіцерів, руйнуючи залізничне полотно, пошкоджуючи лінії телеграфної й телефонної зв'язку. Для виходу з табору партизани користувалися перепустками, які видавав В. Порик, який виконував функції табірної капо з охорони табору. Ці привілеї В. Порик використовував для своїх підпільних цілей і зменшував ризик розкриття діяльності підпільних груп табору з боку адміністрації (Клімчук, 2019, с. 48).

Встановивши зв'язок із французьким Рухом Опору, він зумів утекти з концтабору. Після втечі створив партизанський загін, який воював проти окупантів у районі міст Артуа і Аррас. В статті «Героєві присвячується» за 1974 р. зазначено: «... загін В. Порика розпочав свої дії в липні 1943 р. Його силами було знищено близько 300 гітлерівців, пущено під укіс із різноманітним військовим вантажем і солдатами 11 фашистських поїздів, зірвано 2 залізничних мости, спалено 14 автомашин, захоплено велику кількість зброї та боєприпасів» (Славний, 1964, 3). В іншій статті наведено текст присяги, яку приймали новоприбулі до його загону, що красномовно засвідчує про самопожертву і вільний вибір вступаючого: «Я, патріот своєї Батьківщини, беру на себе високе, відповідальне і почесне звання бійця партизанського фронту... Я завжди готовий віддати життя за нашу справедливу справу і за своїх товаришів по зброї. Виконуючи свій обов'язок перед Радянською Батьківщиною, я буду також чесним і справедливим по відношенню до французького народу, на землі якої захищаю інтереси своєї Батьківщини. Я всіма силами буду підтримувати своїх братів-французів у їх боротьбі проти спільного ворога – німецьких окупантів» (Озерна, 1974, с. 4).

В цій же статті названі прізвища побратимів В. Порика – В. Колесника, В. Доценка і О. Ткаченка. Далі розповідаються подробиці його поранення в одному з боїв, схоплення і розміщення у в'язниці Сен-Нікез м. Аррас. Також зазначається, що вночі з нелюдськими зусиллями В. Порика вдалося вирватись із пастки. Він переховувався та лікувався в сім'ї Гастона та Емілії Оффр, яку пізніше називав «французькою матір'ю». Підлікувавшись, месник налагодив зв'язок із партизанами й приєднався до французьких патріотів для подальшої боротьби. За голову українця нацисти оголосили винагороду в один мільйон франків. Протягом квітня-травня 1944 р. багатонаціональний загін В. Порика, який складався з французів, чехів, поляків, англійців і радянських людей, підірвав 2 ворожих ешелони, знищив понад 200 гітлерівців, розгромив охорону концтабору Бомон і звільнив усіх в'язнів.

Працюючи у підпіллі, він обирався членом Центрального комітету радянських військовополонених. Згодом, 25 червня 1944 р. В. Порик створив «Штаб керівництва радянських партизан на півночі Франції». Відтак почав керувати практично усіма групами радянських партизан, котрі діяли в північних департаментах Франції. 22 липня 1944 р. за містом Аррас, під час поїздки до однієї з конспіративних підгруп, В. Порик, через зраду одного з партизан, потрапив у засідку і в черговий раз був схоплений гітлерівцями. Того ж дня нацисти його розстріляли в Аррасській в'язниці. Тіло

В. Порику з тюремного рову було перенесено його друзями на кладовище міста Енен-Льетар (нині в складі Енен-Бомон).

Наприкінці публікації наведено цікавий факт: «До с. Соломірка, де народився В. Порик, на весілля сестри загиблого друга – Надії, приїхали побратими лейтенанта, його друзі і соратники по зброї (Клімчук, 2019, с. 47). Серед прибулих були І. Ф. Фомичов із Харкова – колишній командир партизанського загону ім. Чапаєва, В. К. Таскін з Одеси, колишній начальник з'єднаного партизанського загону на північному сході Франції (відповідальний за організацію підпільних комітетів у концтаборах і партизанських груп на сході Франції – прим. авт.), І. Н. Скрипаль, командир партизанського загону ім. М. Горького (І. М. Скрипай «полковник Нікола» – прим. авт.) та саратовчанин М. Я. Солодинський, колишній секретар ЦК радянський військовополонених у Франції (М. Я. Слободинський, родом із Вінниччини – прим. авт.)» (Озерна, 1974, с. 4).

У публікації «Так воювали соратники В. Порику» автор вказує, що окупована Франція поступово перетворювалася на величезний інтернаціональний табір рабів... Бути рабами судилося 275800 особам із Київщини, 125 тис. із Донецької обл., більше 10 тис. із Луганської обл. (Роготченко, 1964, с. 2).

Журналіст В. Чудовський, у своїх спогадах про поїздку наприкінці 1984 р. до Франції в складі туристичної групи товариства «Україна», згадує про «пам'ятні місця» В. Порику і його побратимів: «Могилу В. Порику завжди прикрашають живі квіти. Тут, біля величного пам'ятника Герою, стихійно виник мітинг, поети і письменники, що були у складі туристичної групи, прочитали свої твори, присвячені В. Порику та 40-річчю Перемоги на гітлерівському фашизмом. Квіти були покладені також біля меморіалу загиблим бойовим побратимам В. Порику – французьким «макі» в Мон-Валер'єн» (Лемещук, 1971, с. 3). Авторами пам'ятника В. Порику, герою французького Руху Опору були київські скульптори В. Зноба і Г. Кальченко (Чудовський, 1985, с. 7).

Під час свого офіційного візиту Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, у своєму виступі по французькому телебаченні в жовтні 1985 р., звертаючись до французького населення зазначив: «З історії не викреслити того, що радянські люди і французи були братами по зброї у боротьбі з фашизмом. Ми б зрадили пам'ять полеглих у цій священній боротьбі, коли б забули, як французькі льотчики полку «Нормандія-Неман» героїчно билися з фашистами в радянському небі, а радянські партизани – у рядах макізарів на французькій землі. 20 млн. радянських людей загинули в тій страшній війні – за нашу і вашу свободу. За вашу і нашу свободу віддали своє життя і французи. Більш як 20 тис. радянських воїнів-антифашистів поховано на землі Франції. Я знаю, у вашій країні шанують їх пам'ять» (Галина, 1975, с. 7).

Участь українців в італійському Русі Опору представлено в двох публікаціях за 1970 рр. Зокрема, в статті «Гарібальдійці з України» автор узагальнює внесок наших співвітчизників у звільнення окупованої території Італії від нацифашизму, на прикладі найбільш відомих фактів. Публікація розпочинається з роз'яснення, яким чином на територію Італії потрапили вихідці з Радянського Союзу: «Гітлерівці вивозили до Італії військовополонених зі Сходу для будівництва фортифікаційних об'єктів, автошляхів, ремонтних

і вантажних робіт... Завдяки італійцям, вони здійснювали втечі та приєднувалися до місцевих партизан, а згодом, з появою великої кількості втікачів, утворювали окремі радянські підрозділи» (Виступ, 1985, с. 2; Клімчук, 2019, с. 49). З більш ніж п'яти тисяч радянських партизан, які брати участь у місцевому Русі Опору, значний відсоток становили подоляни.

В області Фріулі-Венеція-Джулія діяв радянський батальйон «Сталін» під керівництвом росіянина Д. Авдєєва, який налічував 150 бійців. Серед них – 120 були громадянами СРСР, у тому числі багато українців. Подоляни перебували в командному складі підрозділу: комісаром батальйону був В. Бобко з Донецької (з Вінницької обл. – прим. авт.), а командиром 1-ї роти – хмельничанин А. Мельничук. Впродовж весни-літа 1944 р. вони здійснили ряд диверсій на важливих об'єктах ворога.

В околицях Риму діяв інтернаціональний загін М. Касьяна «Тененте Мікеле» з Київщини. В ньому діяли М. Остапенко і В. Пристайчук з Вінниччини. Загін М. Касьяна, в якому було багато італійців, діяв із жовтня 1943 по червень 1944 р. (4.06.1944 р. силами союзних військ і партизан був визволений від окупантів Рим – прим. авт.). Він визволяв Палестрину, Костело, Капранікі.

Крім вище наведених свідчень про діяльність подолян в італійському Русі Опору, автор наводить прізвища ще багатьох наших співвітчизників, серед яких є і наші крайни: М. Черноуса з Кіровоградської області; В. Мельника з Житомирської обл.; Г. Василюну і Г. Тригуба з Полтавщини; О. Кіпоренко, Ю. Радченко, І. Мороза з Вінниччини, М. Булаха, Х. Маслинка з Черкащини; С. Бігька з Харкова; Я. Долинного із Запорізької обл.; В. Семенюта, А. Зубрицького з Київщини та одесита В. Осадчого (Кудрицький, 1970, с. 4).

Окремо на шпальтах громадсько-політичного видання «Вісті з України» розміщено інформацію про присвоєння (посмертно) подолянину Миколі Буянову – бійцю загону «Кьятті» («Chiatti») 5-ї роти партизанської бригади «Сінігалья», за подвиг на полі бою найвищої нагороди Італії – Золотої медалі «За військову доблесть» в 1985 р. та передачу її родині партизана. В ній зазначено. Що на початку липня 1944 р. нацифашисти почали масштабну каральну акцію проти партизан і мирного населення. Під Арещо були перекинуті великі каральні частини, в тому числі альпійські стрільки. За кілька днів було розстріляно близько 200 чоловік, і мирне населення почало масово йти в гори. 8 липня 1944 р. біля села Кастельнуово де Саббїоні (Castelnuovo dei Sabbioni) поблизу міста Каврїлья (Cavriglia) загін «Кьятті» проводив евакуацію цивільного населення, але їх вистежив ворог і вони потрапили в оточення. Кулеметник М. Буянов зголосився самостійно прикривати відхід загону і цивільного населення. Після того, як в нього закінчилися патрони, нацисти розстріляли українця на місці. Окрім причин загибелі, повідомляється і про пам'ятні місця: могила українця знаходиться на місцевому кладовищі м. Сан-Джованні-Вальдарно провінції Арещо, в м. Кастельнуово є площа М. Буянова, а в м. Каврїлья є парк його імені. Автор статті вказує, що біля могили українця завжди лежать живі квіти (Валуєв, 1986, с. 2).

На шпальтах газети «Вісті з України» інформація про участь подолян у Спротиві на території інших європейських країн представлена лише згадками в небагатьох публікаціях про українців з інших куточків України (Белень, 1975, с. 4; Мілодан, 1965, с. 2; Шахова, 1965, с. 3).

Висновки. Загальна кількість матеріалів щодо участі подолян у європейському Русі Оперу за вказаний період виходу газети «Вісті з України» становить 10 (28 – стосовно європейського Спротиву нацифашизму загалом) від усіх публікацій видання, що з огляду на суспільно-політичну вагу цієї проблематики, гостроту й актуальність питання та підвищену сьогодні увагу до політики пам'яті про війну таку кількість можна вважати мізерною. Пояснення причин такої ситуації слід вбачати в тому, що газета з 38 років свого існування під назвою «Вісті з України» – 30 виходила в радянський період історії України, де всі публікації на цю тематику перебували під жорстким ідеологічним контролем і боротьбою з «вільнодумством» через боязнь розриву з «пуповиною» партії, а тому дана проблема була заборонена для вивчення професійними істориками, особливо стосовно дослідження участі та внеску конкретних народів СРСР у Другій світовій війні. Ще однією з головних причин такого замовчування було розпорядження Головного штабу Червоної Армії від 16 серпня 1941 р., згідно з яким взятий у полон солдат вважався зрадником, а в основній своїй масі, саме військовополонені, які тікали з трудових таборів, розташованих на території Західної Європи, ставали бійцями місцевих партизанських підрозділів. Таким чином, зазначене періодичне видання є важливим джерелом вивчення та осмислення проблеми участі вихідців з Поділля у європейському Русі Оперу.

Список використаних джерел і літератури:

- Белень, А.** (1975). Дві медалі партизанки. *Вісті з України*, 1, 4.
- Валуєв, Ю.** (1986). Боець загону Квятті. *Вісті з України*, 20, 2.
- Ведснєєв, Д. В. & Лисенко, О. Є.** (2010). Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Український історичний журнал*, 3, 4–29.
- Виступ М. С. Горбачова по французькому телебаченню. (1985). *Вісті з України*, 41, 2.
- Галина Никифорівна Кальченко. (1975). *Вісті з України*, 12, 7.
- Каштанов, В.** (1962). Французи пам'ятають його ім'я. *Вісті з України*, 77, 3.
- Клімчук, Ю. А.** (2019). Видання «Вісті з України» як джерело дослідження проблеми участі українців у французькому та італійському Русі Оперу в роки Другої світової війни. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*, 4 (26), 41–54.
- Кудрицький, А.** (1970). Гарібальдійці з України. *Вісті з України*, 20, 4–5.
- Лемещук, М.** (1971). Так воювали соратники В. Порика. *Вісті з України*, 18, 3.
- Лисенко, О. Є. & Пастушенко, Т. В.** (2017). Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття. *Український історичний журнал*, 6, 140–162.
- Лисенко, О. Є.** (2007). Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі. *Український історичний журнал*, 6, 119–142.
- Мілодан, Г.** (1965). Людство пам'ятає. *Вісті з України*, 15, 2–3.
- Озерна, А.** (1974). Героєві присвячується. *Вісті з України*, 23, 4.
- Роготченко, А.** (1964). Василь Порик – герой Франції. *Вісті з України*, 21, 1–2.
- Славний син українського народу. (1964). *Вісті з України*, 31, 3.

Чудовський, В. (1985). На побачення з Францією. *Вісті з України*, 3, 7.
Шахова, Л. (1965). Його знають Арденни. *Вісті з України*, 18, 2–7.

References:

- Belen, A.** (1975). Dvi medali partyzanky. *Visti z Ukrainy*, 1, 4. [in Ukrainian]
Valuiev, Yu. (1986). Boiets zahonu Kiatti. *Visti z Ukrainy*, 20, 2. [in Ukrainian]
Viedienieiev, D. V. & Lysenko, O. Ye. (2010). Ukraina u Druhui svitovii viini: deiaiki pytannia teorii, metodolohii y suspilnykh refleksii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 4–29. [in Ukrainian]
Vystup, M. S. (1985). Horbachova po frantsuzkomu telebachenniu. *Visti z Ukrainy*, 41, 2. [in Ukrainian]
Halyna Nykyforivna Kalchenko. (1975). *Visti z Ukrainy*, 12, 7. [in Ukrainian]
Kashanov, V. (1962). Frantsuzu pam'iataiut yoho im'ia. *Visti z Ukrainy*, 77, 3. [in Ukrainian]
Klimchuk, Yu. A. (2019). Vydannia «Visti z Ukrainy» yak dzherelo doslidzhennia problemy uchasti ukraintsiv u frantsuzkomu ta italiiskomu Rusi Oporu v roky Druhoi svitovoi viiny. *Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovyi fakhovyi zhurnal*, 4 (26), 41–54. [in Ukrainian]
Kudrytskyi, A. (1970). Haribaldiitsi z Ukrainy. *Visti z Ukrainy*, 20, 4–5. [in Ukrainian]
Lemeshchuk, M. (1971). Tak voiuvaly soratnyky V. Poryka. *Visti z Ukrainy*, 18, 3. [in Ukrainian]
Lysenko, O. Ye. & Pastushenko, T. V. (2017). Suchasnyi dyskurs Druhoi svitovoi viiny kriz pryzmu publikatsii “Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu” ostannoho desia-tylittia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 140–162. [in Ukrainian]
Lysenko, O. Ye. (2007). Tematyka Druhoi svitovoi viiny na storinkakh «Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu»: istoriohrafichna retrospektyva na suspilno-politychnomu tli. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 119–142. [in Ukrainian]
Milodan, H. (1965). Liudstvo pam'iatiae. *Visti z Ukrainy*, 15, 2–3. [in Ukrainian]
Ozerna, A. (1974). Heroievi prysviachuietsia. *Visti z Ukrainy*, 23, 4. [in Ukrainian]
Rohotchenko, A. (1964). Vasyl Poryk – heroii Frantsii. *Visti z Ukrainy*, 21, 1–2. [in Ukrainian]
Slavnyi syn ukrainskoho narodu. (1964). *Visti z Ukrainy*, 31, 3. [in Ukrainian]
Chudovskyi, V. (1985). Na pobachennia z Frantsiieiu. *Visti z Ukrainy*, 3, 7. [in Ukrainian]
Shakhova, L. (1965). Yoho znaiut Ardenny. *Visti z Ukrainy*, 18, 2–7. [in Ukrainian]

Отримано: 18.11.2020 р.

Володимир Надворний

ORCID: 0000-0002-5140-190X

ResearcherID: AAA-2477-2021

Volodymyr Nadvornyi

ORCID: 0000-0002-5140-190X

ResearcherID: AAA-2477-2021

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1648 – 1657 рр.) У СУЧАСНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (90 рр. ХХ ст. – 2019 р.)

Мета роботи. Здійснити комплексне дослідження сучасної польської історіографії, що присвячене військово-політичній діяльності гетьмана Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) та з'ясувати її концептуальні засади.

Методологія. Необхідною умовою для досягнення мети було використання принципів і методів наукового дослідження, зокрема – принципу об'єктивності, принципу історизму, проблемно-хронологічного методу, історико-порівняльного методу, логічного методу, методу критичного аналізу та синтезу, типологічного методу, методу узагальнення та просопографічного методу.

Наукова новизна. Полягає у тому, що вперше робиться спроба з'ясувати прикметні риси сучасної польської історіографії військово-політичної діяльності Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.).

Висновки. Попри позитивний факт переосмислення ідей концепції «домо-вої війни» в оцінці діяльності гетьмана Б. Хмельницького, все ж традиційні підходи у тлумаченні подій 1648 – 1657 рр. є домінуючими. Так, досі сучасними польськими істориками уживаються такі дефініції як – «козацька війна», «польсько-козацька війна», «козацький гетьман», «велике повстання в Україні» тощо.

Ключові слова: гетьман, «домо-ва війна», історіографія, українська революція, українсько-польська боротьба, «козацька війна», «польсько-козацька війна» «козацьке повстання».

THE MILITARY-POLITICAL ACTIVITY OF HETMAN BOHDAN KHMELNYTSKY (1648 – 1657) IN CONTEMPORARY POLISH HISTORIOGRAPHY (1990s – 2019)

The article, based on the analysis of modern Polish historiography, analyzes the military-political activity of B. Khmelnytsky in 1648 – 1657.

The objective. Carry out a comprehensive study of modern Polish historiography, devoted to the military-political activities of Hetman Bohdan Khmelnytsky (1648 – 1657), and explain its conceptual foundations.

Methodology. A necessary condition for achieving the goal was the use of principles and methods of scientific research, in particular – the principle of objectivity, the principle of historicism, problem-chronological method, historical-comparative method, logical method, method of critical analysis and synthesis, typological method, generalization method and prosopographic method.

Scientific novelty. The study is that for the first time an attempt is made to clarify the notable features of modern Polish historiography of military-political activity of Bohdan Khmelnytsky (1648 – 1657).

Conclusions. Despite the positive fact of rethinking the ideas of the concept of «civil war», in the assessment of the activities of Hetman B. Khmelnytsky, still traditional approaches in interpreting the events of 1648 – 1657 are dominant. Thus, modern Polish historians still use such definitions as «Cossack war», «Polish-Cossack war», «Cossack hetman», «great uprising in Ukraine», etc.

Key words: hetman, «civil war», historiography, Ukrainian revolution, Ukrainian-Polish struggle, «Cossack war», «Polish-Cossack war», «Cossack uprising».

Вклад основного матеріалу. Одним із перших українських вчених другої половини 70-х рр. ХХ, хто на науковому рівні вивчав польську історіографію написану в руслі дослідження епохи Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) був Г. Бухало. У роботі «Сучасна польська історіографія про возз'єднання України з Росією» (1976 р.) він проаналізував ряд польських науково-історичних праць, в яких здійснювалася оцінка зовнішньої політики гетьмана Богдана Хмельницького (Бухало, 1976). Його дисертаційне дослідження поклало початок вивченню і узагальненню поглядів польських істориків щодо визвольної боротьби українського народу 1648 – 1654 рр. (Бухало, 1980).

На початку 90-х років Г. Беляков та О. Белякова опублікували в «Українському історичному журналі» статтю «Польська історична література про українське козацтво». У ній проаналізували твори польських істориків 60-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст., присвячені походженню і становленню в Україні військово-політичної організації козацтва, його значимості у будівництві української держави. З'ясуовуючи роль козацтва у боротьбі українського народу проти Речі Посполитої, автори порушили питання пануючих постулатів концепції «домової війни» у польській історіографії, в якій інтерпретувалися події середини ХVІІ ст. (Беляков, 1991).

Спробу окреслити образ козацтва в оцінці польських істориків зробив Л. Зашкільняк у праці «Українське козацтво у висвітленні польської історіографії 1944 – 1989 рр.». Поділивши польську історіографію на періоди дослідження українського козацтва, вчений у загальних рисах окреслив проблему сприйняття й оцінку польськими дослідниками подій гетьманування Б. Хмельницького (1648 – 1657 рр.) (Зашкільняк, 1996б).

Наукову розвідку стосовно характеристики постаті Богдана Хмельницького польськими істориками кінця ХІХ – ХХ століть здійснив Є. Сінкевич (Сінкевич, 2003, с. 62–71). Ним стисло висвітлено образ українського козацтва крізь призму польської історіографії (Сінкевич, 2003, с. 63).

Помітною у дослідженні польської історіографії, яка вивчає епоху Б. Хмельницького (1648 – 1657 рр.), стала дисертаційна робота І. Тарасенко «Wojna domowa» польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки». Авторка частково торкнулась теми нашого дослідження, простеживши роль С. Твардовського у заснуванні польської історіографії «козацьких війн» періоду гетьманування Б. Хмельницького. Дослідниця визначила вплив концепції «громадянської (домової) війни» С. Твардовського на подальший розвиток української та польської історіографії (Тарасенко, 2008).

Незважаючи на те, що на сьогодні історична наука немає окремого дослідження, присвяченого аналізу сучасної польської історіографії діяльності гетьмана Б. Хмельницького, все ж вчені намагаються приділити фрагментарно, опосередковано чи то загально даний проблематиці увагу. Так, В. Смолій та В. Степанков у вступній частині праць «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет» (Смолій, 2009, с. 680) та «Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 pp.)» (Смолій, 2009, с. 447) дали коротку характеристику польській історіографії другої половини XVII – початку XXI ст. Дослідники одні з перших помітили у наукових доробках польських істориків поступове переосмислення подій XVII ст., при цьому ж акцентували увагу на пануванні у польській історіографії традиційної концепції «домової війни».

Розробці наукової проблеми у створенні ряду досліджень, пов'язаних з вивченням епохи гетьмана Богдана Хмельницького, посприяли ряд міжнародних науково-практичних, науково-дослідницьких конференцій, з'їздів, форумів і т. д. Так, в травні 1992 року в Кам'янці-Подільському відбулась представницька міжнародна наукова конференція «Польща-Україна: історична спадщина і суспільна свідомість». Наскрізними темами українсько-польського діалогу істориків стали трьохсотрічне володарювання Речі Посполитої в Україні (Баженов, 2002). У 1996 р. в Україні (Львів) та Польщі (Люблін) відбулося ряд міжнародних наукових форумів вчених з найбільш актуальних проблем. З-поміж них особливої уваги дістала «Козацькі війни XVII століття в історії та свідомості польського і українського народів» (Зашкільняк, 1996, с. 292). 15–19 вересня 2004 р. у Кракові пройшов черговий XVII з'їзд польських істориків (Зашкільняк, 2005), 28 по 30 червня 2007 р. в м. Кракові відбувся Перший конгрес закордонних дослідників, що вивчають історію Польщі різних періодів, зокрема – середини XVII століття (Чубик, 2007), 8–9 жовтня 2009 р. у м. Лодзь відбулась III Міжнародна конференція «Історія-ментальність-ідентичність» і т. д., де обговорювалась проблема українсько-польської боротьби середини XVII століття (Тельвак, 2009, с. 225–226). У Дрогобичі 27–28 вересня відбулась конференція «Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.» (Тельвак, 2019). Вищенаведене, безперечно посприяло розробці наукової проблеми, адже на кожній з цих конференцій прямо чи опосередковано порушувалось питання епохи Б. Хмельницького (1648 – 1654 pp.), що ще раз підкреслило важливість і актуальність вивчення даної теми.

Цінним у дослідженні українського козацтва інтерпретованого польськими істориками кінця XIX – першої третини XX століття став науковий доробок О. Рудої, яка охарактеризувала основні точки зору польських істориків на генезу та розвиток козащини, запровадження реєстру, козацькі виступи кінця XVI – початку XVII ст., козацьку революцію під проводом гетьмана Б. Хмельницького (1648 – 1657 pp.) та її наслідки (Руда, 2010).

До наукової розробки проблеми долучився польський вчений М. Нагельський, який проаналізував найважливіші напрацювання (історичні твори, науково-популярні і суто наукові доробки) польських істориків,

котрі висвітлювали історичне значення Переяславської угоди 1654 р. Він намагався неупереджено й різнобічно з'ясувати особливості, тенденції й притаманні риси польської історіографії, яка інтерпретувала причини й наслідки укладення українсько-російського договору 1654 р., крім цього в роботі науковець звернув увагу на польсько-козацькі стосунки XVII ст. (Нагельський, 2003).

З поміж досліджень, які стосуються порушеної теми, варта уваги стаття «Переяславська рада 1654 р. в найновішій польській історіографії та публіцистиці» польського вченого К. Петкевича. Проаналізувавши чималу кількість робіт істориків, автор зауважив, що дана проблематика досі не дочекалася окремо присвяченого дослідження (Петкевич, 2008, с. 32).

Таким чином, ступінь наукової розробки проблеми дозволяє переконастись у тому, що незважаючи на свою очевидну актуальність, порушена нами проблема до сьогодні не ставала предметом комплексного та всебічного дослідження. Мають місце переважно висловлені в працях зі спорідненої тематики окремі судження, оцінки й наукові спостереження з приводу певних аспектів, які частково торкаються концепції сучасної польської історіографії, котра вивчала події періоду гетьманування Богдана Хмельницького.

Перші кроки до переоцінки подій епохи Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) у польській історіографії здійснились на кінець 80 – початок 90-х рр. XX ст. Так, у 1988 р. Януш Качмарчик опублікував монографічне дослідження «Богдан Хмельницький» (Kaczmarczyk, 1988, s. 269), яке в 1996 р. було перекладене на українську мову (Качмарчик, 1996, с. 328), а в 2007 р. перевидане з доповненням (Kaczmarczyk, 2007, s. 285). Автор трактував українську революцію XVII ст. як «козацьку війну», «польсько-козацьку війну», визнавав Богдана Хмельницького виразником і захисником інтересів козацтва. З поміж наукових праць того періоду, робота історика давала достатньо повний і детальний опис подій середини XVII ст. Вперше у сучасній польській історіографії вченим було визнано важливість Білоцерківської угоди (28 вересня 1651 р.). Вона, за його словами, змінила «політичні концепції» Хмельницького, і внесла переміни у стосунки всередині козацтва. На думку вченого, під Зборовим Хмельницький отримав можливість будівництва *de facto* незалежної держави, котра функціонувала в межах політичної системи Речі Посполитої (Качмарчик, 1996, с. 218).

У з'ясуванні Я. Качмарчиком питання політичних цілей гетьмана дослідник не раз використав дефініцію «політичні концепції». Власне суть вжитої автором термінології розкривається у характеристиці українсько-російського договору (1654 р.), де зазначається: «Богдан Хмельницький добре усвідомлював, що події останніх днів означають перекреслення мети, до якої він прагнув від моменту здобуття перших перемог над Річчю Посполитою. Ідея незалежної України, якій той підпорядковував усі дотеперішні політичні концепції, ставала примарою з огляду на позицію, що її репрезентував Бутурлін...» (Качмарчик, 1996, с. 277). Таким чином, вчений визнає політичні стремління Богдана Хмельницького як спосіб досягнення поставленої мети, а саме – домогтись незалежності української держави.

Дедалі чіткіше у польській історіографії простежується якісно нове бачення подій, пов'язаних з утворенням під час гетьманування Б. Хмельницького

(1648 – 1657 рр.) самостійної української держави. Так, Генріх Віснер у монографії «Король і цар. Річ Посполита і Москва в XVI – XVII ст.» (1989 р.), аналізуючи польсько-російські взаємини у XVI – XVII ст., розглядає проблематику Переяславської ради в контексті формування української держави на польсько-московських кордонах (Wisner, 1995, s. 102–114).

Тема політичної діяльності Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) знайшла своє відображення в працях З. Вуйцика «Козацькі війни в давній Польщі» (Wójcik, 1989, s. 80) і «Ян Казимир Ваза» (Wójcik, 1997, s. 246). Дослідивши біографію Яна Казимира, торкався проблеми української революції, яку називає «великим повстанням в Україні», без вживання означення «козачке», хоча продовжував розглядати його під кутом зору «війни між Річчю Посполитою і Козаччиною». З. Вуйцик визнав факт появи з часом у Б. Хмельницького концепції «незалежної України», а самого гетьмана він оцінює як «політика надзвичайно справного і хитрого» (Смолій, 2009, с. 15). Науковцем висловлено думки, щодо проблеми українсько-російського договору 1654 р., й підкреслено, що він припав на той етап розвитку подій, коли «повстання» [під проводом Б. Хмельницького] практично втратило ознаки «внутрішнього конфлікту», який вирував у Речі Посполитій, і почало набувати міжнародного значення, у чому були зацікавлені Кримське ханство, Молдавія, Волоське князівство, Османська імперія та певна частина її християнських мешканців, Венеційська Республіка, але насамперед Росія, яка, дочекавшись слушного моменту, виступила проти Речі Посполитої й, заскочивши зненацька козаків, накинула їм «власну систему деспотичної влади». На думку історика «Переяславську угоду» було укладено на умовах висунутих Росією. «Цар жодних обіцянок козакам не давав. Хмельницький вважав, що отримав сильного союзника, а вийшло інакше, у результаті йому довелося підкоритися сильному, жорстокому й деспотичному суверенові». «Угода», за словами вченого, аж ніяк не була союзом між Україною та Росією – це «була інкорпорація першої, абсолютна перемога другої» (Wójcik, 2004, s. 274). Науковець наголосив на важливій ролі України, а власне значимості Переяславської угоди, у розвитку «Російської імперії XVII ст.». Зокрема, «Росія зробила свій перший крок на шляху європейської та світової могутності. Без панування над Україною Росія ніколи не стала б такою сильною. Московські царі без сумніву, багато чим завдячують помилкам здійсненим Річчю Посполитою у своїй політиці щодо України XVI – XVII ст.» (Wójcik, 1989, s. 78).

Виразно простежується еволюція наукових поглядів у Ю. Топольського стосовно історичної постаті Б. Хмельницького, а саме: в «Історії Польщі від найдавніших часів до 1990 р.» звинувачував Б. Хмельницького у трагічній помилці, якої допустився, уклавши українсько-російський договір 1654 р. (Topolski, 1992, s. 157–158). В іншій роботі «Польща в сучасну епоху. Від центральноєвропейської потужності до втрати незалежності (1501 – 1795)» (Topolski, 1999, s. 497), дослідник висловився, що такі дії гетьмана, не що інше як «тактичний крок», який той зробив бо «не збирався зрідкитись самостійності».

Вперше серед наукового загалу у польській історіографії другої половини XX ст. саме В. Серчиком було створено монографічне досліджен-

ня «На палаючій Україні. Дії козаччини 1648-1651 рр.» (Serczyk, 1998; Serczyk, 1999; Serczyk, 2007) пересвячене перебігу «козацького повстання». Історик зобразив його не стільки «козацьким», скільки всенародним (українським). Вчений дійшов висновку, що козацтво «стало носієм української державної ідеї...», і вже до 1648 р. в Україні «почав формуватись державний організм» [переклад за В. Смолієм і В. Степанковим] (Смолій, 2009, с. 39). Автором зауважено, що Богдан Хмельницький, котрого вважали «за бунтівника, допоміг українським побратимам задуматись над ідеалом державної свободи», що на думку науковця є надто далеким від «спонтанного анархізму» (Serczyk, 1998, с. 5).

Уперше в сучасній польській історіографії К. Петкевич (Петкевич, 2002) та М. Франц (Franz, 2002; Franz, 2004; Franz, 2006) започаткували дослідження ролі Б. Хмельницького у розбудові української держави, розробці засадних положень державної ідеї тощо. Зокрема, К. Петкевич підкреслив, що внаслідок «козацької революції» держава Б. Хмельницького була тільки етапом у довгому історичному процесі формування українського народу (Петкевич, 2005, с. 59). М. Франц, у праці «Ідея козацької держави на українських землях в XVI – XVII ст.» (Franz, 2006) спеціально присвятив розділ з'ясуванню проблеми «козацької держави Богдана Хмельницького». У підрозділі «Домова війна (1648-1649)» акцентував увагу на лідерських якостях гетьмана, а саме: на військовій майстерності, умінні маневрувати у полівекторній політиці. Власне «козацького гетьмана» (Franz, 2006, s. 254–333) назвав «смертельною небезпекою для Речі Посполитої» (Franz, 2006, s. 260). Особливість політики Б. Хмельницького, за висловлюванням історика, полягала не лише в спробі будівництва власної держави, а в тому, що був кинутий виклик тодішньому суспільному порядку у тогочасній частині Європи. Досить помітне неупереджене ставлення науковця до постаті Хмельницького, адже підкреслює, що той «отримав честь бути в пантеоні українських національних героїв» (Franz, 2006, s. 254–339).

Державотворчі здобутки Б. Хмельницького М. Франц з'ясував таким чином, що гетьман за його міркуваннями, в період 1648 – 1651 рр. шляхом «домо-вої війни» створив козацьку автономію. Занепад її трактував з часу, після битви під Берестечком (1651 р.), зокрема, як пише автор: «... коли Б. Хмельницький віддав Україну під владу царя Олексія Михайловича Романова» (Franz, 2006, s. 412). За оцінкою науковця іншої мети гетьману не вдалось реалізувати, адже «козацької держави йому не вдалось створити» (Franz, 2006, с. 342).

Найбільшими із козацьких досягнень, за міркуваннями М. Франца – це те, що у 1648 гетьману вдалось організувати козацтво у більшій кількості, й створити політичну силу, з якою мусили рахуватись усі, хто брав участь у боротьбі за українські землі (Franz, 2012, s. 229; Franz, 2004, s. 255; Franz, 2002, s. 255).

Нещодавно, 2019 р. М. Франц опублікував опрацьовані «Листи гетьманські роду Потоцьких», де знайдемо оцінку історика відносно військових дій під Жовтими водами, Корсуном та Берестечком й судження відносно білоцерківської кампанії. Дає певну негативну оцінку Миколаю Потоцькому, адже через нього, на думку автора, польська армія понесла поразки в головних битвах (Franz, 2019).

У подібнім ключі дослідження Д. Василевський в праці «Великий гетьман коронний Миколай Потоцький – згانبльений гетьман?» автором виділено вивчення військової кампанії 1648 проти Б. Хмельницького (Wasilewski, 2016, s. 176). Зокрема, як би то «виправдовує» Миколая Потоцького у воєнних поразках тим, що гетьману Б. Хмельницькому вдалось вступити в примирення з татарами (Wasilewski, 2016, s. 183).

Значну увагу сучасні польські історики приділили опрацюванню військових аспектів українсько-польської боротьби 1648 – 1653 рр. Так, битва на Жовтих Водах стала проблемою дослідження В. Бернацького (Biernacki, 2000), який зауважив, що Б. Хмельницький проявив себе непередбачуваним видатним політиком й лідером (Biernacki, 2004, s. 182). Цитуючи Л. Кубалю, який порівнював Хмельницького з Кромвелем, В. Бернацький вочевидь погодився з тим, що у гетьмана було надскладне завдання. Оскільки перший змушений був розпочинати справу з «чистої дошки», коли ж другий – Кромвель, «прийшов на готове» (Biernacki, 2004, s. 188).

Тема боротьби на Жовтих Водах знайшла своє вивчення у колективній роботі «Жовті Води – 1648», яка була опублікована 1999 року. Дана праця показала військово-організаторські, дипломатичні й політичні здібності гетьмана Б. Хмельницького, що й відіграло важливу роль у розгромі польської армії 1648 року (Krząstek, 1999, s. 233–234).

Хід боїв під Збаражем (Alexandrowicz, 1994) і Зборовим (Alexandrowicz, 1995) досліджував С. Александрович.

Важливі спостереження про участь польського війська в облозі Збаража належать К. Шледзінському (Śledziński, 2005). Його робота «Збараж 1649» у більшій мірі має розповідний характер й дозволяє окреслити образ гетьмана Б. Хмельницького. Він зображений вправним військовим й політичним діячем, котрий характеризувався зваженістю, організованістю, дипломатичними здібностями й умінням вчасно реагувати на повсталі виклики українсько-польської боротьби (Śledziński, 2005, s. 127–128). Не можна однозначно стверджувати про позитивне ставлення автора до історичної постаті Богдана Хмельницького, але помітне намагання неупередженої оцінки політичної діяльності гетьмана. Вище згадану проблематику вивчав Д. Анджейчак, котрий у 2012 році опублікував дослідження «Збараська кампанія 1649 року» (Andrzejczak, 2012).

Проблема битви під Берестечком стала предметом вивчення Р. Романського (Romański, 1994), який відомий й іншими працями, які прямо або опосередковано стосуються піднятої нами проблеми (Romański, 1999; Romański, 2004). Зокрема, у роботі «Козацькі війни» (Romański, 2005), окрім військових кампаній, з'ясував біографічні сторінки Б. Хмельницького (Romański, 2012, s. 31–40). У контексті опису «козацького повстання» і власне «польсько-української війни» підкреслив політичну і дипломатичну спритність гетьмана (Romański, 2012, s. 53). Історик слушно зауважив, що рух, який розпочався у 1647 – 1648 рр. був не доцільно названий «повстанням Хмельницького» або «козацьким повстанням», адже за оцінкою Р. Романського «з самого початку мали справу з війною, чи радше боєм з українською козацькою державою» (Romański, 2012, s. 55).

Батозькій битві присвятив працю В. Я. Длуголецький, який відзначив винятковість Б. Хмельницького, адже, за його міркуванням, той був першим в історії козаччини, котрий отримав титул гетьмана ЙКМ-ті війська запорізького (Długolecki, 1995, s. 31). Автором опосередковано згадано про плани гетьмана створити незалежну державу (Długolecki, 1995, s. 4).

Цінну збірку джерел опублікував М. Нагельський «Реляції воєнні з перших років боїв польсько-козацького повстання Богдана Хмельницького часу «Вогнем і Мечем» (1648 – 1651)» та кілька змістових розвідок з історії боротьби коронної армії з українсько-татарськими військами у 1648 – 1653 рр., зимово-весняної кампанії польського війська 1651 р., облоги українсько-татарськими підрозділами Кам'янця-Подільського в травні 1651 р. У роботі історик подав важливі документи, котрі проливали світло на політичну та військову діяльність гетьмана. Так, вченим зібрано копії листів М Потоцького до Владислава IV (з 31 березня 1648 р. із реляцій про початки «козацького повстання» під проводом Б. Хмельницького) (Nagielski, 1999).

У 2010 році під редакцією П. Кроля, М. Нагельського і М. Вагнера публікується біографічна збірка «Гетьмани запорожці на службі короля і Річ Посполитої». Дана праця цінна тим, що досить чітко і в комплексі подає концепцію бачення польськими істориками місця і ролі козацьких гетьманів, не тільки в історії України, але й Польщі, зокрема Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.) (Kroll, 2010, s. 222–256).

Д. Мілевський (Milewski, 2001) і Т. Цесельський (Ciesielski, 2004) проаналізували хід Жванецької кампанії польської армії 1653 року. Науковий доробок вчених прямо й опосередковано пролив світло на різні грані полководницького таланту Б. Хмельницького (Смолій, 2009, с. 40).

Релігійні питання, котрі торкались періоду гетьманування Б. Хмельницького намагався з'ясувати А. Миронович у монографії «Православ'я й унія за панування Яна Казимира» (1996) (Mironowicz, 1997), де показав низку аспектів конфесійної політики польського короля. Вельми чітко розкрив роль релігійного фактору укладення Б. Хмельницьким договору 1654 р., висвітливши причину «спільної історії та віри» українського і російського народів (Mironowicz, 1998, s. 7). Показав сподівання прихильників «Переяславської ради» та її наслідки для православної церкви в Україні. Адже надії вбачались такими, що українсько-російський договір 1654 р. принесе українському суспільству як політичну, так і релігійну стабільність. А виявилось, що плани перекреслила кривава війна за Україну між Річчю Посполитою і Росією (Миронович, 1998, с. 124–128) (Mironowicz, 2001, s. 149–153). Науковець помітив, що «Переяславську угоду» підтримало нижче духовенство, а ієрархія на чолі з Сильвестром Косовим віднеслась до неї вороже й відповідно відмовились скласти присягу на вірність Олексію Михайловичу (Mironowicz, 2001, s. 126).

Відзначимо важливість студій Я. Домбровського для з'ясування питань становлення польської еліти «до козаччини» на сеймі 1650 р.; шляхів формування вищої козацької старшини, кар'єрного зростання її представників у період гетьманування Б. Хмельницького (1648 – 1657 рр.) тощо (Dąmbrowski, 1999). Вагоме значення для уточнення окремих сторін військо-

вої кампанії гетьмана, вивчення ментальності і політичної свідомості шляхти мають здійсненні П. Бореком публікації поетичних творів і віршів реляцій, створених у середині XVII століття та їх науковий аналіз (Borek, 2001).

Для з'ясування концепції сучасної польської історіографії відносно діяльності гетьмана Б. Хмельницького можуть послугувати й науково-популярні роботи сучасних польських істориків. Так, у праці «Козаки Запорозжці. Чи Польща створила Україну?» Л. Подгородецький не оминув державотворчих намірів й внутрішньополітичної діяльності гетьмана. Зокрема: «Після тріумфального в'їзду до Києва, Хмельницький приступив до творення держави. Потрібно було сформуванню нову адміністрацію, відбудувати села і міста, навести лад і порядок. Він відчув себе правителем...» (Podhorodecki, 2011, s. 125).

Попри те, що у сучасній польській історіографії відбувається поступовий відхід від традиційної концепції «домової війни» й зберігається помірковане відношення до історичного минулого все ж є праці, які носять радикальний польсько-націоналістичний характер. Таким прикладом є робота Е. Пруса. У контексті тлумачення українсько-російського договору 1654 р., а власне говорячи про рішення, котрі були прийняті внаслідок його укладення, автор вважає зрадою, якої Хмельницький домігся шляхом маніпуляцій, завдяки чому «руська людність» повірила у те, що під царським скіпетром її очікує досі не знане щастя. А тим часом Москва до всієї «Хмельниччини» ставилася інструментально й тому безжално скористалася неграмотністю руського селянства, дурячи його облудним гаслом «захисту правдивої грецької віри». На підтвердження цієї думки Е. Прус цитує Ю. Бартошевича, який писав про те, що Хмельницький «змагався з Річчю Посполитою за право грабувати й убивати, палити й нищити, що він про церкву дбав так, як Москва опікувалася дотриманням вольностей цієї нещасної Русі, котра потрапила до її рук завдяки Хмельницькому» (Prus, 2003, s. 124–126). Попри вищезгадане, схожі висловлювання не є визначальними у сучасній польській історіографії й роботи такого характеру є поодинокими.

Висновки. У сучасній польській історіографії відбувається процес переосмислення минулого, пов'язаного із історичною постаттю Богдана Хмельницького (1648 – 1657 рр.). З'явилися праці, котрі прямо чи опосередковано або ж фрагментарно висвітлювали державотворчі стремління гетьмана, його внутрішню й зовнішню політику, з'ясовували проблеми воєнних дій 1648 – 1657 рр. в українсько-польській боротьбі, а також розкривали місце і роль церкви у ній.

Напрочуд важливим й позитивним є те, що образ Б. Хмельницького у сучасній польській історіографії у більшій мірі окреслився внаслідок переоцінки постулатів традиційної концепції «домової війни». Так, вперше польськими істориками започаткувалось дослідження ролі гетьмана у формуванні української держави, розробці засадничих положень державної ідеї тощо. Спостерігається загалом виважене ставлення до історичного минулого XVII ст. Військово-політична діяльність гетьмана Б. Хмельницького інтерпретована, переважно, як уміло-зорганізована тактика у досягненні поставлених цілей.

Список використаних джерел і літератури:

Баженов, Л. В. (2002). Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991 – 2002 рр.). *Наукові записки Тернопільського державного педуніверситету ім. В. Гнатюка: Серія: Історія. Тернопіль*, 2, 127–133. URL: <http://www.tovtry.km.ua/en/history/stattdialog.html>.

Беляков, Г. Ф. & Белякова, О. Г. (1991). Польська історична література про українське козацтво. *Український історичний журнал*, 5, 73–78.

Бухало, Г. В. (1976). Сучасна польська історіографія про возз'єднання України з Росією. *Український історичний журнал*, 6, 130–133.

Бухало, Г. В. (1980). *Освободительная война украинского народа 1648 – 1654 гг. в современной польской историографии*: Автореф. дис... канд. ист. наук. Київ, 24 с.

Зашкільняк, Л. (1996). Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українських народів. *Матеріали Другої Польсько-Української Наукової зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.)*. Львів-Люблін, 292 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Kozatski_viiny_XVII_st_v_istorychnii_svidomosti_polskohto_ta_ukrainskohto_narodiv/

Зашкільняк, Л. (1996). Українське козацтво у висвітленні польської історіографії 1944 – 1989 рр. *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українських народів*. Львів-Люблін: Львівський державний університет ім. І. Франка, Люблінський університет ім. М. Кюрі-Склодовської, Міжнародний фонд «Відродження», 1996, 258–269.

Зашкільняк, Л. О. (2005). XVII з'їзд польських істориків у Кракові. *Український історичний журнал*, 1, 227–232.

Тельвак, В. В. & Педич, В. В. (2009). III Міжнародна конференція «Історія-ментальність-ідентичність». *Український історичний журнал*, 6, 225–226. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/104935>.

Качмарчик, Я. (1996). *Гетьман Богдан Хмельницький*. Перемишль. Львів: Місіонер, 328 с.

Нагельський, М. (2003) Переяславська угода 1654 року в польській історіографії. *Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я Дашкевич та ін.* Київ: Смолоскип, 890 с.

Петкевич, К. (2002). Козацкое государство. *Природа и самоорганизация общества*. Москва: Московский лицей, 138–165.

Петкевич, К. (2005). Украина на перепутье: Козацкое государство в XVII в. *История и современность*, 2, 35–63.

Петкевич, К. (2008). Переяславська рада 1654 р. в найновішій польській історіографії та публіцистиці. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник, 9–10*. Харків: ТОВ «НТМТ», 432 с.

Руда, О. (2010). *Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття*. Львів, 418 с.

Сінкевич, Є. Г. (2003). Постаць Богдана Хмельницького в польській історіографії кінця XIX – XX століть. *Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник*. Харків: НМЦ «СД», 6, 62–71.

Сінкевич, Є. Г. (2008). *Дослідження українського козацтва в польській історіографії кінця XIX – першій половині XX ст.* URL: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Stdpi/2008/index.html.

Смолій, В. & Степанков, В. (2009). *Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання*. Київ: Темпора, 2009, 680 с.

Смолій, В. & Степанков, В. (2009б) *Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.)*. Київ: Києво-Могилянська академія, 447 с.

Тельвак, В. & Лазурко, Л. & Серженга, П. (ред.). (2019). *Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.: колективна монографія*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 380 с.

Тарасенко, І. Ю. (2008). *«Wojna domowa» польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки: автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.06; НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства. ім. М. С. Грушевського*. Київ, 20 с.

Чубик, Ю. (2007). *Перший конгрес закордонних дослідників історії Польщі*. URL: <http://archive.nndiivi.org.ua/fulltext.html?id=1055>.

Alexandrowicz, S. (1994). Plan obronnego obozu wojska koronnego w Zbarażu z 1649 roku. *Poznań: Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku / red. G. Blaszczyk, A. Kijas*, 147–170.

Alexandrowicz, S. (1995). Plan obronnego obozu wojsk polskich pod Zborowem z sierpnia 1649 roku. *Białystok: Z dziejów Europy środkowo-wschodniej*, 205–216.

Andrzejczak, D. (2012). *Kampania Zbaraska 1649 roku*. Toruń: Adam Marszałek, 286 s.

Biernacki, W. (2000). *Żółte Wody – Korsun 1648*. Czestohowa, 131 s.

Biernacki, W. (2004). *Żółte Wody – Korsun 1648*. Warszawa: Bellona, 224 s.

Borek, P. (2001). *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach: bohaterowie, fortece, tradycja*. Kraków: Wydawnictwo Collegium Columbinum, 418 s.

Ciesielski, T. (2004). *Kampania zwaniecka 1653 r. Studia i materiały do wojskowosci*. Białystok, (41), 27–60.

Dąmbrowski, J. S. (1999). Przed Beresteczkiem. Elita korony wobec Kozaczyzny na sejmie 1650 roku. *Kwartalnik historyczny*. Warszawa, R. CVI. (3), 35–53.

Długolecki, W. J. (1995). *Batoh 1652*. Warszawa: Bellona, 208 s.

Franz, M. (2002). *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI – XVII wieku. Geneza i charakter*. Toruń: Adam Marszałek, 255 s.

Franz, M. (2004). *Wojskowosc Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI – XVII wieku. Geneza i character*. Torun: Adam Marszalek, 256 s.

Franz, M. (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI – XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 476 s.

Franz, M. (2012). *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI – XVII wieku. Geneza i charakter*. Toruń: Adam Marszałek, 229 s.

Franz, M. (2019). *Listy hetmańskie rodu Potockich. Tom I. Korespondencja Mikołaja Potockiego. Hetman polny koronny 1637 – 1646. Hetman wielki koronny 1646 – 1651*. Krakow: DiG, 435 s.

Kaczmarczyk, J. (1988). *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław, 1988. (R. V: Pod carskim berłem). 269 s.

Kaczmarczyk, J. (2007). *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław, Warszawa, Krakow: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 285 s.

Kroll, P., Nagielski, M. & Wagner M. (2010). *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*. Zabrz: Inforteditons, 456 s.

Krząstek, T., Majewski, W., Nagielski M. & Storożenko I. (1999). *Żółte Wody – 1648*. Warszawa: DOT, 306 s.

Milewski, D. (2001). *Kryzys wojskowości polskiej na przykładzie kampanii zwanieckiej Jana Kazimierza*. Barok. R. VIII. (1) 15, 95–109.

Mironowicz, A. (1997). *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*. Białystok, 328 s.

Mironowicz, A. (1998). *Metropolita Józef Niełubowicz Tukalski*. Białystok, 62 s. URL: <https://kamunikat.org/download.php?item=451-1.pdf>.

Mironowicz, A. (2001). *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*. Białystok, 149–153.

Nagielski, M. (1999). *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu Ogniem i mieczem (1648 – 1651)*. Warszawa: Viking, 430 s.

Podhorodecki, L. (2011). *Kozacy Zaporoscy. Czy Polska stworzyła Ukrainę?* Warszawa: Bellona, 184 s.

Prus, E. (2003). *Hulajpole. Burzliwe dzieje Kresów Ukrainnych (od słowiańskiego świtu do Cudu nad Wisłą, Atla 2)*. Wrocław, 421 s.

Romański, R. (1994). *Beresteczko 1651*. Warszawa: Bellona, 224 s.

Romański, R. (1999). *Kozaczyzna*. Warszawa: Bellona, 216 s.

Romański, R. (2004). *Kozaczyzna*. Warszawa: Bellona, 216 s.

Romański, R. (2005). *Wojny kozackie*. Warszawa: Bellona, 248 s.

Romański, R. (2012). *Wojny kozackie*. Warszawa: Bellona, 248 s.

Serczyk, W.A. (1998). *Na płonącej Ukrainie Dzieje Kozaczyzny 1648 – 1651*. Warszawa: Książka i Wiedza, 380 s.

Serczyk, W. A. (1999). *Na płonącej Ukrainie Dzieje Kozaczyzny 1648 – 1651*. Warszawa: Książka i Wiedza, 380 s.

Serczyk, W. A. (2007). *Na płonącej Ukrainie Dzieje Kozaczyzny 1648 – 1651*. Warszawa: Książka i Wiedza, 380 s.

Śledziński, K. (2005). *Zbaraż 1649*. Warszawa: Bellona, 159 s.

Topolski, J. (1992). *Historia Polski od czasów najdawniejszych do 1990 roku*. Warszawa; Krakow: Oficyna Wydawn. Polczek, 344 s.

Topolski, J. (1999). *Polska w czasach nowożytnych. Od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501 – 1795)*. Poznan: Nauk. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 943 s.

Wasilewski, D. (2016). *Hetman wielki koronny Mikołaj Potocki – hetman zhańbiony*. Warszawa: Prohibita, 256 s.

Wisner, H. (1995). *Krol i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*. Warszawa, R.: Zerwany pokój, 140 s.

Wójcik, Z. (1989). *Wojny kozackie w dawnej Polsce*. Krakow: Copyriht by Kajora Agenja Wydawnicza, 80 s.

Wójcik, Z. (1991). *Wielkie Ksiestwo litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstan kozackich. *Preglad Wschodni**. Warszawa, T. I, Z. 3, 578–579.

Wójcik, Z. (1997). *Jan Kazimierz Waza*. Wrocław: Ossolineum, 246 s.

Wójcik, Z. (2004). *Jan Kazimierz Waza*. Wrocław: Ossolineum, Wyd. 2, 274 s.

References:

Bazhenov, L. V. (2002). *Vazhki pytannia ukrainsko-polskoho dialohu istorykiv (1991 – 2002 rr.)*. *Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnoho peduinwersytetu im. V. Hnatiuka: Seriya: Istoryia*. Ternopil, (Vyp. 2), 127–133. Available at: <http://www.tovtry.km.ua/en/history/statti/dialog.html>. [in Ukrainian]

- Bieliakov, H.F. & Bieliakova, O. H.** (1991). Polska historyczna literatura pro ukraińskie kozactwo. *Ukraiński historyczny zurnal*, 5, 73–78. [in Ukrainian]
- Bukhalo, H. V.** (1976). Suchasna polska istoriohrafia pro vozzedzennia Ukrainy z Rosiieiu. *Ukraiński historyczny zurnal*, 6, 130–133. [in Ukrainian]
- Buhalo, G. V.** (1980). *Osvoboditel'naja vojna ukraińskogo naroda 1648 – 1654 gg. v sovremennoj pol'skoj istoriografii*: Avtoref. dis... PhD ist. nauk. Kiiv, 24 p. [in Ukrainian]
- Zashkilniak, L.** (1996). Kozatski viiny XVII stolittia v historycznii svidomosti polskoho ta ukraińskyykh narodiv. *Materialy Druhoi Pol'sko-Ukraińskoi Naukovoï zustrichi (Lviv, 12–13 zhovtnia 1995 r.)*. Lviv-Liublin, 292 p. Available at: https://chtyvo.org.ua/authors/Zbirnyk_statei/Kozatski_viiny_XVII_st_v_historycznii_svidomosti_polskoho_ta_ukraińskoho_narodiv/ [in Ukrainian]
- Zashkilniak, L.** (1996b). *Ukraińske kozactvo u vysviltenni pol'skoi istoriografii 1944 – 1989 rr. Kozatski viiny XVII stolittia v historycznii svidomosti polskoho ta ukraińskyykh narodiv*. Lviv-Liublin: Lvivskiy derzhavnyi universytet im. I. Franka, Liublynskiy universytet im. M. Kiuri-Sklodovskoi, Mizhnarodnyi fond «Vidrodzhennia», 258–269. [in Ukrainian]
- Zashkilniak, L. O.** (2005). X VII zizd pol'skyykh historykiv u Krakovi. *Ukraiński historyczny zurnal*, 1, 227–232. [in Ukrainian]
- Telvak, V. V. & Pedych, V. V.** (2009). III Mizhnarodna konferentsiia «Istoriia-mentalnist-identychnist». *Ukraiński historyczny zurnal*, 6, 225–226. Available at: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/104935>. [in Ukrainian]
- Kachmarchyk, Ya.** (1996). *Hetman Bohdan Khmelnytskyi*. Peremysl. Lviv: Misioner, 328 p. [in Ukrainian]
- Nahelskiy, M.** (2003) Pereiaslavska uhoda 1654 roku v pol'skii istoriografii. *Pereiaslavska Rada 1654 roku (istoriografia ta doslidzhennia)*. Kyiv: Smoloskyp, 890 p. [in Ukrainian]
- Petkevich, K.** (2002). Kozackoe gosudarstvo. *Priroda i samoorganizatsiia obshchestva*. Moskva: Moskovskiy licej, 138–165. [in Russian]
- Petkevich, K.** (2005). Ukraina na pereput'ie: Kozackoe gosudarstvo v XVII v. *Istoriia i sovremennost*, 2, 35–63. [in Russian]
- Petkevych, K.** (2008). Pereiaslavska rada 1654 r. v nainovishii pol'skii istoriografii ta publitsystytsi. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichniy zbirnyk*, 9–10, 432 p. [in Ukrainian]
- Ruda, O.** (2010). *Ukraińske kozactvo v interpretatsii pol'skyykh historykiv kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia* / Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv, 418 p. [in Ukrainian]
- Sinkevych, Ye. H.** (2003). Postat Bohdana Khmelnytskoho v pol'skii istoriografii kintsia XIX – XX stolit. *Biohrafistyka v konteksti suchasnykh historycznykh ta istoriografichnykh doslidzen: Kharkivskiy istoriografichnyi zbirnyk*, 6, 62–71. [in Ukrainian]
- Sinkevych, Ye. H.** (2008). *Doslidzhennia ukraińskoho kozactva v pol'skii istoriografii kintsia XIX – pershii polovyni XX st.* Available at: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Stdpi/2008/index.html. [in Ukrainian]
- Smolii, V. & Stepankov, V.** (2009). *Bohdan Khmelnytskyi. Sotsialno-politycznyi portret: naukove vydannia*. Kyiv: Tempora, 2009. 680 p. [in Ukrainian]
- Smolii, V. & Stepankov, V.** (2009b) *Ukraińska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648 – 1676 rr.)*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 447 p. [in Ukrainian]
- Telvak, V., Lazurko, L. & Sierzhenga, P.** (red.). (2019). *Spilna spadshchyna. Rich Pospolyta obokh narodiv v pol'skii i ukraińskii historycznii dumtsi XIX i XX st.: kolektyvna monohrafia*. Kherson: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 380 p. [in Ukrainian]

Tarasenko, I. Yu. (2008). «*Wojna domowa*» polskiego khronista S. Tvardovskoho yak *istorychne dzherelo ta pamiatka istorychnoi dumky* : avtoref. dys.... PhD: 07.00.06; NAN Ukrainy, In-t ukrainskoi arkheohrafi ta dzhereloznavstva. im. M. S. Hrushevskoho. Kyiv, 20 p. [in Ukrainian].

Chubyk, Yu. (2007). Pershyi konhres zakordonnykh doslidnykiv istorii Polshchi. Available at: <http://archive.nndiuv.org.ua/fulltext.html?id=1055>. [in Ukrainian]

Alexandrowicz, S. (1994). Plan obronnego obozu wojska koronnego w Zbarażu z 1649 roku. *Poznań: Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku* / red. G. Błaszczczyk, A. Kijas, 147–170. [in Polish]

Alexandrowicz, S. (1995). Plan obronnego obozu wojsk polskich pod Zborowem z sierpnia 1649 roku. Białystok: *Z dziejów Europy środkowo-wschodniej*, 205–216. [in Polish]

Andrzejczak, D. (2012). *Kampania Zbaraska 1649 roku*. Toruń: Adam Marszałek, 286 p. [in Polish]

Biernacki, W. (2000). *Żółte Wody – Korsuń 1648*. Czestohowa, 131 p. [in Polish]

Biernacki, W. (2004). *Żółte Wody – Korsuń 1648*. Warszawa: Bellona, 224 p. [in Polish]

Borek, P. (2001). *Ukraina w staropolskich dziuryszach i pamiećnikach: bohaterowie, fortece, tradycja*. Kraków: Wydawnictwo Collegium Columbinum, 41 p. [in Polish]

Ciesielski, T. (2004). Kampania żwaniecka 1653 r. *Studia i materiały do wojskowosci*, 41, 27–60. [in Polish]

Dąmbrowski, J. S. (1999). Przed Beresteczkiem. Elita korony wobec Kozaczyzny na sejmie 1650 roku. *Kwartalnik historyczny*. Warszawa, R. CVI. (3), 35–53. [in Polish]

Długolećki, W. J. (1995). *Batoh 1652*. Warszawa: Bellona, 20 p. [in Polish]

Franz, M. (2002). *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI – XVII wieku. Geneza i charakter*. Toruń: Adam Marszałek, 255 p. [in Polish]

Franz, M. (2004). *Wojskowosc Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI – XVII wieku. Geneza I character*. Torun: Adam Marszałek, 256 p. [in Polish].

Franz, M. (2006). *Idea panstwa kozackiego na ziemiach ukraiennych w XVI – XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 476 p. [in Polish]

Franz, M. (2012). *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI – XVII wieku. Geneza i charakter*. Toruń: Adam Marszałek, 229 p. [in Polish]

Franz, M. (2019). Listy hetmańskie rodu Potockich. Tom 1. Korespondencja Mikołaja Potockiego. Hetman polny koronny 1637 – 1646. Hetman wielki koronny 1646 – 1651. Krakow: DiG, 435 p. [in Polish]

Kaczmarczyk, J. (1988). *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław, 1988. (R. V: Pod carskim berłem), 269 p. [in Polish]

Kaczmarczyk, J. (2007). *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław, Warszawa, Krakow: Zakład Narodowy imienia Ossolinskiich Wydawnicwo, 285 p. [in Polish]

Kroll, P., Nagielski, M. & Wagner M. (2010). *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej*. Zabrz: Inforteditions, 456 p. [in Polish]

Krząstek, T., Majewski, W., Nagielski M. & Storozhenko I. (1999). *Zólte Wody – 1648*. Warszawa: DOT, 306 p. [in Polish]

Milewski, D. (2001). *Kryzys wojskowosci polskiej na przykladzie kampanii zwanieckiej Jana Kazimierza*. Barok. (R. VIII. (1) 15), 95–109. [in Polish]

Mironowicz, A. (1997). *Prawoslawie i unia za panowania Jana Kazimierza*. Białystok, 328 p. [in Polish]

Mironowicz, A. (1998). *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*. Białystok, 62 p. Available at: <https://kamunikat.org/download.php?item=451-1.pdf>. [in Polish]

Mironowicz, A. (2001). *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*. Białystok, 149–153. [in Polish]

Nagielski, M. (1999). *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu Ogniem i mieczem (1648 – 1651)*. Warszawa: Viking, 430 p. [in Polish]

Podhorodecki, L. (2011). *Kozacy Zaporoscy. Czy Polska stworzyła Ukrainę?* Warszawa: Bellona, 184 p. [in Polish]

Prus, E. (2003). *Hulajpole. Burzliwe dzieje Kresów Ukrainnych (od słowiańskiego switu do Cudu nad Wisłą, Atla 2)*. Wrocław, 421 p. [in Polish]

Romański, R. (1994). *Beresteczko 1651*. Warszawa: Bellona, 224 p. [in Polish]

Romański, R. (1999). *Kozaczyzna*. Warszawa: Bellona, 216 p. [in Polish]

Romański, R. (2004). *Kozaczyzna*. Warszawa: Bellona, 216 p. [in Polish]

Romański, R. (2005). *Wojny kozackie*. Warszawa: Bellona, 248 p. [in Polish]

Romański, R. (2012). *Wojny kozackie*. Warszawa: Bellona, 248 p. [in Polish]

Serczyk, W. A. (1998). *Na płonącej Ukrainie Dzieje Kozaczyzny 1648 – 1651*. Warszawa: Książka i Wiedza, 380 p. [in Polish]

Serczyk, W. A. (1999). *Na płonącej Ukrainie Dzieje Kozaczyzny 1648 – 1651*. Warszawa: Książka i Wiedza, 380 p. [in Polish]

Serczyk, W. A. (2007). *Na płonącej Ukrainie Dzieje Kozaczyzny 1648 – 1651*. Warszawa: Książka i Wiedza, 380 p. [in Polish]

Słodziński, K. (2005). *Zbaraż 1649*. Warszawa: Bellona, 159 p. [in Polish]

Topolski, J. (1992). *Historia Polski od czasów najdawniejszych do 1990 roku*. Warszawa; Krakow: Oficyna Wydawn. Polczek, 344 p. [in Polish]

Topolski, J. (1999). *Polska w czasach nowożytnych. Od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501 – 1795)*. Poznan: Nauk. Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 943 p. [in Polish]

Wasilewski, D. (2016). *Hetman wielki koronny Mikołaj Potocki – hetman zhańbiony?* Warszawa: Prohibita, 256 p. [in Polish]

Wisner, H. (1995). *Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku*. Warszawa, R.: Zerwany pokój. 140 p. [in Polish]

Wójcik, Z. (1989). *Woyny kozackie w dawnej Polsce*. Krakow: Copyriht by Kajowa Agenja Wydawnicza, 80 p. [in Polish]

Wójcik, Z. (1991). *Wielkie Księstwo litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstan kozackich. Przegląd Wschodni*. Warszawa, (T. I. Z. 3), 578–579. [in Polish]

Wójcik, Z. (1997). *Jan Kazimierz Waza*. Wrocław: Ossolineum, 246 p. [in Polish]

Wójcik, Z. (2004). *Jan Kazimierz Waza*. Wrocław: Ossolineum, Wyd. 2, 274 p. [in Polish]

Отримано: 12.11.2020 р.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ НОВОЇ ТА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 930.25:334.712/.713(477.43/.44)«18»
DOI: 10.32626/2309-7086.2020-16-1.98-105

Андрій Задорожнюк

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
ORCID: 0000-0002-2369-9235

Andriy Zadorozhnyuk

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University
ORCID: 0000-0002-2369-9235

РЕМІСНИЧО-КУСТАРНІ ПІДПРИЄМСТВА ПОДІЛЛЯ У ХІХ ст. (за матеріалами РДІА)

Мета статті. На основі архівних джерел (документів із фондів РДІА (РГИА, СПб)) дослідити розвиток ремісничих і кустарних підприємств Подільської губернії у ХІХ ст.

Методологія. У процесі написання статті використано комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, метод порівняння, діалектичний) та спеціально-наукових методів історичного пізнання (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний).

Наукова новизна полягає у необхідності вивчати різні аспекти розвитку ремісничих і кустарних закладів Подільської губернії у ХІХ ст. за документами із фондів різних архівосховищ.

Висновки. На основі аналізу документів із фондів РДІА були виявлені особливості у розвитку міської промисловості Подільської губернії ХІХ ст., які полягають, насамперед, у дрібно-кустарному характері економіки регіону. Впродовж усього досліджуваного періоду основою промислового розвитку, зокрема міст краю, залишалися ремісничі організації. При цьому, спостерігається еволюція цехової системи організації праці. На зміну старим, традиційним у краї цехам, приходять цехи зразка 1850 р. Однак основним виробником на Поділлі залишається ремісник.

Ключові слова: Поділля, промисловість, підприємство, кустар, ремісник, архів, документ.

HANDICRAFT ENTERPRISES OF PODILLYA IN THE XIX CENTURY (according to RDIA)

The objective. The purpose of the article is to investigate the development of handicraft and handicraft enterprises of Podolsk province in the XIX century on the basis of archival sources (documents from the funds of RDIA (RGIA, St. Petersburg).

Methodology. In the process of writing the article used a set of general scientific (analysis, synthesis, method of comparison, dialectical) and special scientific methods of historical cognition (historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological).

The scientific novelty lies in the need to study various aspects of the development of handicraft and handicraft establishments of the Podolsk province in the XIX century. according to documents from the funds of various archives.

Conclusions. Based on the analysis of documents from the RDIA funds, peculiarities in the development of industry of the Podolsk province of the XIX century were revealed, which consist, first of all, in the small-scale artisanal nature of the region's economy. Throughout the study period, the basis of industrial development, in particular the cities of the region, remained craft organizations. At the same time, there is an evolution of the shop system of labor organization. The old, traditional shops in the region are replaced by shops of the 1850 model. However, the main producer in Podillya remains an artisan.

Key words: Podillya, industry, enterprise, artisan, craftsman, archive, document.

Постановка проблеми. Проблема промислового виробництва на Поділлі у XIX ст. недостатньо вивчена в історіографії, хоча окремі її аспекти привертали увагу дослідників (Сецинский, Е. Й., 1904, Прусевич, А. Н., 1916, Дерв'янкін, Т. І., 1960, Лазанська, Т. І., 1999). Увага дослідників була зосереджена на вивченні найбільш розвинених галузей промисловості регіону – мукомельної, винокурної і цукрової, тоді як ремісничо-кустарне виробництво часто залишалося поза увагою дослідників. Після входу Поділля до складу Російської імперії, губернатори здійснювали пильний контроль над станом економіки краю. Надані із місцевих адміністрацій свідчення про розвиток фабрично-заводських і ремісничих закладів щорічно заносилися до звітів губернаторів. Кожен із них містив розділ «Про стан фабрик і заводів». Однак, на думку Т. Дерв'янкін, «даними фабрично-заводської статистики у більшості випадків не можна користуватися без особливого їх опрацювання (Дерв'янкін, Т. І., 1960, с. 10). Інший автор – К. Пажитнов, виходячи з положення, що 2-3 робітника дають господарю настільки мізерний прибуток, що він мусить працювати поряд із ними, а 5 робітників вже звільняють господаря від ручної праці, стверджує, що «власне ремісничими є підприємства, на яких господар працює сам або з одним найманим робітником, а також заклади з числом найманих працівників від 2 до 4 чол. (Пажитнов, К. А., 1952, с. 165).

Мета статті полягає у вивченні, на основі архівних джерел (документів із фондів РДІА), дослідити розвиток ремісничих і кустарних підприємств Подільської губернії у XIX ст.

Виклад основного матеріалу. При вивченні названої теми, особливо відчутний нестаток джерельної бази. Вагомим підґрунтям у досліджен-

ні ремісничо-кустарного виробництва слугують документи, що зберігаються в фондах Російського державного історичного архіву. Серед них першорядне значення мають звіти подільських губернаторів про стан промисловості та ремесел на Поділлі за 1804 – 1805, 1807, 1828, 1879 рр., а також статистичні відомості про розвиток кустарних підприємств окремих галузей (цегляна, скляна, ливарна, винокурна).

Необхідно відзначити, що частина представлених у них відомостей публікувалися з 1870 р. у вигляді губернських оглядів. Вони склалися за певним планом, але могли містити особисті думки губернаторів з приводу проведення тих чи інших соціальних, економічних та політичних нововведень. Це обумовлює дослідницький інтерес до цієї категорії джерел, дозволяє аналізувати підходи місцевої адміністрації до вирішення соціально-економічних проблем. Такі звіти зберігаються у фондах Ради міністра внутрішніх справ (ф. 1281), Канцелярії міністра внутрішніх справ (ф. 1282), Департаменту загальних справ (ф. 1284), Господарського департаменту МВС (ф. 1287), Відділення мануфактур-експедиції державного господарства МВС (ф. 16), Департамент торгівлі і мануфактур Міністерства Фінансів (ф. 20), а також Комітету міністрів (ф. 1263) та Ради міністрів (ф. 1286).

Так, у звіті за 1804 р. подаються відомості про 55 промислових підприємств, з яких 4 виникли у 1804 р. (РДІА, ф. 1281, оп. 11, спр. 105). Серед новозаснованих – дві капелюшні фабрики у Кам'янці, одна з яких належала купцю Антонію Теперу, інша іноземцю Кіліяку Росмаку. Капелюхи виготовлялися переважно на замовлення. Третя фабрика, що виникла у 1804 р., – суконна. Вона належала Давиду Ароновичу і знаходилася в м. Межиріві Літинського повіту. Четверта фабрика спеціалізувалася по виправці шкір і виступала власністю поміщика Триєцького (м. Сокилець, Ушицького повіту). Привертає увагу і документ польською мовою (датований 1804 р.), який засвідчує, що в м. Ярмолинці існувала також капелюшна фабрика, де працювали три майстри: Францішек Зановський, Якуб Закжбецький та Антоній Майєр (РДІА, ф. 16, оп. 1, спр. 3, арк. 550).

Поряд із новозаснованими були підприємства, які припинили своє існування. Так, у 1805 р., через брак лісів, закрилися склоробні заводи поміщиці Тржезєцької в Ямпільському повіті (с. Гута Лучанська) та поміщика Вітославського в Ушицькому повіті (с. Яцьковецька Гута). Припинилося виготовлення селітри в таких поселеннях як с. Нігин Кам'янецького повіту (власник Хаїм Мошкович) та м. Збриж (власник Гершко Нотович). З'ясується, що ці заводи були тимчасовими і влаштовувалися «до вироблення в тих місцях селітреної землі» (РДІА, ф. 1281, оп. 11, спр. 105). Також перестали функціонувати поташні в Літинському повіті. Загалом, серед поданих у 1805 р. 59 підприємств – 14 спеціалізувалися по виготовленню селітри і поташу. А розмежування фабрик проводилося за трьома категоріями: 1) підприємства, пов'язані з переробкою природної (мінеральної) сировини (виробництво скла, міді, селітри та ін.); підприємства, пов'язані з переробкою продуктів рослинного походження (поташні, папірні та ін.); підприємства, пов'язані з переробкою продуктів тваринного походження (суконні, капелюшні, шкіряні, сап'янові, саловарні та ін.).

Таким чином, на основі поданого губернатором розподілу виробництва у Подільській губернії, з'ясуємо, що на облік бралися переважно переробно-сировинні підприємства. Мануфактури, як зазначено у звіті, були «малозначними і працювали лише на місцевий ринок» (РДІА, ф. 1281, оп. 11, спр. 105, арк. 27).

Згідно зі звітом 1805 р., найбільше переробних підприємств було у Могилівському повіті. Так, у Могилеві діяли 4 сап'янових фабрики, що належали відповідно Кайтану Куцькому, Кайтану Манусевичу, Якобу Паустовичу та Киркору Чайковському. Трьома саловарнями володіли Кайтан Баранович, Якуб Калускович та Микола Чайковський.

У 1805 р. були відкриті й такі промислові підприємства, як гамарня (виробництво міді) у м. Зінькові, селітарня у м. Смотричі та суконні – (по одній) у м. Деражня (власник шляхтич Кароль Шафирович) і в м. Сокилець (власник іноземець Карл Гендерф) (РДІА, ф. 1281, оп. 11, спр. 105, арк. 29).

Цінну інформацію з досліджуваної проблеми містить звіт за 1807 р. На Поділлі в той час налічувалося 48 підприємств. Найбільшими серед них були: суконна та гутна фабрики в Балтському повіті (садиба графа Салтикова). Суконна фабрика виготовляла солдатське сукно. Фабрики по виготовленню скла існували в Лeticівському, Могилівському та Ушицькому повітах. На них виготовлялися переважно штофи¹, напівштофи та аптекарський посуд. В 1808 р. подільські фабрики виготовили 117672 шт. скляного посуду, що в п'ять раз перевищувало виготовлення скляного посуду у сусідній Волинській губернії (тут було виготовлено 23155 шт.) (РДІА, ф. 16, оп. 1, спр. 4, арк. 2). В 1811 р. був відкритий скляний завод у с. Варинці Лeticівського повіту, в садибі князя Голіцина. Тут вироблялося віконне скло та «чисте скло»² для столових приладь. Однак, як зазначено у звіті «виробництво не розвивається через те, що скло в основному купується в м. Києві» (РДІА, ф. 1281, оп. 11, спр. 107, арк. 103).

Згідно зі звітом подільського цивільного губернатора за 1828 р. у містах і містечках Подільської губернії існувало 32 підприємства. Серед них: гамарні були влаштовані в м. Браїлові (Вінницький повіт) та в м. Межиріві (Літинський повіт). Гамарня в Браїлові заснована ще в 1762 р. і належала власнику містечка. Губернатор зазначав, що функціонуванню підприємствам заважало «виготовлення євреями по хатах мідного посуду» (РДІА, ф. 1281, оп. 11, спр. 107, арк. 101). Окрім названих підприємств, є свідчення і про папірню, що знаходилася у містечку Миньківці, Ушицького повіту (заснована в 1802 р.). Відомо також, що в краї діяло й 13 суконних фабрик, які розташовувалися в магнатських маєтках. Крім них функціонувало три сап'янові фабрики в м. Могилеві, 2 капелюшні фабрики в м. Кам'янці (іноземців Кизиветера та Берхмана), завод по виготовленню свічок в м. Сатанові (належав римо-католицькому костелу) і чотири поташні, що знаходилися в магнатських садибах. Збереглися відомості й про завод по розведенню туювих дерев та шовкопрядів³ у м. Могилеві (нале-

¹ Штоф – міра рідини, рівна 1/10 відра або 1,2299 л.

² Скляні відливки для ручок – держаків столових приладь.

³ Підприємства по забезпеченню сировиною шовкового виробництва.

жав шляхтичу Валеріану Трубному). В цьому ж місті існував тютюновий завод (належав міщанину Шнеєру Булгарському) та завод по виготовленню люльок для паління (власники міщани М. Тутхель та Г. Гольденштейн).

Російський державний історичний архів містить також значний матеріал про промисловість Поділля другої половини XIX ст. Так, у фонді «Департаменту торгівлі і мануфактур» знаходяться відомості про наявність промислових підприємств Подільської губернії у 1879 – 1895 рр. Згідно із переліком підприємств за 1879 р. на Поділлі значного розмаху набуло виробництво цегли. Заводи знаходилися в основному у містах і містечках губернії, а їх кількість досягала 34. Так в Балті їх налічувалося – 5, у Вінниці – 2, в Кам'янці – 4, в Літині і Летичеві – по одному, в Хмільнику – 5, в Барі – 4, в Проскуріві – 3, в Ольгополі – 1, і т.д. Вони виготовляли сиру й випалену цеглу і черепицю, мали від 1 до 4 печей. В основному на такому заводі працював один майстер (власник заводу) і декілька робітників. Зокрема, на цегляному заводі Михайла Хмельницького в передмісті м. Кам'янця-Подільського (Боришківській Мукші) працював сам господар і 4 робітники. Вони виготовляли 30 тис. штук цегли протягом року, яка коштувала 10 руб. за одну тисячу (РДА, ф. 20, оп. 12, спр. 170, арк. 31).

Багато цегляних заводів належало євреям. Зокрема, в м. Хмільник всі цегельні знаходилися у їх власності. Господарі-євреї самі виступали майстрами і мали по декілька робітників-міщан з Хмільника. Ці заводи були невеликими і містилися в дерев'яних сараях, де знаходилася пічка для випалу. На цегляних заводах Подільської губернії часто працювали майстри і чорнороби з Чернігівської губернії (поселення Добрянки). Так, в м. Калинівка Вінницького повіту, власник заводу – прусський підданий Людвіг Вальков – наймав 6 чоловік з Чернігівської губернії. Аналогічної практики дотримувався поміщик с. Уладівка Вінницького повіту граф Альфред Потоцький. В нього працювало 80 чоловік з Чернігівської губернії. Часто цегельні виникали поряд з цукровими заводами. Зокрема, в м. Бершадь, Ольгопільського повіту товариство цукрового заводу орендувало у місцевого поміщика цегельню, продукцію якої повністю направляло на будівництво заводу. Майстер і 5 робітників також були з Чернігівської губернії (РДА, ф. 20, оп. 12, спр. 170, арк. 39).

У згаданому вище документі містяться відомості про наявність заводів по відливу дзвонів. Одне підприємство знаходилося в с. Захарівці Проскурівського повіту і належало селянину Івану Островському. Він відливав дзвони різної величини, а також переробляв старі. В 1879 р. ним було виготовлено 65 виробів. Майстром виступав сам власник, який наймав чотирьох робітників. Друге підприємство знаходилося в Немирові (Брацлавський повіт) і належало Івану Семенову. Він також сам був майстром і наймав одного робітника. В м. Немирові знаходився третій завод, що належав селянину Карлу Скопинському. Як і попередній, він сам майстрував і відлив дзвонів у 1879 р. на 120 пудів (РДА, ф. 20, оп. 12, спр. 170, арк. 43).

Таким чином, як в цегельному, так і в дзвоноливарному виробництві домінувала ручна праця майстра та чорноробів, а підприємства носили дрібно-кустарний характер, де продукція виготовлялася переважно за давніми традиціями.

3. Актуальні питання нової та новітньої історії України

Із звітів губернаторів першої половини XIX ст. з'ясовуємо, що обліковувалися і заносилися до звітів лише сировинно-переробні підприємства. Однак, щоб охопити всю виробничу сферу, Міністерство внутрішніх справ запровадило в 1850 р. обов'язковий запис до ремісничих цехів виробників різних професій в містах і містечках західних губерній. Згідно з «Розписом ремісничих цехів...», всі ремісники міст і містечок записувалися до 18 ремісничих цехів, кожен з яких об'єднував майстрів суміжних спеціальностей (РДІА, ф. 1287, оп. 7, спр. 76). Цехи були складними і самостійними. До складних цехів належали:

- екіпажний (об'єднував каретників, візників, колісників, ковалів, шорників, сидельників);
 - мідно-бронзовий (об'єднував столярів, різчиків, позолотників, токарів, гребінщиків, щіточників, парасольщиків, корзинщиків);
 - інструментальний (об'єднував слюсарів, механіків, оптиків, годинників, загалом інструментальних майстрів);
 - кравецький (об'єднував кравців, шапочників, капелюшників, скорняків);
 - ткацький (об'єднував ткачів, прядильників, красильників, золотошвей, ситцепечатників, майстрів волосяних виробів);
 - мистецький (об'єднував живописців, іконописців, граверів, літографів, типографів, скульпторів, музикантів, різчиків по металу і каменю);
 - шкіряних виробів (об'єднував чоботарів, черевичників, рукавичників, сап'янщиків, пергаментщиків, загалом майстрів шкіряних, замшевих та резинових виробів);
 - пекарський (об'єднував кухмістрів, куховарів, кондитерів, булочників, пряничників, ковбасників, квасників);
 - ювелірний (об'єднував майстрів діамантових, золотих та срібних виробів);
 - фельдшерський (об'єднував перукарів, цирюльників, майстрів помад, мила, інших косметичних виробів);
 - пічний (об'єднував пічників і трубчистів).
- До однорідних цехів належали:
- зброярський (об'єднував зброярів);
 - палітурний (об'єднував палітурників);
 - тютюновий (об'єднував майстрів тютюну, сигар, папірос і пахитос);
 - гончарний (об'єднував майстрів глиняних та порцелянових виробів);
 - малярний (об'єднував малярів та стекольників);
 - скляний (об'єднував майстрів з виробництва скляного посуду).

Оскільки в містах і містечках українських губерній проживала значна частина єврейського населення, положення про цехи передбачало саме для іудейського населення п'ять особливих неремісничих цехів:

- цех служителів синагог і молитовних шкіл (об'єднував рабинів, майстрів по обрізанню та могильщиків);
- торговий цех (об'єднував купецьких приказчиків, конторщиків, бухгалтерів і т.п.);
- візницький цех (об'єднував візників та фурманів);
- садовий цех (об'єднував садівників та городників);

- будівельний цех (об'єднував теслів, каменярів, камнетесів, кровельщиків, дорожників, тинькарів, землекопів та представників інших будівельних професій).

На думку урядовців, таке «влаштування» єврейського населення сприяло «залученню цього народу до суспільно-корисної праці» і лише після підтвердження належності євреїв до одного з п'яти цехів, їх «зараховували до корисного стану і називали міщанами 2-го розряду» (РДІА, ф. 1287, оп. 7, спр. 76, арк. 139). Разом з тим євреї, які не ввійшли до жодного з цехів, «повинні були підлягати різним обмеженням, в тому числі посиленому рекрутському набору» (РДІА, ф. 1287, оп. 7, спр. 76, арк. 106).

В загальних положеннях про цеховий устрій говорилося, що «до цехового товариства повинен записатися кожен, хто бажає в місті чи містечку займатися ремеслом, рукоділлям чи промислом» (РДІА, ф. 1287, оп. 7, спр. 76, арк. 127). Для влаштування цеху необхідно було мати в місті чи містечку 25 майстрів (без підмайстрів та учнів). Якщо ж такої кількості майстрів не було, існуючі ремісники входили до іншого, близького за спеціалізацією, цеху. Ремісники могли вступати до цеху на «вічні часи», із зачисленням до цехового стану та на певний період, без зміни соціального статусу.

Тимчасова приписка до цеху дозволялася:

- купцям всіх трьох гільдій (вони мали право займатися ремеслом в тих містах, де були записані і могли утримувати стільки робітників та учнів, скільки побажають);
- іноземцям, які не склали присяги на підданство;
- ремісникам з інших міст і селянам, які прибули до міста чи містечка з паспортами, на термін їх дії;
- відставним нижчим військовим чинам, які мали власні майстерні.

Отже, запроваджене в середині XIX ст. «Положення про цехи» надало ремісничим організаціям нової сили і закріпило дрібно-кустарний характер міської промисловості регіону. При цьому, воно дозволяє зрозуміти систему, за якою функціонувало ремісничє виробництво, а також розкриває значення багатьох незрозумілих понять (міщани 2-го розряду, неремісничі цехи та ін.), що зустрічаються в документах ремісничо-промислового спрямування другої половини XIX ст.

Висновки. Таким чином, на основі аналізу документів із фондів РДІА були виявлені особливості у розвитку міської промисловості Подільської губернії XIX ст., які полягають, насамперед, у дрібно-кустарному характері економіки регіону. Впродовж усього досліджуваного періоду основою промислового розвитку, зокрема міст краю, залишалися ремісничі організації. При цьому, спостерігається еволюція цехової системи організації праці. На зміну старим, традиційним у краї цехам, приходять цехи зразка 1850 р. Однак основним виробником на Поділлі залишається ремісник.

Список використаних джерел і літератури:

Дерев'янкін, Т. І. (1960). *Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво)*. Київ: Вид-во АН УРСР, 127 с.

3. Актуальні питання нової та новітньої історії України

Лазанська, Т. І. (1999). *Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)*. Київ: Інститут історії України, 282 с.

Пажитнов, К. А. (1952). *Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма*. Москва: Изд-во АН СССР, 212 с.

Прусевич, А. Н. (1916). *Кустарные промыслы Подольской губернии. Гончарный промысел*. Каменец-Подольский: Тип. Подольского Губернского Правления, 116 с.

Российский государственный исторический архив (РГИА, СПб.).

Сецинский, Е. Й. (1904). Материалы для истории цехов в Подолии. *Труды Подольского церковного историко-археологического общества*. Вып. 10. Каменец-Подольск: тип. С. П. Киржацкого, 102 с.

References:

Derev'yankin, T. I. (1960). *Manufaktura na Ukrayini v kintsі KHVIII – pershijі polovyni XIX st. (Tekstyl'ne vyrobnyctvo)*. Kyiv: Vyd-vo AN URSSR, 127 p. [in Ukrainian]

Lazans'ka, T. I. (1999). *Istoriya pidpryyemnyctva v Ukrayini (na materialakh torhovo-promyslovoji statystyky XIX st.)*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny, 282 p. [in Ukrainian]

Pazhytnov, K. A. (1952). *Problema remeslennykh tsekhiv u zakonodavstvi rosiys'koho absolyutyzmu*. Moskva: Yzd-vo AN SSSR, 212 p. [in Russian]

Prusevych, A. N. (1916). *Kustarnye promysly Podol'skoy hubernyy. Honcharnyy promysel*. Kamenets-Podol'skyy: Typ. Podol's'koho Huberns'koho Pravlenyya, 116 p. [in Russian]

Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv (RHIA, SPb.)

Setsynskyy, E. Y. (1904). Materialy dlya istoriyi tsekhov v Podoliyakh. *Trudy Podol'skoho tserkovnoho istoryko-arkheolohichnoho suspil'stva*. Vyp. 10. Kamenets-Podol'sk: typ. S. P. Kyrzhatskoho, 102 p. [in Russian]

Отримано: 02.10.2020 р.

Олександр Комарницький

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ORCID: 0000-0002-1012-3683

ResearchID: ABC-6699-2020

Oleksandr Komarnitskyi

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

ORCID: 0000-0002-1012-3683

ResearchID: ABC-6699-2020

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТУДЕНТСТВА ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ ЖИТОМИРЩИНИ ЖИТЛОМ І СТИПЕНДІЯМИ У 20-ті рр. ХХ ст.

Мета статті. У статті на основі, насамперед, архівних джерел та матеріалів тогочасної періодики покажемо стан забезпечення у перше післявоєнне десятиліття студентів педагогічних закладів освіти Житомирщини житловою площею і стипендіями.

Методологія. У процесі написання статті було використано комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, метод порівняння, діалектичний) та спеціально-наукових методів історичного пізнання (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний).

Наукова новизна. Матеріальне становище педагогічних закладів освіти Житомирщини стало предметом дослідження декількох вчених, зокрема Г. Писарської, авторів колективного видання «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Житомирська область». Окремі аспекти проблеми вивчалися в нашій монографії. Однак, питання матеріального становища студентів цих закладів комплексно не досліджувалося.

Висновки. Упродовж 20-х рр. ХХ ст. у педагогічних закладах освіти Житомирщини визначальними факторами у поліпшенні умов життя і навчання студентів було забезпечення їх гуртожитками і стипендіями. Особливо складно було віднайти необхідні житлові площі. Більшість вишів не мали власних гуртожитків, через що значна кількість студентів змушені жити у родичів чи знімати кімнати у приватних осіб, що, звісно, вимагало чималих коштів. У наявних гуртожитках мізерними або взагалі були відсутніми необхідні меблі та приладдя. Тому студентам доводилося спати на підлозі, у шафах, на столах. Звідси, умови гуртожитків не сприяли нормальному навчанню молоді. У студентських помешканнях не рідко панувала антисанітарія. Траплялися випадки порушення правил внутрішнього розпорядку. Досить болючим було питання щодо забезпечення педагогічних закладів освіти опаленням, особливо взимку. Більшість гуртожитків не мали власних лазень, пралень, перукарень, майстерень із ремонту одягу. Щодо стипендіального забезпечення, то розмір державних стипендій лише частково задовольняв потреби студента і не давав йому можливості цілком присвятити себе навчанню. При визначенні розміру стипендії до уваги бралися партійний та соціальний статус студента, а також його участь у громадсько-політичній роботі. Частина студентів отримувала спеціальні стипендії, роз-

мір яких був значно вищим від звичайних стипендій – господарські, губвіконкомів, з місцевих бюджетів, персональні.

Ключові слова: інститут, технікум, студент, гуртожиток, стипендія.

PROVIDING STUDENTS OF PEDAGOGICAL EDUCATION INSTITUTIONS OF ZHYTOMYR REGION WITH HOUSING AND SCHOLARSHIPS IN THE 1920s

Objective of the work. In the article, based primarily on archival sources and materials of the periodicals of that time, we will show the state of providing living space and scholarships for students of pedagogical educational institutions of Zhytomyr Region in the first postwar decade.

Methodology. In the process of writing the article a set of general scientific (analysis, synthesis, method of comparison, dialectical) and special-scientific methods of historical cognition (historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological) were used.

Scientific novelty. The financial situation of pedagogical educational institutions of Zhytomyr region has been the subject of research by several scientists, including G. Pisarska, authors of the collective publication «Higher pedagogical education and science of Ukraine: history, present and prospects. Zhytomyr region». Some aspects of the problem were studied in our monograph. However, the issue of the financial situation of students in these institutions has not been comprehensively studied.

Conclusions. During the 20s of the twentieth century, in pedagogical educational institutions of Zhytomyr region the determining factors in improving the living conditions and education of students was the provision of their dormitories and scholarships. It was especially difficult to find the necessary living space. Most universities did not have their own dormitories, which forced a significant number of students to live with relatives or rent rooms from private individuals, which, of course, required considerable funds. Necessary furniture and accessories were scarce or absent in the existing dormitories. Therefore, students had to sleep on the floor, in closets, on tables. Hence, the conditions of the dormitories did not contribute to the normal education of young people. Unsanitary conditions often prevailed in student dormitories. There were cases of violation of internal regulations. The issue of providing pedagogical educational institutions with heating, especially in winter, was quite painful. Most dormitories did not have their own baths, laundries, hairdressers, and clothing repair shops. As for scholarships, the amount of state scholarships only partially met the student's needs and did not allow him to devote himself entirely to education. In determining the amount of the scholarship, the party and social status of the student, as well as his participation in socio-political work were taken into account. Some students received special scholarships, the amount of which was much higher than the usual scholarships – economic, provincial executive committees, local budgets, personal.

Key words: institute, technical school, student, dormitory, scholarship.

Постановка проблеми. Для 20-х рр. ХХ ст. характерним було важке матеріальне становище студентів, більшість яких змушені були самі себе забезпечувати всім необхідним. Державна підтримка була мізерною, оскільки основні сили та кошти спрямовувалися на становлення економічного потенціалу країни.

Певною мірою це стосується і молоді педагогічних закладів освіти Житомирщини, у регіоні, де народився український вчений, політичний, громадський і церковний діяч, мовознавець, лексикограф, історик церкви, педагог Іван Іванович Огієнко. У 20-х рр. підготовку фахівців для шкіл краю проводили Волинський ІНО, Бердичівський, Житомирський український та єврейський, Коростишівський і Новоград-Волинський педтехнікуми (далі – ПТ).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідниця Г. Писарська у статті розповіла про студентів Коростишівського ПТ, які своїми силами збудували частину власного гуртожитку, а також пральню. Крім того, вони викопали ставок (Писарська, 1999, с. 64–65). У колективному виданні «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Житомирська область» йдеться про призначення студентам іменних стипендій, зокрема Івана Франка (Вища педагогічна освіта і наука України, 2009, с. 81). Окремі аспекти проблеми вивчалися в нашій монографії (Комарніцький, 2017, 984 с.). Деякі факти, які свідчать про матеріальне становище студентства, містяться у працях О. Рябенко (Рябенко, 2011, с. 116–125), О. Лаврут (Лаврут, 2004, с. 10–11), В. Липинський (Липинський, 2000, с. 185), В. Прилуцький (Прилуцький, 2006, с. 85–107) та ін. Загалом, маємо зазначити, що проблема матеріального становища молоді цих закладів комплексно не досліджувалася.

Мета дослідження. У статті на основі, насамперед, архівних джерел та матеріалів тогочасної періодики покажемо стан забезпечення у перше післявоєнне десятиліття студентів педагогічних закладів освіти Житомирщини житловою площею і стипендіями.

Виклад основного матеріалу. У 20-ті рр. досить складно було забезпечити студентів житлом, оскільки житловий фонд міст був бідним, що стало наслідком драматичних подій 1917 – 1920 рр., коли на теренах Житомирщини відбувалися воєнні дії. Більшість вишів, або взагалі не мали власних гуртожитків, або могли розраховувати на обмежену житлову площу. Наприклад, у Волинському ІНО (далі – ВІНО) чоловічий студентський інтернат («хата студентів») відкрили в 1921 р., у якому в 3 кімнатах проживали лише 18 студентів (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 291, арк. 5зв.-6). Згодом, житлові площі розширилися. У січні 1927 р. у гуртожитках мешкали 80% студентства вишу (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 291, арк. 48). У 1927-1928 н.р. житлом забезпечили 380 із 645 студентів ВІНО і Житомирського єврейського ПТ (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 398, арк. 27зв.), у січні 1929 р. – 300 студентів ВІНО (Державною допомогою і помешканням..., с. 6). У 1925 – 1926 н.р. в Новоград-Волинському ПТ житлову площу надали 82% студентам (Держархів Житомирської обл, ф. р. 266, оп. 1, спр. 141, арк. 12зв.; ф. р. 412, оп. 1, спр. 5, арк. 61зв.), у 1927 р. – 89% (Держархів Житомирської обл, ф. р. 412, оп. 2, спр. 9, арк. 76), Коростишівському – у 1925 – 1926 н.р. – 76% (Держархів Житомирської обл, ф. р. 266, оп. 1, спр. 125, арк. 29зв.). Значно гіршим було становище у житомирських ПТ. Так, в українському ПТ восени 1926 р. інтернатом забезпечили лише 46,8% студентів (Держархів Житомирської обл,

3. Актуальні питання нової та новітньої історії України

ф. р. 266, оп. 1, спр. 167, арк. 6), у єврейському – в 1928 р. – 52% (Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 167, арк. 219; Єврейський педагогічний технікум, с. 5).

Студентів поселяли також у будинках пролетарського студентства (БПС). У Житомирі в БПС на 1 січня 1924 р. проживало 100 студентів вишів міста, а в квітні – 150 (Огляд діяльності Волинського Комітету поліпшення побуту учнів, с. 77). Зокрема, у БПС №2 поселили 45 студентів ВІНО (Держархів Житомирської обл., ф. р. 2361, оп. 1, спр. 3, арк. 16; Допомога пролетарському студентству, с. 3). У листопаді 1925 р. в БПС №1 мешкали 64 студенти українського і 50 – єврейського ПТ; у БПС №2 – 83 студенти ВІНО, 10 – єврейського ПТ (Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 140, арк. 48зв.; спр. 142, арк. 19зв.; ф. р. 2361, оп. 1, спр. 9, арк. 75, 77, 80). На початку 1926 р. у БПС мешкали 67 студентів ВІНО (Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 135, арк. 50зв.). Наприкінці 1925-1926 н.р. у гуртожитках проживали 93 студенти (Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 150, арк. 31).

У деяких закладах молодь самотужки розв'язувала житлові питання. Наприклад, у 1929 р. студенти Коростишівського ПТ вирішили збудувати своїми силами другий поверх у чоловічому гуртожитку. Для цього вони віддали свою стипендію за літні місяці, а самі пішли працювати у дитячі заклади (дитячі колонії, садки, піонерські табори), щоб підзаробити. Ініціативу провели через студком, комсомольську організацію, загальні збори студентів і всі одноставно підтримали її. Крім того, 500 крб надав Коростишівський РВК. Ще 300 крб. мав виділити Радомишльський РВК. Однак його рішення залишилося на папері. Все ж приміщення гуртожитку вдалося збудувати. За ініціативу студентів поплатився своєю посадою директор технікуму І. Рубан, якого окружний відділ народної освіти, у відповідь на скаргу, звинуватив у зловживанні службовим становищем (Блюм, 1929, с. 4; Писарська, 1999, с. 65).

У студентських гуртожитках не вистачало меблів, постільної білизни, матраців, одіял. Цікаво, що 27 лютого 1928 р. на розширеному засіданні правління Житомирському єврейському ПТ одним із недоліків інтернату визнали відсутність коридорної системи. На цей закид один із учасників зібрання Преступа цілком резонно відповів: «Говорити про коридорну систему в наших умовах рівносильно тому, щоби говорити про м'яку мебель в інтернаті. Насамперед потрібно потурбуватися, щоби кожний студент мав одіяло і змінну постільну білизну» (Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 167, арк. 228).

Життя студентів регламентувалося певними нормативними документами. Молодь, що мешкала в інтернаті, мала дотримуватись правил проживання. Так, у гуртожитку Новоград-Волинського ПТ його мешканці піднімалися о 7.30 год. З 7.30 до 8.00 год. відбувалося самообслуговування, 8.00 – 8.45 год. – сніданок, 15.15 – 16.00 год. – обід, 16.00 – 17.00 год. – відпочинок, 21.00 – 21.30 год. – вечерея («чай»), 21.30 – 23.30 год. – індивідуальна робота. О 24.00 год. оголошувався відбій. О 1 год. ночі гасилося освітлення. Регламентувалося також, що: вологе прибирання кімнат силами студентів мало проводитися 1 раз на тиждень; під час занять чи проведення збо-

рів гуртожиток закривався; під час індивідуальної роботи, годин відпочинку і сну категорично заборонялося співати, включати музику, кричати. Посада коменданта була виборною. Йому підлягали старости кімнат. Коменданти призначали чергових по інтернату і кухні, обов'язками яких були. Відвідування інтернату сторонніми особами дозволялося з 15.00 до 21.00 год. (Держархів Житомирської обл., ф. р. 412, оп. 1, спр. 11, арк. 27). Інтернатське життя ВІНО регулював статут (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 291, арк. 5зв.-6).

У помешканнях студентів не рідко панувала антисанітарія. Незадовільним був санітарний стан інтернату Новоград-Волинського ПТ («кухня надзвичайно брудна, підлога не помита...; в одній із кімнат забруднений умивальник; зал їдальні в безладді, не підметений, не вимитий, стіл у безладді; у кімнатах не прибрано і підлоги брудні...») (Держархів Житомирської обл., ф. р. 412, оп. 2, спр. 34, арк. 1).

Значні труднощі виникали з опаленням гуртожитків. Так, з ВІНО повідомляли, що взимку 1923 р. він був забезпечений паливом лише на 42% (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1057, арк. 9зв.). У наступні роки становище суттєво не покращилося. У 1926 р. у кімнатах гуртожитків вищу був «неможливий холод, від якого студенти дістали тяжкі застудні хвороби» (Держархів Житомирської обл., ф. р. 2361, оп. 1, спр. 20, арк. 30).

Більшість гуртожитків не мали власних лазень, за винятком Коростишівського ПТ. Що стосується останнього, то лазню з парилкою і трьома ваннами збудували силами студентів. Крім того, за ініціативи директора у с. Левче вони викопали ставок (Писарська, 1999, с. 64). Для забезпечення молоді лазнями більшість закладів змушені були укладати угоди з міськими лазнями, які надавали студентам певні знижки, продаючи для них пільгові «квитки». Наприклад, у Житомирі молодь ВІНО користувалася послугами міської лазні по п'ятницям (ціна пільгового квитка – 10 коп.) (Держархів Вінницької обл., ф. р. 2361, оп. 1, спр. 4, арк. 109-109зв.; спр. 26, арк. 10).

Розв'язання проблеми «пролетаризації» вишів вимагало від партійних і радянських органів поліпшення умов життя і навчання студентів, вихідців із робітничого середовища і трудового селянства. Задля цього, у вересні 1922 р. для них було запроваджено державні і господарські стипендії (Харківський національний університет..., 2004, с. 339). У ВІНО у березні 1923 р. державні стипендії отримували лише 8,7% студентства (із 241 студента ними забезпечили лише 21) (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1057, арк. 21), у січні 1925 р. – відповідно 22,8% (228 і 52) (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 566, арк. 562), восени того року – 45,1% (193 і 87) (Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 135, арк. 50зв.; спр. 150, арк. 6зв.), у травні 1926 р. – 64,7% (193 і 125) (Держархів Житомирської обл., ф. р. 2361, оп. 1, спр. 20, арк. 14), наприкінці 1929 р. – 48,4% (852 і 412) (Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 26, арк. 27; Державною допомогою і помешканням студентів забезпечено, с. 6). У Бердичівському ПТ стипендіальне забезпечення у 1925-1926 н.р. мали 36% студентів (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 628, арк. 80), у Житомирському єврейському – у 1925 – 1926 н.р. – 40% (Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 142, арк. 19зв.); у Житомирському українському – у 1925 –

3. Актуальні питання нової та новітньої історії України

1926 н.р. – 40%, у 1926-1927 н.р. – 33,3%, у 1927-1928 н.р. – 41,8% (Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 9, арк. 10; ф. р. 344, оп. 1, спр. 107, арк. 18; спр. 225, арк. 4; ф. р. 2361, оп. 1, спр. 20, арк. 14); у Коростишівському – у 1925-1926 н.р. – 28%, у 1927 – 1928 н.р. – 32% (Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 38, арк. 220; спр. 125, арк. 29зв.; ф. р. 2361, оп. 1, спр. 20, арк. 15); у Новоград-Волинському – у 1925 – 1926 н.р. – 59%, у 1926 – 1927 н.р. – 41,5%, у 1927-1928 н.р. – 46,9% (Держархів Житомирської обл., ф. р. 412, оп. 1, спр. 15, арк. 15; оп. 2, спр. 9, арк. 76зв., 99зв.).

Складніше було забезпечити стипендіями сімейних студентів. Так, у ВІНО у 1925-1926 н.р. її потребували 72 таких студенти, з яких стипендіальне забезпечення надали лише 38% (Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 150, арк. 29зв.; ф. р. 2361, оп. 1, спр. 20, арк. 14).

Нерідко студенти-стипендіати вдавалися до гуманних кроків, щоб допомогти своїм однокурсникам, які не отримували стипендії. Так, молодь ВІНО у 1925 – 1926 н.р. для допомоги тим, хто відчував значну матеріальну скруту, вирішили провести відрахування зі своїх стипендій (по 3 крб), завдяки чому було надано допомогу ще 28 особам (Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 9, арк. 10; ф. р. 266, оп. 1, спр. 150, арк. 31). Подібне мало місце і в Житомирському українському ПТ (Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 10, арк. 22).

Разом з тим, у призначенні та виплаті стипендій мали місце і зловживання. Були випадки, коли вони повністю не виплачувалися. Для ВІНО навесні 1926 р. виділили 87 стипендій, якими можна було забезпечити 25% студентів. Водночас, після подрібнення ними забезпечили 125 студентів, або 65% від потребуючих стипендіального забезпечення, у Житомирських українському ПТ – відповідно 36 і 40%, 62 і 69%, у єврейському – 41 і 77%, 63 і 100%, Коростишівському – 39 і 43%, 65 і 72%, Новоград-Волинському – 34 і 59%, 39 і 71% (Держархів Житомирської обл., ф. р. 2361, оп. 1, спр. 20, арк. 14–15). Восени 1927 р. продовжили дробити стипендії у Коростишівському ПТ. Такі порушення 17 грудня 1927 р. стали предметом обговорення на засіданні Волинської окружної комісії зі студентських справ, на якому ухвалили повідомити заклад про розпорядження НКО УСРР, що забороняло подрібнення стипендій (Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 167, арк. 12).

Мали місце випадки халатності і зловживань із розподілом стипендій. Зокрема, у ВІНО восени 1926 р. через непорозуміння одного з студентів забезпечили стипендією лише на місяць (Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 9, арк. 10).

Мали місце випадки, коли студенти, що не отримували стипендій заявляли на своїх однокурсників-стипендіатів з проханням перевірити їх соціальний стан. Досить характерним для того часу був лист голови Студенецької сільської ради Коростишівського району С. Левченка від 10 листопада 1927 р., у якому він просив ректора ВІНО зняти стипендію зі студента I курсу І. Кучука, який був сином заможного селянина і передати її іншому студенту, який міг би принести «пролетарську користь» (Держархів Вінницької обл., ф. р. 98, оп. 1, спр. 14, арк. 8–9). У листопаді

ді 1926 р. студент Новоград-Волинського ПТ М. Наумчук, якому призначили 0,75% стипендії, чим був незадоволений, доносив комісії зі студентських справ вишу на своїх однокурсників. Він повідомляв, що К. Лерман винаймала наймичку, а її чоловік був викладачем. Звідси, на його думку, ця студентка стипендії не потребувала. Крім цього, студент вважав, що несправедливо призначили стипендіальне забезпечення Пелеху, Закусило, Ярценко (Держархів Житомирської обл., ф. р. 2361, оп. 1, спр. 21, арк. 21). У другій половині 1920-х рр. запровадили обов'язкове відпрацювання у школі за отримувану державну стипендію. 17 березня 1926 р. це питання розглянули на засіданні ВЦРПС. Ухвалили, що термін відпрацювання для студентів вишів мав бути встановлений як рік за рік. Повний термін роботи мав складати не більше 4 років (Держархів Хмельницької обл., ф. р. 1586, оп. 1, спр. 76, арк. 32). Студентів зобов'язували укладала відповідні стипендіальні зобов'язання. Наприклад, 2 грудня 1927 р. студент Житомирського українського ПТ Ф. Васьківський зобов'язався у разі залишення вишу чи після його закінчення погасити стипендіальну заборгованість (Держархів Житомирської обл., ф. р. 344, оп. 1, спр. 228, арк. 2).

Відповідно до рішення політбюро ЦК КП(б)У від 21 липня 1922 р. було встановлено господарські стипендії, розмір яких у 2-3 рази перевищував державні і складав 35-45 крб (Липинський, 2000, с. 185). До господарських відносилися і стипендії профспілки «Робос». У ВІНО в 1924 – 1925 н.р. їх виплачували 10 студентам (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 566, арк. 562). У Житомирському українському ПТ у 1926 – 1927 н.р. молодь отримувала по 3 стипендії від Шепетівського і Волинського ОВК (Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 150, арк. 47). Частина стипендій фінансувалися з місцевих бюджетів. Наприклад, молодь Коростишівського ПТ у 1927 – 1928 н.р. отримувала 3 стипендії (Держархів Житомирської обл., ф. р. 266, оп. 1, спр. 38, арк. 220).

Частина студентів отримували персональні (іменні) стипендії. Окремі джерела свідчать про призначення іменних стипендій студентам Волинського ІНО надали стипендії імені І. Франка (Вища педагогічна освіта і наука України, 2009, с. 81), Г. Петровського (Стипендіальний фонд ім. Петровського, с. 1), М. Коцюбинського (Увічнено пам'ять М. Коцюбинського, с. 4; Натикач, 2009, с. 74), 10-річчя Жовтневої революції, 8 березня (Стипендії для неможливого студентства, с. 2).

Висновки. Упродовж 20-х рр. ХХ ст. у педагогічних закладах освіти Житомирщини визначальними факторами у поліпшенні умов життя і навчання студентів було забезпечення їх гуртожитками і стипендіями. Особливо складно було віднайти необхідні житлові площі. Більшість вишів не мали власних гуртожитків, через що значна кількість студентів змушені жити у родичів чи знімати кімнати у приватних осіб, що, звісно, вимагало чималих коштів. У наявних гуртожитках мізерними або взагалі були відсутніми необхідні меблі та приладдя. Тому студентам доводилося спати на підлозі, у шафах, на столах. Звідси, умови гуртожитків не сприяли нормальному навчанню молоді. У студентських помешканнях не рідко панувала антисанітарія. Траплялися випадки порушення правил внутріш-

нього розпорядку. Досить болючим було питання щодо забезпечення педагогічних закладів освіти опаленням, особливо взимку. Більшість гуртожитків не мали власних лазень, пралень, перукарень, майстерень із ремонту одягу. Щодо стипендіального забезпечення, то розмір державних стипендій лише частково задовольняв потреби студента і не давав йому можливості цілком присвятити себе навчанню. При визначенні розміру стипендії до уваги бралися партійний та соціальний статус студента, а також його участь у громадсько-політичній роботі. Частина студентів отримувала спеціальні стипендії, розмір яких був значно вищим від звичайних стипендій – господарські, губвиконкомів, з місцевих бюджетів, персональні.

Список використаних джерел і літератури:

Блюм, Б. (1929). Допоможімо коростишівському студентству не протоколами, а коштами. *Радянська Волинь*, 108 (21 вересня), 4.

Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Житомирська область. (2009). Київ: Знання України, 491 с.

Державний архів Вінницької області.

Державний архів Житомирської області.

Державний архів Хмельницької області.

Державною допомогою і помешканням студентів забезпечено (1929). *Радянська Волинь*, 6 (15 січня), 6.

Допомога пролетарському студентству. (1924). *Радянська Волинь*, 41 (19 вересня), 3.

Єврейський педагогічний технікум. (1990). *Житомирський вісник*, 29 (20 липня), 5.

Комарницький, О. Б. (2017). *Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920 – 1930-х рр.*: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 984 с.

Лаврут, О. О. (2004). *Студентство Радянської України в 20-ті рр. ХХ ст.* (автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України). Донецьк, 19 с.

Липинський, В. В. (2000). *Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки*: монографія. Донецьк: РВА Донецьк. держ. техн. ун-т, 247 с.

Натикач, П. (2009). Духовне життя Волині в 20 – 30-х роках ХХ ст. *Матеріали II Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка*, Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 73–75.

Огляд діяльності Волинського Комітету поліпшення побуту учнів. (1924). *Студент революції*, 6, 77.

Писарська, Г. В. (1999). Педагогічне училище в 1917 – 1941 роках. *Актуальні проблеми історії і літератури Волині та Київщини*: зб. наук. пр. Житомир: Волинь, 1, 59–67.

Прилуцький, В. (2006). Побут студентів в УСРР в 1920-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвідомч. зб. наук. пр. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 15, 85–107.

Рябченко, О. Л. (2011). Повсякденне життя українських студентів у 1930-ті роки. *Література та культура Полісся*: зб. наук. пр. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М.Гоголя, 65, 116–125.

Стипендіальний фонд ім. Петровського. (1928). *Радянська Волинь*, 16 (7 лютого), 1.

Стипендії для незаможного студентства. (1927). *Радянська Волинь*, 125 (22 жовтня), 2.

Увічнено пам'ять М. Коцюбинського. (1929). *Радянська Волинь*, 46 (25 квітня), 4.

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. (2004). Харків: Фоліо, 750 с.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

References:

Blium, B. (1929). Dopomozhimo korostyshivskomu studentstvu ne protokola-my, a koshtamy. *Radianska Volyn*, 108 (21 veresnia), 4. [in Ukrainian]

Vyshcha pedahohichna osvita i nauka Ukrainy: istoriia, sohodennia ta perspektyvy. Zhytomyrska oblast. (2009). Kyiv: Znannia Ukrainy, 491 p. [in Ukrainian]

Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti. [in Ukrainian]

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti. [in Ukrainian]

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. [in Ukrainian]

Derzhavnoiu dopomohoiu i pomeshkanniam studentiv zabezpecheno (1929). *Radianska Volyn*, 6 (15 sichnia), 6. [in Ukrainian]

Dopomoha proletarskomu studentstvu. (1924). *Radianska Volyn*, 41 (19 veresnia), 3. [in Ukrainian]

Yevreyskiy pedahohichnyi tekhnikum. (1990). *Zhytomyrskiy visnyk*, 29 (20 ly-pnia), 5. [in Ukrainian]

Komarnitskiy, O. B. (2017). *Studenty-pedahohy u modernizatsii vyshchoi osvity radianskoi Ukrainy u 1920 – 1930-kh rr.*: monohrafiia. Kamianets-Podilskiy: TOV «Drukarnia «Ruta», 984 p. [in Ukrainian]

Lavrut, O. O. (2004). *Studentstvo Radianskoi Ukrainy v 20-ti rr. KhKh st.* (avto-ref. dys. ... Cand. Sc: spets. 07.00.01 – Istoriia Ukrainy). Donetsk, 19 p. [in Ukrainian]

Lypynskiy, V. V. (2000). *Stanovlennia i rozvytok novoi systemy osvity v USRR u 20-i roky*: monohrafiia. Donetsk: RVA Donetsk. derzh. tekhn. un-t, 247 p. [in Ukrainian]

Natykach, P. (2009). Dukhovne zhyttia Volyni v 20 – 30-kh rokakh XX st. *Materialy II Volynskoi mizhnarodnoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoj 90-richchiu Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka*, Zhytomyr: Zhytomyr. derzh. un-t im. I. Franka, 73–75. [in Ukrainian]

Ohliad diialnosti Volynskoho Komitetu polipshennia pobutu uchniv. (1924). *Student revoliutsii*, 6, 77. [in Ukrainian]

Pysarska, H. V. (1999). Pedahohichne uchylshche v 1917 – 1941 rokakh. *Aktualni problemy istorii i literatury Volyni ta Kyivshchyny*: zb. nauk. pr. Zhytomyr: Volyn, 1, 59–67. [in Ukrainian]

Prylutskiy, V. (2006). Pobut studentiv v USRR v 1920-kh rr. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*: mizhvidomch. zb. nauk. pr. Kyii: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy, 15, 85–107. [in Ukrainian]

Riabchenko, O. L. (2011). Povsiakdenne zhyttia ukrainskykh studentiv u 1930-ti roky. *Literatura ta kultura Polissia*: zb. nauk. pr. Nizhyn: Nizhyn. derzh. un-t im. M. Hoholia, 65, 116–125. [in Ukrainian]

Stypendialnyi fond im. Petrovskoho. (1928). *Radianska Volyn*, 16 (7 liutoho), 1. [in Ukrainian]

Stypendii dlia nezamozhnogo studentstva. (1927). *Radianska Volyn*, 125 (22 zhovtnia), 2. [in Ukrainian]

Uvichnemo pam'iat M. Kotsiubynskoho. (1929). *Radianska Volyn*, 46 (25 kvitnia), 4. [in Ukrainian]

Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina za 200 rokiv. (2004). Kharkiv: Folio, 750 p. [in Ukrainian]

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy. [in Ukrainian]

Отримано: 02.10.2020 р.

УДК 94(477.43)«1918/1930»

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-16-1.115-131

Лев Баженов

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ORCID: 0000-0002-8536-6698

Lev Bazhenov

Kamianets-Podilskiy Ivan Ohiienko National University

ORCID: 0000-0002-8536-6698

Стефанія Баженова

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ORCID: 0000-0003-3920-285X

Stefaniia Bazhenova

Kamianets-Podilskiy Ivan Ohiienko National University

ORCID: 0000-0003-3920-285X

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ІНО ПРОДОВЖУВАЧ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В СПРАВІ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА ТА РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ

Досліджуються здобутки Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 – 1921 рр.) в галузі розбудови краєзнавства та регіональних досліджень історії Поділля і внесок в їх українізацію під кутом зору продовження і нових досягнень у цій сфері діяльності його наступником Кам'янець-Подільським інститутом народної освіти (1921 – 1930 рр.).

Мета статті. Здійснення узагальнюючої характеристики наступності в розбудові краєзнавства та регіональних досліджень історії Поділля Кам'янець-Подільського державного українського університету та Кам'янець-Подільського інституту народної освіти впродовж 1918 – 1930-х років.

Методологія. У процесі підготовки найширше використано компаративний аналіз джерел та наукових праць, а також історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, структурно-функціональний та біографічний наукові методи.

Наукова новизна. Полягає у комплексному розкритті процесу українізації краєзнавства та регіональних видань з історії Поділля в умовах Української революції 1917 – 1921 рр. та радянського режиму 1920-х рр.

Висновки. Народжений в горнилі національної революції 1917 – 1921 рр. Кам'янець-Подільський державний український університет одразу перейшов у своїй діяльності на засади українізації освіти, науки, культури та став одним з головних центрів в Україні у розбудові краєзнавства та регіональних досліджень, у виданні для потреб освіти перших україномовних навчальних посібників з історії Поділля. Після ліквідації вишу в 1921 р. та політичних репресій проти його членів професорсько-викладацького колективу наступником продовження процесу українізації та подальшого розвитку краєзнавства став Кам'янець Подільський ІНО, який у 1920-ті роки очолив на Поділлі краєзнавчий рух, його структурував, домігся значних здобутків у виданні подільсьзнавчої літератури, що викликало злобу радянського режиму, звинувачення ним в сепаратизмі, українському буржуазному націоналізмі й призвело з кінця 1920-х рр. до періоду розстріляного національного відродження.

Ключові слова: державний український університет, інститут народної освіти, краєзнавство, кафедра історії та економіки Поділля, науково-краєзнавчі товариства, музеї, пам'ятко-охоронна справа, В. О. Геринович, дослідження, експедиції, видання, політичні репресії.

KAMIANETS-PODILSKYI INSTITUTES OF PUBLIC EDUCATION DESCENDANT OF KAMIANETS-PODILSKYI STATE UKRAINIAN UNIVERSITY IN THE DEVELOPMENT OF LOCAL HISTORY

The achievements of Kamyanets-Podilsky State Ukrainian University (1918 – 1921) in the field of local lore development and regional research of Podillya history and contribution to their Ukrainization from the point of view of continuation and new achievements in this field of activity by its successor Kamyanets-Podilsky Institute are investigated. public education (1921 – 1930).

Objective of the work. Implementation of a generalized description of continuity in the development of regional studies and regional studies of the history of Podillya Kamyanets-Podilsky State Ukrainian University and Kamyanets-Podilsky Institute of Public Education during 1918 – 1930.

Methodology. In the process of preparation, the most widely used comparative analysis of sources and scientific works, as well as historical-comparative, problem-chronological, structural-functional and biographical scientific methods.

Scientific novelty. It consists in a comprehensive disclosure of the process of Ukrainization of local lore and regional publications on the history of Podillya in the conditions of the Ukrainian revolution of 1917 – 1921 and the Soviet regime of the 1920 s.

Conclusions. Born in the crucible of the national revolution of 1917 – 1921, Kamyanets-Podilsky State Ukrainian University immediately switched to the principles of Ukrainization of education, science, culture and became one of the main centers in Ukraine in the development of local lore and regional research. education of the first Ukrainian-language textbooks on the history of Podillya. After the liquidation of the university in 1921 and political repressions against its members of the teaching staff, the successor to the process of Ukrainization and further development of local lore became Kamyanets-Podilsky IPE, who in the 1920s led the local lore movement in Podillya, structured it, achieved significant achievements in the publication of local history literature, which provoked the malice of the Soviet regime, its accusations of separatism, Ukrainian bourgeois nationalism, and led from the late 1920s to a period of executed national revival.

Key words: State Ukrainian University, Institute of Public Education, Local Lore, Department of History and Economics of Podillya, local lore societies, museums, monument protection, V. O. Herynovych, research, expeditions, publications, political repression.

Постановка проблеми. Як відомо, в горнилі Української революції 1917 – 1921 рр. у розбудові української державної незалежності, українізації вищої і загальної освіти, науки, краєзнавства і культури, православної церкви непересічна роль належить діяльності Кам'янець-Подільського державного українського університету впродовж жовтня 1918 – початку 1921 рр. Університет тоді зібрав представників всеукраїнської освітньої та наукової еліти, діячів українського національно-культурного відродження, які разом підтримали національну революцію і боролися за незалежність держави. Ми маємо на увазі таких патріотів України, професорів цього вишу, як ректор Іван Огієнко, Дмитро Дорошенко, Володимир Винниченко, Василь Біднов, Пилип Клименко, Павло Клепатський, Володимир Геринович, Михайло Драй-Хмара, Іван Любарський, Леонід Білецький, Опанас Нesselовський, Юхим Сіцінський та чимало ін. Кожен з названих професорів для потреб студентів університету, вчителів та учнів шкіл Поділля залишив написані і видані вперше українською мовою посібники, підручники, книги, нариси, статті з історії та культури цього краю й, таким чином, здійснив свій внесок у розвиток краєзнавства та регіональних досліджень, а головне, в його українізацію. Справу ліквідованого вишу продовжив у 1920-ті роки утворений на його місці Кам'янець-Подільський ІНО, який зберіг попередні традиції і очолив краєзнавчий рух на Поділлі й домогся важливих результатів, котрі були перекреслені політичними репресіями 1930-х років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В плані історіографії відзначимо, що проблема розвитку краєзнавства у вишах м. Кам'янець-Подільського 1918 – 1930-х років знайшла увагу у дослідженнях Ю. Сіцінського (Сіцінський, 1926) ще у 1920-ті роки, О. Завальнюка (Завальнюк, 2006; Завальнюк, 2011), О. Комарніцького (Комарніцький, 2010), які присвятили низку спеціальних праць і науково-популярних нарисів з історії державного українського університету та інституту народної освіти, В. Прокопчука в докторській дисертації і однойменній, монографії, присвячених вивченню краєзнавчого руху, зокрема у 1920-ті рр. (Прокопчук, 2009), у книзі автора цієї статті (Баженов, 2005) та інших науковців і краєзнавців. Проте названі праці не вичерпують можливості подальших досліджень та узагальнень з обраної теми.

Виклад основного матеріалу. Ректор університету професор І. Огієнко все своє життя займався краєзнавством, регіональними дослідженнями на тлі історії, культури, української мови і фольклористики, релігієзнавства України. Його першими краєзнавчими працями стали книги «Містечко Брусилів і його околиці» (1916), «Нарис історії міста Радомишля» (1917) та інші. Тому, очоливши університет в Кам'янці-Подільському, він вводить у навчальну програму вишу краєзнавчі дисципліни з історії та мистецтва Поділля, особисто вивчає подільський фольклор, місцеві мовні діалекти, особливості регіональних вірувань (Баженов, 2019, с. 5–7). Під його впливом та підтримки, зокрема, П. Дорошенко видав у 1919 р. на допомогу

студентам і учням-старшокласникам невелику книгу «Про минулі часи на Поділлі» (Дорошенко, 2019) – одне із перших україномовних видань з краєзнавства, яке, завдяки новаторству і об'єктивністю викладу, не втратило своєї актуальності до початку XXI ст. й зазнало в наші дні кілька перевидань. Такого ж значення набув україномовний підручник Н. Григор'єва-Наша «Поділля. Географічно-історичний нарис» (Григор'єв-Наш, 1919) також виданий у Кам'янці-Подільському в 1919 р. і активно використовувався для вивчення краєзнавства студентами університету та в гімназіях й інших навчальних закладах регіону. Хоча підручник мав обсяг всього 90 сторінок, але за концентрацією і глибиною викладу змісту від дорівнює томам, його перевидання здійснюються і на початку XXI ст. Викладач університету, поет М. Драй-Хмара у 1920 р. видав унікальний україномовний підручник для студентів «Слов'янознавство», який посів поважне місце в славістичній науці України до сьогодні (Драй-Хмара, 1920). Проте, викладаючи матеріал з історії та культури Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії та інших слов'янських країн, автор чимало уваги приділив у порівняльному і хронологічному плані Поділлію, Середньому Подністров'ю, з'ясовує зв'язки цього краю з Центральною та Південно-Східною Європою, де мешкали слов'янські народи. Професор В. Біднов оприлюднив у 1919 р. конспект лекцій «Що читати з історії України (коротенька історіографія України)» (Біднов, 1919), в якому також надавав методичні поради щодо опрацювання літератури з історії Поділля. Професор Л. Білецький видав у 1919 р. «Хрестоматію з історії української літератури» (Білецький, 1919) для потреб шкіл, в якій подав прозові уривки з творів відомих письменників – уродженців Поділля Степана Руданського та Анатолія Свидницького. Батько історії Поділля Ю. Сіцінський, який працював в університеті на посаді доцента і викладав краєзнавчі та мистецтвознавчі дисципліни, видав у 1920 р. на допомогу студентам «Начерки історії Поділля» (Сіцінський, 1920). Водночас викладачі і студенти університету набували досвіду в проведенні археологічного, етнографічного та географічного дослідження Поділля, а сам заклад став центром організації та розвитку краєзнавчого руху регіону.

Більш детально про внесок університету та його наступника інституту народної освіти у розбудову українського краєзнавства на Поділлі викладали в опублікованих дослідженнях В. Р. Адамський (Адамський, 2017), О. М. Завальнюк (Завальнюк, 2011), В. С. Прокопчук (Прокопчук, 2004; Прокопчук, 2014), В. О. Савчук (Савчук, 2003), С. Д. Гальчак (Гальчак, 2011), О. М. Кошель (Кошель, 1998), автор цього матеріалу (Баженов, 2005; Баженов, 2017) та інші науковці. Метою нашої статті є розглянути те, як надбання університету в сфері краєзнавства та його українізації прислужилися і знайшли подальший розвиток в свого наступника Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (ІНО, 1921 – 1930 рр.).

Як відомо, у 1921 році радянська влада ліквідувала у місті над Смотричем державний український університет як «буржуазний» і на його базі утворила радянські вищі навчальні заклади інститут народної освіти (ІНО) та сільськогосподарський інститут (СГІ). Хоча, з одного боку, в цих та інших освітніх закладах міста йшла боротьба з «старими» викладацьки-

ми кадрами, щороку відбувалися «чистки» колективів від «класово-ворожих елементів», активно впроваджувалася нова марксистсько-ленінська ідеологія, проте, з іншого, – в них продовжували зберігатися традиції українського університету, вирувати наукове життя, підтримувався інтерес до вивчення, дослідження і популяризації історії, культури та природи краю. Так, на час початків впровадження політики непу, у 1922 р., в ІНО була заснована науково-дослідна кафедра (кафедра) «Історії та економіки Поділля». Першим її завідувачем був професор цього вишу П. В. Клименко.

Кафедраскладалася з секцій культури (керівник професор І. А. Любарський) та економіки (професор В. О. Геринович). У складі першої секції діяли підсекції археології, історії, лінгвістики, літератури і мистецтва, в другій – геології, біології і зоології. Хоча станом на 1925 рік штат кафедри складався всього з 11 осіб (4 дійсні члени, 1 науковий співробітник, 6 аспірантів), проте навколо неї в першій половині 20-х років згуртувався науковий і краєзнавчий актив міста. До складу кафедри входили або активно співробітничали з нею професори і викладачі ІНО П. В. Клименко, П. Г. Клепатський, Є. Д. Сташевський, В. О. Геринович, І. А. Любарський, Ю. П. Філь, з СГП – В. П. Храчевич, Д. О. Богацький, Н. Т. Гаморак, О. В. Красівський, відомі краєзнавці міста – Ю. Й. Сіцінський, В. М. Гагенмейстер, О. З. Неселовський та інші (Баєр, 1927; Комаренко, 1982).

В основі науково-краєзнавчої діяльності кафедри були археологічні розвідки і розкопки, збір та опис архівних матеріалів, вивчення об'єктів природи, фауни і флори, наукові екскурсії по Кам'янецьчині. Тільки протягом літнього сезону 1923 року здійснено 9 експедицій до с. Цибулівка і одну – до с. Голоскова, що в околицях Кам'янця. Результати досліджень були повідомлені на одному із засідань кафедри. Вагомою подією в роботі кафедри та зв'язаних з нею науковців міста стало видання у 1924 році колективних праць «Історичне, політичне, соціально-економічне, культурно-освітнє життя Кам'янця й Кам'янецьчини в ХХ ст.» і «Класова боротьба на Поділлі в першій половині ХІХ ст. та її виразник У. Кармалюк». В. П. Храчевич здійснив кілька випусків книг «Нарис фауни Поділля», «Савці Поділля» (1925) й ін.

18 грудня 1925 року президія Укрнауки, що відала науково-дослідними кадрами вищої школи, прийняла рішення про реорганізацію Кам'янець-Подільської кафедри історії та економіки Поділля при ІНО в кафедру природи, сільського господарства і культури Поділля при СГП й затвердила її завідувачем професора О. В. Красівського. При цьому були утворені секції природи, сільського господарства і культури. З цього часу історична регіоналістика в діяльності кафедри відступила на задній план. І все таки, упродовж 1922 – початку 30-х років кафедра підготувала близько 50 молодих науковців для вищої школи, академічних установ, музеїв України, в тому числі поділезнавців (Прокопчук, 2004, с. 85).

Проте часті зміни та «чистки» кадрів професорсько-викладацького складу працівників, завідувачів та аспірантів, реорганізації кафедри з «Історії та економіки Поділля» на «Економіку Поділля», «Народного господарства й культури Поділля», «Природи, сільського господарства й культури Поділля» знижували якість науково-дослідної роботи, не дали змоги

стати домінуючим центром у регіональному вивченні краю, що на початку 30-х років дало підставу її ліквідувати. На жаль, з того часу й досі не вдається відновити діяльність спеціалізованої поділлєзнавчої кафедри у вищих навчальних закладах міста і краю.

На початку 20-х років перед ученими і краєзнавцями міста постало завдання заснувати наукове товариство нового типу, яке об'єднало б інтереси усіх поділлєзнавців у контексті загального краєзнавчого руху в країні і, спираючись у своїй діяльності на Українську академію наук, значно підвищити ефективність регіональних досліджень. Натхненником створення такого товариства став завідувач кафедри історії та економіки Поділля ІНО, професор П. В. Клименко, який 1923 року вибув з Кам'янець-Подільського на роботу до Києва на систему Української академії наук (УАН). Постійно підтримуючи дружні і наукові зв'язки з кам'янчанами, він знайшов підтримку в ректора ІНО П. М. Бучинського, професора ІНО В. О. Гериновича, відомих поділлєзнавців Ю. Й. Сіцинського, В. М. Гагенмейстера та інших, допоміг розробити статут і програму нового товариства, а згодом був його куратором. 2 червня 1925 року відбулися організаційні, а незабаром 21 червня установчі збори, які заснували Кам'янець-Подільське наукове при УАН товариство (Прокопчук, 2014), що базувалося в природничо-археологічному музеї міста. Збори обрали почесними членами Ю. Й. Сіцинського і професора П. М. Бучинського, а також прийняли до складу осередку 67 дійсних членів, кількість яких на 1 січня 1928 року зросла до 97-ми, з них мешканцями міста було 62, у тому числі чверть членів були викладачами ІНО. Наступного року воно вже мало 121 членів. Спочатку товариство очолив професор сільськогосподарського інституту О. М. Полонський, а з жовтня 1926 року – професор цього ж закладу Д. О. Богацький, заступником голови працював Ю. Й. Сіцинський, ученим секретарем – Ю. П. Філь. Товариство складалося з наукових секцій: краєзнавчої (15 чол., керівник Ю. Й. Сіцинський), історико-філологічної (24 чол., Ю. П. Філь), природничо-математичної (38 чол., професор В. П. Храневич), педагогічної (4 чол., Ф. О. Заручинський), соціально-економічної (16 чол., І. А. Олійник). Для всіх секцій були визначені комплексні програми наукових досліджень: «Подільське село, його історія, природа, техніка й економіка», «Старий Кам'янець», «Бібліографія до вивчення Поділля» і «Археологічні розкопки (дослідження городищ на Кам'яничині)». Одержані наукові результати вирішено друкувати в «Записках» товариства та окремими виданнями.

У практику роботи товариства ввійшло заслуховування і обговорення на кожному засіданні наукових доповідей переважно з поділлєзнавчої тематики. Упродовж 1925 – початку 1928 років було виголошено на зборах осередку 38 доповідей і повідомлень. Наприклад, уже на перших установчих зборах товариства 21 червня 1925 року Ю. Й. Сіцинський виступив з доповіддю «Огляд краєзнавчої роботи на Поділлі». Згодом він доповідав про 35-ти річчя діяльності археологічного музею в Кам'янці (грудень 1925 р.), про найдавніші сліди існування й перебування людини на Поділлі (квітень 1926 р.), про археологічні розвідки на Кам'яничині за минуле літо (жовтень 1926 р.), з історії Меджибіжчини (жовтень 1926 р.), з історії Кам'янець-Подільського замку (квітень 1927 р.) тощо. Член товариства етнограф і поет В. Ю. Свідзинський

3. Актуальні питання нової та новітньої історії України

виголосив доповідь «Боротьба подільських селян з польськими легіонами на Поділлі в 1918 році» (жовтень 1925 р.), літературознавець і фольклорист В. Я. Герасименко зробив розвідку на тему «Кармалюк у народній поезії» (грудень 1925 р.), мовознавець і фольклорист Ю. П. Філь оприлюднив народні пісні та легенди, що виникли під час появи чудес на Поділлі (лютий 1926 р.), історик і краєзнавець О. М. Войтков доповідав про історію Поділля у XVIII ст. (травень 1926 р.), художники і етнографи К. І. Кржеміньський проілюстрував і прокоментував оздоби селянських будинків на Кам'янецьчині (жовтень 1926 р.), В. М. Гагенмейстер – про стінні розписи Смотрицької синагоги (листопад 1926 р.). Інша частина доповідей, що розглядалися на засіданнях товариства, була присвячена проблемам економіки, шевченкознавства, мовознавства, педагогіки, геологічним спостереженням, фауни і флори й іншим актуальним аспектам на тлі минулого й сучасності Поділля (Філь, 1997, с. 98–99).

За завданням наукового товариства 3 жовтня 1926 року, коли в Києві відбувалися урочистості з нагоди 60-річчя від дня народження і 40-річчя наукової і громадської діяльності академіка Михайла Грушевського, Ю. Й. Сіцинський організував і провів у приміщенні театру розширені збори наукової та освітньої інтелігенції міста та округи з нагоди цього ювілею і виголосив велику доповідь, в якій уперше на Поділлі подав детальний огляд життєвого шляху та історіографічний аналіз творчої спадщини уславленого вченого (Прокопчук, 2014, с. 98). Віддаючи належне академікові за внесок у наукове вивчення історії Поділля, Ю. Й. Сіцинський резюмував у доповіді: «Що зроблено Грушевським з історії нашого краю? – Розкопував Бакотські скелі з Антоновичем; написав «Барське старство» і видав багато архівних матеріалів у двох томах сьомої частини «Архива Юго-Западной России»; у Львові він видав дуже цінну збірку документів, що торкаються історії Поділля...» (Держархів Хмельницької обл. Ф. Р-3333, оп. 1, спр. 33). Учений секретар товариства Ю. П. Філь зробив на цих зборах співдоповідь «Академік Михайло Грушевський як публіцист та історик літератури».

Перелік наукових доповідей засвідчує про наукові інтереси членів товариства, у переважній більшості вони носять дослідницький характер. Значна частина доповідей була опублікована в часописах і наукових збірниках другої половини 20-х років, у тому числі в першому і єдиному томі «Записок Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства», який побачив світ у 1928 році. В. Я. Герасименко видав за матеріалами доповіді невелику книгу «Кармалюк в українській народній пісні» (1926), Ю. Й. Сіцинський при сприянні і матеріальній допомозі М.С. Грушевського здійснив видання відомих своїх праць «Муровані церкви на Поділлі» (1925), «Нариси з історії Поділля» (1927), «Оборонні замки Західного Поділля XIV – XVII ст.» (1928) (ЦДІАУК. Ф. 1235, оп. 1, спр. 759, арк. 2; Баженов, 1997) й інші, К. О. Копержинський опублікував книгу «Театральне і музичне життя на Поділлі наприкінці XVIII та в перші три десятиліття XIX ст.» (1926). Ці та інші видання, здійснені членами наукового товариства, значно збагатили поділезнавство, зайняли гідне місце в українській історіографії й належно використовуються нинішніми науковцями і краєзнавцями.

Ще одним важливим осередком зібрання науковців і краєзнавців міста були державні і громадські музеї. Вони створилися та існували в 20-ті роки

не стільки за рахунок матеріальної підтримки з боку держави, яка виділяла символічні фінанси на їх утримання, скільки з-за ініціативи і допомоги Інституту народної освіти, громадськості та прихильників музейної справи.

Занепад і припинення діяльності історико-археологічного товариства, втручання нової радянської влади призвело до того, що заснований ще 1890 році єдиний у Кам'янці історичний музей наприкінці 1920 року розпався на чотири самостійні установи: музей історичний (директор О. З. Неселовський), археологічний (Ю. Й. Сіцінський), мистецько-промисловий (В. М. Гагенмейстер) і природничий (Я. І. Регул). З 1 лютого 1921 року музеї були підпорядковані Кам'янець-Подільському комітету охорони пам'яток старовини. З 1922 року музеї були реорганізовані в історико-археологічний з штатом 5 працівників (спочатку директором був Ю. Й. Сіцінський, але з 19 жовтня цього ж року він був увільнений з посади, з 5 жовтня 1924 року очолював О. З. Неселовський), природничо-науковий (4 працівника, директор Я. І. Регул) і мистецько-промисловий (4 працівника, директор В. М. Гагенмейстер). 6 грудня 1924 року вони об'єдналися в центральний музей (директор О. З. Неселовський, охоронець Ю. Й. Сіцінський) з відділами археологічним і природничим та штатом 7 працівників. За браком коштів на утримання природничого відділу в травні 1926 року його передали разом з ботанічним садом у відання сільськогосподарського інституту (Музей і Поділля ..., 1920).

Станом на 1 січня 1926 року центральний, фактично історико-археологічний музей, що розташовувався в семирічній школі, мав 12 кімнат, де містились експозиції: кам'яні, залізні та дерев'яні вироби, історія міста, селянське мистецтво, рукописи, стародруки й інші. Його фонди налічували 9799 (у 1927 р. 10129) експонатів, 4730 книг. У 1926 році було проведено 97 екскурсій, оглянули експозиції музею 9809 відвідувачів (Музей і Поділля ..., 1920, с. 12–14).

1928 року вийшла постанова Раднаркому УРСР про створення у м. Кам'янці-Подільському державного історико-культурного заповідника, до складу якого були включені замок-фортеця з усіма старовинними оборонними спорудами, Польською брамою, Руською брамою, вежею Стефана Баторія (Кушнірською), що на території Старого міста. Відповідно у вересні 1929 року музей був перетворений в крайовий і переведений у будинок робітників освіти з 46 кімнатами (тепер будівельний технікум), але також, як з'ясувалося, тимчасово. В травні 1936 року музей перемістили у Старе місто, в Петропавлівський кафедральний костюл та до фортеці. На цьому процесі реорганізації музейної справи 20-30-х років завершився (Держархів Вінницької обл., ф. Р-489, оп. 3, спр. 90).

Не зважаючи на постійні матеріальні нестатки, відсутність належних приміщень, об'єднання і роз'єднання музеїв, часті їх переміщення з місця на місце, пильну цензуру та розправи з працівниками з боку офіційної влади, вилучення з фондів цінних старожитностей та інші труднощі, ці установи як могли рятували честь музейної справи, організовували і втілювали в практику життя пошукову, збиральницьку, науково-дослідну, експозиційну, пам'ятко-охоронну, культурно-просвітницьку і виховну роботу, гуртували навколо себе подвижників краєзнавства.

3. Актуальні питання нової та новітньої історії України

У 20-ті роки історико-археологічний музей мав постійні зв'язки з Українською академією наук, з відповідними науковими установами Ленінграда, Києва, Харкова, Одеси. При ньому в другій половині 20-х років працювали міські наукове і краснавче товариства. Водночас музей розгорнув чималу працю по археологічному та етнографічному дослідженню Західного Поділля. Про це свідчить цікавий архівний документ, що зберігається у Державному архіві Вінницької області: «УРСР. Всеукраїнська Академія наук. Всеукраїнський археологічний комітет № 2616. Київ 9. VI. 1925 р. МАНДАТ. Видано цього мандата від Українського археологічного комітету УАН Юхимові Йосиповичові Сіцінському в тому, що йому доручається роботи археологічні та етнографічні розвідки, розкопи, оглядати пам'ятки старовини і мистецтва, робити фотографічні знімки й зарисовки з розмірами пам'яток старовини, мистецтва й побуту на території Подільської губернії. ВУАК просить усі державні установи, партійні і громадські об'єднання та окремих осіб всіляко допомагати Сіцінському Ю. Й. в дорученій праці по вивченню краю. Неодмінний секретар УАН – академік А. Кримський. Голова ВУАКа – академік О. Новицький» (Держархів Вінницької обл., ф. Р-489, оп. 3, спр. 90, арк. 65).

Варто зазначити, що Всеукраїнський археологічний комітет, вважаючи, що «заплановані в Кам'янецькій окрузі досліди є одними із ударних у роботі Комітету» (Держархів Хмельницької обл., ф. Р-5, оп.1, спр. 812, арк. 30), впродовж 1924 – 1928 років щоліта направляв свої загони під керівництвом відомого вченого М. Я. Рудинського для системного вивчення залишків трипільських поселень у Середньому Подністров'ї. За проханням ВУАКу Ю. Й. Сіцінський та інші працівники музею брали активну участь в археологічних розкопках експедиції М. Я. Рудинського (Рудинський, 1928). Крім того, починаючи з 1923 року, музей і Кам'янець-Подільська науково-дослідна кафедра поділлєзнавства стали проводити спільні археологічні експедиції та розвідки (керівники Ю. Й. Сіцінський і В. О. Геринович) з дослідження неолітичної культури вздовж лівих приток Дністра. Так, у 1925 році цей загін здійснив розкопки неолітичної стоянки поблизу с. Велика Мукша, що на Кам'яничині (Геринович, 1926), а також розвідками зафіксував 40 трипільських поселень (Баженов, & Баженов, 1997). Наступного року розвідками, які організував Ю. Й. Сіцінський, вздовж приток Дністра Збруч, Жванчик, Смотрич, Мукша, Тернава виявлено і обстежено 12 трипільських поселень. Здобуті в експедиціях М. Я. Рудинського і Ю. Й. Сіцінського неолітичні речі передавалися у фонди місцевого історико-археологічного музею.

Одночасно працівники музею постійно вели збір фольклорно-етнологічних матеріалів у різних селах і куточках Поділля, брали на облік і описували пам'ятки історії та культури, обстежили майно 23 культурних установ у 22 селах Кам'яничини, здійснювали камеральну обробку накопиченого матеріалу, готували за матеріалами досліджень екскурсії, наукові доповіді, статті, книги (Музей і Поділля ..., 1990, с. 14).

Поряд з діяльністю в Кам'янці-Подільському наукових установ і академічних товариств у галузі історичної регіоналістики все більшого поширення й ваги набирає і утверджується громадський *краснавчий рух*.

Він, утворюючи краєзнавчі організації, осередки і численні гуртки, залучає в свої лави якомога більше людей різного віку, професій і занять, знань і умінь, об'єднуючи спільною метою пізнавати і популяризувати рідний край у контексті перебудови його життя для потреб світлого майбутнього. В 20-ті роки радянська влада всіляко підтримує розвиток краєзнавчого руху в Україні й на місцях, прагнучи використовувати його свідомість, масовість, активність для виховання молоді і громадян у своєму дусі, утверджувати свою ідеологію, накопичувати інформацію про так званих «буржуазних» діячів в його середовищі для проведення політичних репресій.

Першим державним кроком з розгортання краєзнавчого руху і його підпорядкуванням стало утворення 3 березня 1921 року Подільським губернським губернського Комітету охорони пам'яток старовини, природи і мистецтва. Незабаром у Кам'янці-Подільському виник *повітовий Комітет охорони пам'яток старовини* (керівники по черзі професори ІНО П. В. Клименко, П. Г. Клепатський, Є. Д. Шашевський). Він утворив секції музейну, бібліотечно-архівну, етнографічну, архітектурну і пам'яток природи. Першим кроком у діяльності цієї структури було згуртування краєзнавчих сил і залучення до них науковців, взяття на державний облік усіх важливих пам'яток історії та культури, архівних матеріалів, сприяння роботі музеїв і бібліотек. Члени Комітету 1922 року провели 12 краєзнавчих експедицій, організували виставку старожитностей, зуміли повернути музею вилучені 1013 срібних монет і гривну доби України-Русі. За участю членів Комітету був підготовлений і виданий наказ повітового відділу освіти, яким заборонялося знищення й продаж предметів старовини і мистецтва. Проте вже у червні 1922 року повітовий Комітет охорони пам'яток старовини був ліквідований (Нестеренко, 1998).

З цього часу і до утворення Українського комітету краєзнавства роль координатії краєзнавчої роботи було покладено, зокрема, в Кам'янці-Подільському на відділення *Секції наукових робітників*. Наприклад, у квітні 1925 року загальні збори цієї Секції розглянули питання про стан краєзнавчої роботи на Кам'яниччині. Доповідач ректор ІНО, професор В. О. Геринович охарактеризував етапи розвитку науково-регіонального дослідництва на Поділлі, висловив схвильованість «партизанщиною в краєзнавчій роботі» і запропонував для її усунення утворити при Секції наукових робітників краєзнавчі секції. Відповідно збори утворили три секції: економіки, до складу якої погодилися увійти відомі науковці-краєзнавці Жуків, Заклинський, Олійник, Романкевич, Мельник, Стойкевич, Ландау (голова секції); культури (Неселовський, Любарський, Курневич, Кіндрат, Філь); природи (Геринович, Красівський, Назаркевич, Храневич, Гаморак, Богацький). На секції було покладено завдання «налагодити організацію роботи в доручених їм галузях» (Держархів Хмельницької обл., ф. Р-552, оп. 1, спр. 38, арк. 13).

Водночас у зв'язку з підготовкою до проведення установчої Всеукраїнської краєзнавчої конференції у м. Харкові на відділення Секції наукових робітників у Кам'янці-Подільському припали організаційні турботи по виборам делегатів від міста на даний форум. 22 квітня 1925 року бюро Секції ухвалило рішення делегувати для участі в роботі харків-

3. Актуальні питання нової та новітньої історії України

ської краєзнавчої конференції кам'янчан В. О. Гериновича і Н. Т. Гаморака (Держархів Хмельницької обл., ф. Р-552, оп. 1, спр. 38, арк. 61).

Перша Всеукраїнська конференція краєзнавства відбулася 28–31 травня 1925 року в Харкові. Для краєзнавчого руху України вона прийняла доленосні рішення:

- 1) підведені підсумки та накреслені перспективи розвитку краєзнавства;
- 2) краєзнавчий рух був об'єднаний і скоординований;
- 3) створена теоретична база розробки положень Статуту, інструкцій та програм діяльності краєзнавчих осередків;
- 4) керівним органом визначено Український комітет краєзнавства (УКК);
- 5) зобов'язано делегатів розгорнути роботу зі створення на місцях краєзнавчих товариств та осередків (Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої роботи на Поділлі, 1926). З цього часу краєзнавчий рух в Україні став носити організований характер з чітко усталеною структурою і механізмом управління, під повним контролем ВУАН, Укрнауки наркомату освіти та уряду і влади на місцях, особливо партійних органів (Держархів Хмельницької обл., ф. Р-552, оп. 1, спр. 38, арк. 58-61).

Уже 9 червня 1925 року делегати I-ої Всеукраїнської конференції краєзнавства В. О. Геринович і Н. Т. Гаморак звітувалися перед науково-краєзнавчою громадськістю міста про роботу і рішення установчого зібрання в Харкові. 17 жовтня цього ж року дане питання було детально розглянуто на загальних зборах Секції наукових робітників. В. О. Геринович виголосив доповідь «Краєзнавча робота», результатом чого стало створення в Кам'янці-Подільському одного з перших окружних краєзнавчих центрів – *окружне краєзнавче товариство підпорядковане УКК* (Баженів, 1993). Обране бюро товариства почало створювати низові краєзнавчі осередки, гуртки в установах, освітніх і культурних закладах, на підприємствах, у селах і містечках округу, координувати їх роботу, спрямовувати своїх членів на дослідження і популяризацію історії, культури, природи Поділля.

Результатом такої діяльності стало проведення 5 червня 1926 року в Кам'янці-Подільському окружної краєзнавчої конференції за участю більше 400 представників міста та районів. Вони обговорили завдання краєзнавства та його роль у соціалістичному будівництві, напрями взаємодії наукових і громадських краєзнавчих осередків. Мова йшла про широке впровадження краєзнавства в практику повсякденного життя. На конференції звучали категоричні вимоги, наприклад, «вищий навчальний заклад не тільки займається краєзнавчими дослідями, а головне – повинен дати краєзнавця-спеціаліста і пропагандиста краєзнавчих ідей»; «кожний учитель має збирати краєзнавчий матеріал, на основі якого в кожній школі створюється музей» і т.п. (Прокопчук, 2014, с. 166–167) Конференція обрала окружний комітет краєзнавства (ОКК) з 30 членів та трьох кандидатів, затвердила склад пленуму. Головою Комітету став А. Андреев, керуючий окрпланом, заступниками – професори В. О. Геринович та О. В. Красівський. При ОКК були створені секції геології, ґрунтознавства, сільського господарства, географії, ботаніки, зоології, статистики, мистецтва, народної освіти. ОКК працював у тісній взаємодії з професорсько-викладацьким складом ІНО, сільгоспінституту, науково-

дослідної кафедри міста, налагодив зв'язки з науково-краєзнавчими установами України, з ВУАН, Кабінетом виучування Поділля у Вінниці, повністю підпорядковувався Українському краєзнавчому комітету, в складі правління якого з 27 жовтня 1928 року перебував ректор ІНО В. О. Геринович.

Свідченням масовості краєзнавчого руху, який розгорнувся в другій половині 20-х років, зокрема, на Кам'янецьчині, слугує той факт, що в місті над Смотричем членами краєзнавчого товариства стало понад 500 осіб, а в 12 районах округу – понад 1000. Практично вся молодь, що навчалася в освітніх закладах, була залучена до краєзнавства шляхом введення в навчально-виховний процес відповідних дисциплін, у кожній школі створювалися історико-краєзнавчі або етнографічні, природничі кабінети, музеї, кутки, стенди. Популярності серед населення і краєзнавців набули різні тематичні експедиції та екскурсії по пам'ятках історії, культури, природи як по місту, так і по Товтрам, Середньому Подністров'ю. З цією метою Ю. Й. Сіцінський готував і публікував путівники по історичних місцях м. Кам'янець-Подільського, В. О. Геринович видав масовим тиражем путівники «Екскурсант Кам'янецьчини» (1928) «Порадник екскурсанта Кам'янецьчини. З планом Кам'янець-Подільського замку...» (1928), За ініціативи краєзнавчого комітету в окружній газеті «Червоний кордон», що видавалася в Кам'янці, постійно публікувалися статті про діяльність краєзнавчих осередків, музеїв, матеріали з історії, культури і природи Поділля (найчастіше друкувався В. О. Геринович). Кожен краєзнавчий осередок мав лекторську групу, яка забезпечувала читання доповідей, лекцій, проведення бесід та інших агітаційно-пропагандистських заходів серед місцевого населення, присвячених актуальним проблемам краєзнавства (Баженов, 1993, с. 54–55).

ОКК прагнув координувати науково-дослідну роботу всіх наукових осередків Кам'янець-Подільського і членів краєзнавчого товариства. З цією метою він здійснював організаційні заходи, по мірі накопичення коштів фінансував дослідні проекти і програми, археологічні, етнографічні й геологічні експедиції, реставраційні й пам'яткоохоронні роботи. В серпні 1929 року при Кам'янець-Подільському ОКК була утворена єврейська секція для вивчення історії, економіки, побуту єврейського населення в першу чергу в містечках краю. В другій половині 20-х років важливі монографії і книги з історії, археології, економічної географії, етнології, природи подільського краю видали Ю. Й. Сіцінський, В. О. Геринович, П. В. Клименко, В. П. Храчевич, О. В. Красівський, В. М. Гагенмейстер та інші вчені й краєзнавці. *Саме завдяки їх подвижництву, плідній діяльності наукових осередків в ІНО та СП і краєзнавчих товариств Кам'янецького округу місто Кам'янець-Подільський продовжував залишатися у 20-ті роки ХХ століття провідним центром краєзнавства та історичної регіоналістики в Україні, в тому числі на Поділлі.* Цей висновок було зроблено в звіті УКК від 1 січня 1929 року, в якому подана висока оцінка діяльності Кам'янець-Подільського окружного комітету краєзнавства (Краєзнавство, 1928, с. 91–92).

Висновки. Таким чином, у 1920-ті роки в Україні, в тому числі на Поділлі, краєзнавчий рух став масовим, всенародним, розширилася соціальна база його учасників. На відміну від попередніх етапів краєзнавство ста-

ло власне українським і відповідало національним інтересам свого народу. В основу історичної регіоналістики було покладено дослідження і популяризацію в першу чергу українського селянства та інших трудових верств, визвольні змагання, суспільно-економічні процеси в Україні. Саме на цьому ґрунті набули подальшого розвитку наукові історико-краєзнавча школа Ю. Й. Січинського, етнографічно-мистецтвознавча В. М. Гагенмейстера, економіко-географічна В. О. Гериновича, що сформувалися в м. Кам'янець-Подільському. Важливим здобутком поділлєзнавства цього періоду стало його впровадження в навчально-виховний процес ІНО та всіх освітніх, культурних, науково-дослідних закладів, в інші трудові колективи краю.

З іншого боку, краєзнавчий рух в Україні й на Поділлі все більше формалізувався, централізувався, заполітизувався під потреби радянської партійно-державної системи, викорінювалися в ньому альтернативні підходи та інакодумство. В основу роботи наукових краєзнавчих осередків усіх рівнів наприкінці 20-х років було покладено принципи відданості марксистсько-ленінсько-сталінській методології, класового підходу до оцінок явищ і подій минулого, що негативно позначилося на подальшому розвитку суспільних наук і краєзнавства, породило так звані «білі плями», відхід від історичної правди в пізнанні історії.

В листі до академіка М. С. Грушевського Юхим Січинський зазначав: «Оце, віддавши під Вашу опіку свої «Замки подільські...», хочу братися за другий випуск «Нарисів історії Поділля» (ЦДДАУК. Ф. 1235, оп. 1, спр. 759, арк. 3). Однак цьому наміру не судилося збутися. Наближався кінець 20-х років, коли з повною силою запрацювали лещата сталінського політичного терору й трагічно позначилися на житті й долі цих відомих учених і тисяч інших, у тому числі краєзнавців. Сталінщина повною мірою використала краєзнавчий рух у своїх політичних прагненнях для посилення свого режиму, а, зміцнившись, почала його розглядати як прояв місцевого сепаратизму, буржуазного націоналізму. Вже у 1929 – 1932 роках у справі сфальшованої Спілки визволення України (СВУ) були заарештовані організатори краєзнавчого руху на Поділлі, пов'язані з Кам'янцем-Подільським, у першу чергу ректор ІНО В. О. Геринович і низка його викладачів (Нестеренко, 2004). У зв'язку з цим у 1930 р. Інститут народної освіти після «чистки» викладацького складу і студентів був реорганізований в Кам'янець-Подільський інститут соціального виховання. На початку 30-х років взагалі краєзнавчий рух в Україні було ліквідовано, а більшість його представників було політично репресовано. Настав час розстріляного Відродження.

Список використаних джерел і літератури:

Адамський, В. Р. (2017). *Головноуповноважений уряду Української Народної Республіки (1919 – 1920) : Документи та матеріали*. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 493 с.

Баср, М. М. (1927). Науково-дослідна кафедра природи, сільського господарства і культури Поділля при Кам'янець-Подільському сільгоспінституті. *Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі*, Кн. 4, 146.

Баженов, Л. В. (1993). *Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.* Кам'янець-Подільський.

Баженов, Л. В. (1997). Євтим Сіцінський і Михайло Грушевський (3 історії листування на ґрунті дослідження історії Поділля). *Дивокрай: Науково-краєзнавчий альманах*. Хмельницький, 2, 78.

Баженов, Л. В. & Баженов, О. Л. (1997). Хроніка археологічних досліджень Кам'янецьчини (80-ті роки ХІХ – середина 90-х років ХХ ст.). *Кам'янецьчина в контексті історії Поділля: Науковий збірник*. Кам'янець-Подільський, Т. 1, 45.

Баженов, Л. В. (2005). *Alta mater подільської краєзнавства*. (Місто Кам'янець-Подільський – центр історичної регіоналістики ХІХ – початку ХХІ ст.). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 76–95.

Баженов, Л. В. (2017). Кам'янець-Подільський державний український університет – центр краєзнавства на Поділлі. *Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Поділ.: ФОП Сисин О. В., 84–86.

Баженов, Л. В. (2019). Регіональна історія України в працях Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, ХV, 5–10.

Біднов, В. (1919). *Що читати з історії України (коротенька історіографія України)*. Кам'янець на Поділлію.

Білецький, Л. (1919). *Хрестоматія з історії української літератури: для гімназій*. Кам'янець на Поділлію.

Гальчак, С. Д. (2011). *Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст.* Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 860 с.

Геринович, В. О. (1926). Стоянка неолітичної людини біля с. Великої Мукуші Китайгородського району Кам'янецької округи. *Записки Кам'янець-Подільського ІНО*. Кам'янець на Поділлію, Т. 1, 15–16.

Григор'єв-Наш. (1919). *Поділля. Географічно-історичний нарис*. Кам'янець на Поділлію, 1919, 90 с.

Держархів Вінницької області, ф. Р–489, оп. 3, спр. 90.

Держархів Хмельницької області ф. Р–3333, оп.1, спр. 33.

Держархів Хмельницької області, ф. Р–5, оп.1, спр. 812.

Держархів Хмельницької області, ф. Р–552, оп. 1, спр. 38.

Дорошенко, Д. (1919). *Про минулі часи на Поділлі*. Кам'янець на Поділлію, 1919, 64 с.

Драй-Хмара, М. (1920). *Слов'янознавство. Підручник до лекцій по слов'янознавству, читаних року 1918 – 1919 на історико-філологічному факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету*. Кам'янець на Поділлію, 168 с.

Завальнюк, О. М. (2006). *Кам'янець-Подільський державний український університет*. Кам'янець-Подільський, 600 с.

Завальнюк, О. М. (2011). *Утворення і діяльність державних українських університетів: 1917 – 1921 рр.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 644 с.

Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої роботи на Поділлі. Вінниця, 1926. Число 2. С. 11.

Комаренко, Н. В. (1982). Краєзнавча діяльність кафедр історії в інститутах народної освіти УРСР в 20-ті роки. *Друга республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доп.* Київ, 15–16.

Комарницький, О.Б. & Завальнюк, О. М. (2010). *Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (2018 – 2010 рр.): нарис історії*. Кам'янець-Подільський, 240 с.

Кошель, О. М. (1998). *Між церквою і наукою. Діяльність Подільського церковного історико-археологічного товариства*. Кам'янець-Подільський, 65 с.

Краєзнавство. (1928). (10–11), 91–92.

3. Актуальні питання нової та новітньої історії України

Музей і Поділля: *Тези доповідей наукової конференції*. (1990). Кам'янець-Подільський, 12–14.

Нестеренко, В. А. (1998). Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи. *Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст.* Стара Синява, 229–230.

Нестеренко, В. А. (2004). Українська науково-освітня інтелігенція Кам'янець-Подільського у 1930-ті роки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. пр.* Вінниця, VIII, 180–185.

Прокопчук, В. С. (2004). *Під егідою Українського комітету краєзнавства*. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 312 с.

Прокопчук, В. С. (2009). *Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років XX – початку XXI ст.: монографія*. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 600 с.

Прокопчук, В. С. (2014). *Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність : монографія*. Кам'янець-Подільський: Вид. Зволейко Д.Г., 330 с.

Рудинський, М. (1928). 3 матеріалів до вивчення передісторії Поділля. *Антропологія*. Київ, Т.1, 152–176.

Савчук, В. О. (2003). Краєзнавство Поділля в історії краєзнавчого руху України 20 – 30-х рр. XX ст. *Краєзнавство: науковий журнал ВСК*, Т. 1, 42–47.

Сіцінський, Ю. (1920). Начерки історії Поділля. Кам'янець на Поділлію.

Сіцінський, Є. (1926). Наукова робота в Кам'янці на Поділлію за останнє десятиліття (1914 – 1924 рр.). *Україна* (Київ), Кн. 1, 172–177.

Філь, Ю. (1927). До історії Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства. *Записки Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН*. Кам'янець на Поділлі, Т. 1, 91–97.

ЦДІАУК. Ф. 1235, оп. 1, спр. 759.

References:

Adamskyi, V. R. (2017). *Holovnouповnovazhenyi uriadu Ukrainoski Narodnoi Respubliki (1919 – 1920) : Dokumenty ta materialy*. Khmelnytskyi: FOP Tsiupak A. A., 493 p. [in Ukrainian]

Baier, M. M. (1927). Naukovo-doslidna katedra pryrody, silskoho hospodarstva i kultury Podillia pry Kamianets-Podilskomu silhospinstytuti. *Zapysky silskohospodarskoho instytutu v Kamiantsi na Podilli*, Кн. 4, 146. [in Ukrainian].

Bazhenov, L. V. (1993). Podillia v pratsiakh doslidnykiv i kraieznavsiv XIX – XX st. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian]

Bazhenov, L. V. (1997). *Yevtym Sitsynskiy i Mykhailo Hrushevskiy (Z istorii lystuvannia na hrunti doslidzhennia istorii Podillia)*. *Dyvyokrai: Naukovo-kraieznavchyi almanakh*. Khmelnytskyi, 2, 78. [in Ukrainian]

Bazhenov, L. V. & Bazhenov, O. L. (1997). *Khronika arkhеолоhichnykh doslidzhen Kamianechnyny (80-ti roky XIX – seredyna 90-kh rokiv XX st.)*. *Kamianechnyna v konteksti istorii Podillia: Naukovyi zbirnyk*. Kamianets-Podilskyi, Т. 1, 45. [in Ukrainian]

Bazhenov, L. V. (2005). *Alma mater podilskoho kraieznavstva. (Misto Kamianets-Podilskyi – tsentr istorichnoi rehionalistyky XIX – pochatku XXI st.)*. Kamianets-Podilskyi: Oiium, 76–95. [in Ukrainian]

Bazhenov, L. V. (2017). Kamianets-Podilskyi derzhavnyi ukrainskyi universytet – tsentr kraieznavstva na Podilli. *Materialy XV Podilskoi naukovoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: FOP Sysyn O.V., 84–86. [in Ukrainian]

- Bazhenov, L. V.** (2019). Rehionalna istoriia Ukrainy v pratsiakh Ivana Ohiiienka. *Ivan Ohiiienko i suchasna nauka ta osvita : naukovyi zbirnyk : serii istorychna. Kamianets-Podilskyi: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, XV, 5–10.* [in Ukrainian]
- Bidnov, V.** (1919). *Shcho chytaty z istorii Ukrainy (korotenska istoriohrafia Ukrainy).* Kamianets na Podilliu. [in Ukrainian]
- Biletskyi, L.** (1919). *Khrestomatia z istorii ukrainskoi literatury: dlia himnazii.* Kamianets na Podilliu. [in Ukrainian]
- Halchak, S. D.** (2011). *Rozvytok kraieznavstva u Skhidnomu Podilli : XIX – poch. XXI st.* Vinnytsia: TOV «Merkiuri-Podillia», 860 p. [in Ukrainian]
- Herynovych, V. O.** (1926). Stoianka neolitychnoi liudyny bilia s. Velykoi Mukshi Kytaihorodskoho raionu Kamianetskoi okruhy. *Zapysky Kamianets-Podilskoho IVO.* Kamianets na Podilliu. 1, 15–16. [in Ukrainian]
- Hryhoriev-Nash.** (1919). *Podillia. Heohrafichno-istorychnyi narys.* Kamianets na Podilliu, 90 p. [in Ukrainian]
- Derzharkhiv Vinnytskoi oblasti, f. R–489, op. 3, spr. 90.* [in Ukrainian]
- Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti f. R–3333, op.1, spr. 33.* [in Ukrainian]
- Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. R–5, op.1, spr. 812.* [in Ukrainian]
- Derzharkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. R–552, op. 1, spr. 38.* [in Ukrainian]
- Doroshenko, D.** (1919). *Pro mynuli chasy na Podilli.* Kamianets na Podilliu, 64 p. [in Ukrainian]
- Drai-Khmara, M.** (1920). *Slovianoznavstvo. Pidruchnyk do lektsii po slovianoznavstvu, chytanykh roku 1918 – 1919 na istoriko-filolohichnomu fakulteti Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu.* Kamianets na Podilliu, 168 p. [in Ukrainian]
- Zavalniuk, O. M.** (2006). *Kamianets-Podilskyi derzhavnyi ukrainskyi universytet.* Kamianets-Podilskyi, 600 p. [in Ukrainian]
- Zavalniuk, O. M.** (2011). *Utvorennia i diialnist derzhavnykh ukrainskykh universytetiv: 1917-1921 rr.* Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 644 p. [in Ukrainian]
- Informatsiinyi ohliad doslidno-kraieznavchoi roboty na Podilli.* (1926). Vinnytsia, 2, 11. [in Ukrainian]
- Komarenko, N. V.** (1982). Kraieznavcha diialnist kafedr istorii v instytutakh narodnoi osvity URSS v 20-ti roky. *Druha respublikanska naukova konferentsiia z istorychnoho kraieznavstva: Tezy dop.* Kyiv, 15–16. [in Ukrainian]
- Komarnitskyi, O.B. & Zavalniuk, O. M.** (2010) *Kamianets-Podilskyi na-tSIONALnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka (2018 – 2010 rr.) : narys istorii.* Kamianets-Podilskyi, 240 p. [in Ukrainian]
- Koshel, O. M.** (1998). *Mizh tserkvoiu i naukoiu. Diialnist Podilskoho tserkovnoho istoriko-arkheolohichnoho tovarystva.* Kamianets-Podilskyi, 65 p. [in Ukrainian]
- Kraieznavstvo.* (1928). (10–11), 91–92. [in Ukrainian]
- Muzei i Podillia: Tezy dopovidei naukovo konferentsii.* (1990). Kamianets-Podilskyi, 12–14. [in Ukrainian]
- Nesterenko, V. A.** (1998). Kamianets-Podilskyi komitet okhorony pamiatok starovyny, mystetstva i pryrody. *Podillia i Pivdenno-Skhidna Volyn v roky Vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu seredyny XVII st.* Stara Syniava, 229–230. [in Ukrainian]
- Nesterenko, V. A.** (2004). *Ukrainska naukovo-osvitiia intelihentsiia Kamiansia-Podilskoho u 1930-ti roky. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii. Zb. nauk. pr.* Vinnytsia, VIII, 180–185. [in Ukrainian]
- Prokopchuk, V. S.** (2004). *Pid ehidoiu Ukrainskoho komitetu kraieznavstva.* Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova, 312 p. [in Ukrainian]

Prokopchuk, V. S. (2014). *Kraieznavstvo na Podilli: istoriia i suchasnist' : monohrafiia*. Kamianets-Podilskyi: Vyd. Zvoleiko D.H., 330 p. [in Ukrainian]

Rudynskyi, M. (1928). *Z materialiv do vuvchennia peredistorii Podillia. Antropolohiia*. Kyiv, 1, 152–176. [in Ukrainian]

Savchuk, V. O. (2003). *Kraieznavstvo Podillia v istorii kraieznavchoho rukhu Ukrainy 20–30-kh rr. XX st. Kraieznavstvo: naukovyi zhurnal VSK*, 1, 42–47. [in Ukrainian]

Sitsynskyi, Yu. (1920). *Nacherky istorii Podillia. Kamianets na Podilliu*. [in Ukrainian]

Sitsynskyi, Yu. (1926). *Naukova robota v Kamiantsi na Podilliu za ostannie desiatylyttia (1914–1924 rr.)*. Ukraina (Kyiv), T.1, 172–177. [in Ukrainian]

Fil, Yu. (1927). *Do istorii Kamianets-Podilskoho naukovooho pry UAN tovarystva. Zapysky Kamianets-Podilskoho naukovooho tovarystva pry VUAN*. Kamianets na Podilli, T. 1, 91–97. [in Ukrainian]

TsDIAUK. F. 1235, op. 1, spr. 759. [in Ukrainian]

Отримано: 5.11.2020 р.

УДК 58(477)(092)Гаморак:378.4(477.43-21)«1919/193»

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-16-1.131-142

Діана Яблонська

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ORCID: 0000-0002-9138-2766

ResearcherID: I-4903-2018

Diana Yablonska

Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

ORCID: 0000-0002-9138-2766

ResearcherID: I-4903-2018

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ БОТАНІКА Н. Т. ГАМОРАКА У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ТА КИЄВІ

У статті охарактеризовано постать вченого-ботаніка, професора Кам'янець-Подільських вишів Нестора Теодоровича Гаморака у 1919 – 1930 рр. Аналізуються основні складові його життєвого шляху та науково-педагогічної діяльності в адміністративному центрі Поділля та частково у Києві. З'ясовано його участь в революційних подіях 1918 – 1919 рр. в Галичині, залучення до викладацької роботи в Кам'янець-Подільському державному українському університеті та реалізацію його науково-педагогічного потенціалу в Кам'янець-Подільських інститутах – народної освіти і сільськогосподарському, житті науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля, публікація у періодичних виданнях сільгоспвишу та збірниках різних наукових установ УСРР, виконання академічного навантаження природничого циклу у зазначених закладах. Звернено увагу на його наукові інтереси та значні напрацювання, участь в організації і функціонуванні ботанічного саду, міжнародних контактах і громадському житті.

Показано його науково-педагогічну діяльність в Київському інституті професійної освіти та інституті ботаніки, що входив до складу ВУАН.

Показано основні складові його життєвого шляху, особистого життя і драматичну долю в часи сталінських репресій.

Мета роботи. На основі архівних і опублікованих джерел та праць вітчизняних істориків висвітлити основні складові науково-педагогічної діяльності Н. Т. Гаморака у кам'янець-подільських і київському вишах, роботу в підрозділі ВУАН.

Методологія. При написанні роботи нами використано наступні принципи проведення історичного дослідження: історизму, об'єктивності, конкретності та системності. Застосовано різні методи дослідження, а саме: історико-порівняльний, синтезу, біографічний, ретроспективний, хронологічний, термінологічний та комплексно-аналітичний.

Наукова новизна. Стаття є спробою комплексного, більш ґрунтовного висвітлення освітньої та наукової діяльності відомого українського вченого-ботаніка Н. Т. Гаморака у кам'янець-подільських ІНО та СГІ, Київському ШО, що наповнює його біографію низкою раніш невідомих даних.

Висновки. Підсумовують дослідження про участь професора Н. Т. Гаморака у навчальному процесі та науково-дослідній роботі кількох вишів, у громадському житті, роботі в академічному інституті, а також його трагічну долю.

Ключові слова: Нестор Теодорович Гаморак, вчений, природознавець, викладач, Кам'янець-Подільський інститут народної освіти/соціального виховання, Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут, науково-дослідна кафедра, Київський інститут професійно освіти, Інститут ботаніки ВУАН, ботанічний сад.

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ACTIVITY OF BOTANY N. T. HAMORAK IN KAMIANETS-PODILSKYI AND KYIV

The article describes the figure of the botanist, professor of Kamyanets-Podilskyi universities Nestor Teodorovich Hamorak in 1919 – 1930. The basic components of his life and scientific and pedagogical activity in the administrative center of Podillya and partly in Kyiv are analyzed. His participation in the revolutionary events of 1918 – 1919 in Galicia, involvement in teaching at Kamyanets-Podilskyi State Ukrainian University and the realization of his scientific and pedagogical potential in Kamyanets-Podilskyi institutes – public education and agricultural life research department of history and economics of Podillya, publication in periodicals of agriculture and collections of various scientific institutions of the USSR, the implementation of the academic load of the natural cycle in these institutions. Attention is paid to his scientific interests and significant achievements, participation in the organization and functioning of the botanical garden, international contacts and public life.

His scientific and pedagogical activity at the Kyiv Institute of Vocational Education and the Institute of Botany, which was a part of the Ukrainian Academy of Sciences, is shown. The main components of his life, personal life and dramatic destiny during Stalin's repressions are shown.

Objective of the work. On the basis of archival and published sources and works of domestic historians to cover the main components of scientific and pedagogical activity of N. Hamorak in Kamyanets-Podilskyi and Kyiv universities, work in the department of All-Ukrainian Academy of Sciences.

Methodology. In writing this work, we used the following principles of historical research: historicism, objectivity, specificity and systematicity. Various

research methods were used, namely: historical-comparative, synthesis, biographical, retrospective, chronological, terminological and complex-analytical.

Scientific novelty. The article is an attempt to comprehensively, more thoroughly cover the educational and scientific activities of the famous Ukrainian scientist-botanist N. Hamorak in Kamyanets-Podilskyi IPE and AGI, Kyiv IVE, which fills his biography with a number of previously unknown data.

Conclusions. Summarize the research on the participation of Professor N. Hamorak in the educational process and research work of several universities, in public life, work at the academic institute, as well as his tragic fate.

Key words: Nestor Hamorak, scientist, naturalist, teacher, Kamyanets-Podilskyi Institute of Public Education / Social Education, Kamyanets-Podilskyi Agricultural Institute, Research Department, Kyiv Institute of Vocational Education, Institute of Botany of the Ukrainian Academy of Sciences, Botanical Garden.

Постановка проблеми. Із встановленням радянської влади в Україні було взято курс на виховання особистості «нового» типу, який би відповідав комуністичним ідеалам. У цьому процесі велика роль відводилася закладам вищої освіти (ЗВО) педагогічного профілю, які мали не тільки готувати нові кадри, а й стати осередками ідеологічної пропаганди та боротьби із буржуазним світоглядом. Формування нової людини покладалося на науково-педагогічних працівників ЗВО, яких примушували підкоритися ідеології правлячої партії та дотримуватись її у роботі зі студентами в усіх регіонах республіки. До когорти українських вчених, які готували педагогічні кадри на Поділлі у 1920-х рр. і реалізовували політику партії належав і природознавець Нестор Теодорович Гаморак. Його ім'я увійшло в історію української науки та вищої освіти як одне із поважних і значущих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана тема у контексті функціонування кам'янець-Подільських ІНО та СГІ спеціально не вивчалася, хоча її актуальність не викликає сумніву. Певний внесок у вивчення життя та діяльності Н. Т. Гаморака у 1919 – 1920 рр. належить вітчизняному історикові О. М. Завальнюку (Завальнюк, 2003; Завальнюк, 2006). У роботі Д. І. Мохорука досліджено участь науковця в революційних подіях 1918 – 1919 рр. в Галичині (Мохорук, 2012), а вітчизняними біологами Д. М. Доброчаєвою та Л. Г. Любінською аналізується його доля в 1930-х рр. та внесок у природничу науку (Доброчаєва, 1993). На окремі аспекти звернув увагу історик В. А. Нестеренко (Нестеренко, 2018). Утім і досі цілісно не висвітлено наукову і педагогічну роботу Н.Т. Гаморака в кам'янець-подільських авишах, його життєву трагедію, спричинену сталінським тоталітарним режимом та деякі інші питання біографії.

Мета публікації. На основі архівних і опублікованих джерел та праць вітчизняних істориків висвітлити основні складові науково-педагогічної діяльності Н. Т. Гаморака у кам'янець-подільських і київському вишах, роботу в підрозділі ВУАН.

Виклад основного матеріалу. Нестор Теодорович Гаморак народився 9 березня 1892 р. у с. Стрільче Городенківського повіту Галиччини, в сім'ї священика (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 59зв.). Після смерті батька сім'я переїхала до Коломиї, де Нестор закінчив спочатку початкову шко-

лу, а згодом українську класичну гімназію, у якій захоплювався природознавством і мріяв про відповідний науковий фах (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 59зв.). У 1910 р. вступив на філософський факультет Віденського університету, паралельно працював у ботанічному інституті під керівництвом професора Я. Ветштейна та рослинно-фізіологічному інституті (шефом був професор Г. Молиш). Саме під керівництвом останнього Нестор Теодорович виконав свою першу наукову роботу, опубліковану в «Записках» Академії наук Австро-Угорщини у 1915 р. Тоді ж у Віденському університеті захистив дисертацію з ботаніки і отримав ступінь доктора філософії з біології (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 59зв.). Після цього Н. Т. Гаморака прийняли у члени Німецького ботанічного товариства (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 1). Молодий вчений поглиблював свої знання з природознавства, працюючи упродовж нетривалого часу на гідробіологічній станції під керівництвом доктора Л. Купельвізера (м. Люнц) і на зоологічній станції (м. Трієст), яка мала у своїй структурі ботанічний відділ (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 59зв.).

Влаштувався на посаду вчителя біології Віденської гімназії. 3 липня 1916 р. завідував освітніми курсами при гімназії у м. Кірхберг (Нижня Австрія) для дітей біженців з Галичини (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 59зв.). У листопаді 1916 р. Н. Т. Гаморака мобілізували до австро-угорської армії. Брав участь у бойових діях на російському фронті. З підірваним здоров'ям у 1918 р. потрапив в запасний полк у Станіславові (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 59зв.), де дізнався про закінчення війни та розпаду Австро-Угорської імперії (Завальнюк, 2006, с. 192).

Повернутися до спокійного мирного життя після війни Н. Т. Гаморака не судилося. Він став учасником Листопадової національно-демократичної революції в Галичині, увійшов до Української Галицької армії. В січні 1919 р. його, як досвідченого військовика, ввели до складу Пресового бюро Державного Секретаріату ЗОУНР, а з червня призначили завідувачем радіостанції, яка регулярно інформувала бійців і населення про нерівну боротьбу з польською армією, утиски національних прав та закликала українців поповнювати лави УГА (Сухоцький, 1958, с. 137).

Через поразки галицьке військо разом державним проводом перебазувалося в Наддніпрянську Україну. 16 липня 1919 р. Н. Т. Гаморак разом із підрозділами УГА та вищим керівництвом ЗОУНР прибув до Кам'янець-Подільського (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 59зв), де продовжував виконувати свої обов'язки, а також зав'язав контакти з керівником і професурою місцевого державного українського університету (ДУУ), виявив бажання працювати на природничому відділі фізико-математичного факультету (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 1). 19 липня рада фізико-математичного факультету рекомендувала кандидатуру Н. Т. Гаморака на посаду в.о. приват-доцента по кафедрі фізіології рослин, а 2 серпня рада професорів університету ухвалила остаточне позитивне рішення (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 6, 8).

За традицією, 15 жовтня новопризначений приват-доцент прочитав перед викладачами, студентами і представниками громадськості вступну лекцію на тему «Елементарна структура істот» (ДАХМО, ф.р. 582, оп. 1,

спр. 12, арк. 161), якою зарекомендувавши себе серйозним знавцем проблеми. Взявся розробляти лекційний курс із анатомії рослин для студентів I та II курсів фізико-математичного факультету. Згідно навчального плану 1919/20 рр. отримав 13 тижневих годин із вказаної дисципліни, яку викладав на природничому відділі (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 1, спр. 49, арк. 32зв.).

На початку 1920/21 н.р. приват-доцента Н. Т. Гаморака призначили секретарем фізико-математичного факультету та завідувачем двох кабінетів – фізіології та систематики рослин (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 59зв.). Тож до навчальної роботи додалася адміністративна, яка вимагала особливої уваги та додаткових зусиль

Після встановлення радянської влади в середині листопада 1920 р. продовжив працювати в університеті. Після реорганізації К-ПДУУ в два самостійні виші – інститут народної освіти (ІНО) та сільськогосподарський інститут (СГІ) залишився працювати у першому на основі рішення № 1089 Укрголови профосу НКО УСРР від 7 липня 1921 р., як приват-доцент по кафедрі ботаніки (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 3, спр. 5, арк. 20). Коли іквідували «старі» факультети і утворили нові навчальні структурні підрозділи, Н. Т. Гаморак увійшов до викладацького складу, який обслуговував факультет професійної освіти (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 1, спр. 50, арк. 47). Тут викладав кілька навчальних дисциплін для студентів I-III курсів: ботаніку, анатомію, систематику, фізіологію і морфологію рослин. Крім того, студентам факультету соціального виховання читав лекції з біології (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 32). Відповідно до навчального плану 1921/22 н.р. на кожну з цих дисциплін відводилося по 2 години на тиждень. А ще проводив практичні заняття із анатомії та морфології рослин з таким же тижневим навантаженням (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 60). Загалом, враховуючи осінній, зимовий та літній триместри, річне навантаження Н. Т. Гаморака становило 196 годин (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 74зв.), що відповідало рівню штатного професора ІНО.

У тому ж навчальному році Нестору Теодоровичу довелося справлятися з обов'язками ще й секретаря факультету профосвіти (ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 1434, арк. 7) де зарекомендував себе відповідальним, старанним і доброзичливим працівником. Завдяки цим рисам, а також лояльності до влади Н. Т. Гаморак у червні-вересні 1921 р. посідав посаду в.о. проректора з навчальної роботи, а з жовтня 1922 р. був обраний заступником декана факультету професійної освіти ІНО (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 94). Брав участь в громадському житті. Зокрема, з 1921 р. вступив до профспілкової секції «Робос», осередок якої з'явився в ІНО (членський білет № 1023) (ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 1434, арк. 3). В місті проживав по вул. Хрестовій, 5 (сьогодні вул. Драй-Хмари) разом із дружиною Осиною Олександрівною та донькою Дариною (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 58).

Після того, як факультет професійної освіти було ліквідовано (1924 р.), більшість дисциплін природничого циклу було включено до навчальних планів сільськогосподарського інституту. Зменшення годин на природничі дисципліни в ІНО та вимушений відтік викладачів до СГІ негативно позначилося на становіщі тих викладачів, які продовжували займати попере-

дні посади. Н. Т. Гаморак також змушений був шукати години у сусідньому виші. Тутешнє керівництво з радістю підтримало бажання авторитетного вченого поповнити штат сільгоспінституту, оскільки тут бракувало досвідчених викладачів, і дало рух його заяві. Згідно постанови НКО УСРР (1925 р.) Нестора Теодоровича прийняти до складу науково-педагогічних працівників СГІ, на посаду професора кафедри ботаніки. В ІНО він залишився працювати як позаштатний професор відповідної кафедри на засадах сумісництва (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 95).

Брав активну участь в роботі науково-дослідної кафедри (НДК) історії та природи Поділля, яка мала на меті посилити наукову віддачу вчених (її створили відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 26 квітня 1921 р. «Про встановлення загального наукового мінімуму, обов'язкового до викладання» у серпні 1921 р. з ініціативи професора Є. Д. Сташевського) (Підлісний, 2014, с. 72; ДАХМО, ф.р. 302, оп. 1, спр. 246, арк. 12; ф.р. 302, оп. 1, спр. 953, арк. 1). Її основним завданням було посилити науковий потенціал викладацького складу, активізувати його діяльність в процесі вирішення освітніх завдань, збільшити прошарок молодих вчених, залучивши до проведення досліджень з історичних, економічних та культурних аспектів життя Подільського регіону. У 1924 р. Н. Т. Гаморак прийняли до складу секції природи підсекції прикладної ботаніки, де він отримав статус наукового співробітника (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 95).

27 березня 1926 р. вченого обирали керівником підсекції прикладної ботаніки. Поряд із ним працювали такі наукові співробітники, як Д. О. Богацький, А. С. Волощук, аспіранти М. А. Любинський, В. І. Пальчевський та Ф. С. Панасюк (Баєр, 1927, с. 149). Працюючи над виконанням стратегічного завдання НДК, Н. Т. Гаморак брав участь в експедиціях до різних природних об'єктів спільно із студентами та аспірантами. Розробляв завдання для груп, виконання яких потім обговорювалися на засіданнях підсекцій, а зібрані матеріали поступали у розпорядження всього колективу кафедри (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 1, спр. 39, арк. 2).

Одним із завдань підсекції прикладної ботаніки НДК було опікування інститутським садом, який успадкували від ДУУ. На його базі у 1925 р. створили ботанічний сад, що дозволило розширити можливості наукових досліджень як для кафедри ботаніки ІНО, так і для підсекції прикладної ботаніки НДК. Спочатку сад був невеликим і розташовувався на 5 га, де налічувалось лише 500 рослин. Але з кожним наступним роком їх кількість збільшувалися, зростали різноманітність та територія, яка займала 27 га. Керівництво садом доручили професору Н. Т. Гамораку, який паралельно працював в СГІ. Через те, що діяльність НДК здійснювалася головним чином викладачами аграрного вишу, у 1927 р. це послужило підставою для оформлення ботанічного саду на баланс цього закладу (Нестеренко, 2018, с. 327).

Мрія продовжити наукові дослідження у Відні, розпочаті під час навчання в університеті, не полишала професора. З цією метою ще 11 червня 1921 р. подав до НКО УСРР прохання про надання йому оплачуваного відрядження терміном на один рік для поїздки до Віденського університету, щоб попрацювати під керівництвом професора Ганса Молиша. Заявник

писав: «Крім продовження наукової праці, зобов'язуючись на протязі року злагодити [підготувати. – Авт.] університетський підручник анатомії і фізіології рослин, якого браку відчувається тепер так печуче по всіх вищих школах України» (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 33). Він сподівався, що таким зобов'язанням здобуде прихильність керівництва народного комісаріату. Однак цього не сталося. На його заяві з'явилася така резолюція: «Відмовити в зв'язку з крайньою необхідністю призначення доктора Гаморака проректором Інституту народної освіти» (Мохорик, 2012, с. 620).

На той час Нестор Теодорович вже виконував обов'язки проректора вишу. Другу спробу виїхати за кордон не лише задля наукової роботи, а й через проблеми зі здоров'ям було зроблено в січні 1922 р. Тоді ж до столиці надійшли усі необхідні документи та прохання виділити кошти, необхідні для відрядження. На цей раз НКО УСРР промовчало, не давши відповіді заявникові. Була ще й третя спроба отримати дозвіл і кошти на поїздку до Австрії. Щоправда, на цей раз (7 вересня 1923 р.) до Укрголовпрофосу, а не НКО УСРР, звернулися ректор та політкомісар Кам'янець-Подільського ІНО, які надіслали копії усіх попередніх документів, зокрема звернення ІНО за 1922 р., та супроводили їх своїм проханням про відрядження професором до Відня та Берліна терміном на 1 рік (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 33). Як і попереднього разу, у Харкові відповідь давати не квапилися. Лише у 1925 р. Н. Т. Гаморак отримав дозвіл на відрядження лише до Німеччини. Впродовж жовтня 1925 – лютого 1926 рр. йому пощастило стажуватися в Берлінському інституті фізіології рослин та провести лабораторні дослідження із транспірації рослин. Як результат, в 1926 – 1927 рр. вийшло кілька розвідок із даної теми в журналі Німецького ботанічного товариства. Також відвідав кілька біологічних та сільськогосподарських закладів Берліна для досвіду організації роботи переважно в ботанічному саду (ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 1434, арк. 7зв.). У жовтні 1927 р. мав наукове відрядження до Інституту прикладної ботаніки АН СРСР, що діяв у Ленінграді, де примножив свої знання і науковий досвід (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 9, 93, 93зв.). Це позитивно позначилося на результатах його наступних праць.

Науковий доробок Н. Т. Гаморака відзначався ґрунтовністю. Серед різних проблем, якими він захоплювався, виділялися ті, що були пов'язані із фізіологією, сестиматикою та морфологією рослин. Зокрема, ним були підготовлено такі праці: «Світ бактерій» (Гаморак, 1926), «Нові дані до мікрохімії і фізіології продишного апарату у рослин» (Гаморак, 1924), «Спроби над фотоперіодизмом у рицини» (Гаморак, 1928), «Новий тип транспірографа» (Гаморак, 1926), «Люфа в Кам'янецькому ботанічному саду» (Гаморак, 1930), «Потометричні поміри в природній обстановці» (Гаморак, 1931), «Крапляний потограф» (Гаморак, 1932), «Новий тип атмометра і атмографа» (Гаморак, 1932) та ін. Загальна кількість надрукованих праць за весь період викладацької діяльності становила майже 20 одиниць, кілька рукописів залишилися з різних причин не опублікованими (ЦДАВО, ф. 166, оп. 12, спр. 1434, арк. 4). Окрім того, добре володів англійською, французькою, німецькою та польською мовами (Мохорук, 2012, с. 621).

На початку 1928 р. Н. Т. Гаморака з невідомих причин вивели за штат, залишивши за ним статус позаштатного викладача СГІ. Через це більше

часу він проводив у ботанічному саду. Однак, матеріальна скрута та бажання викладати змушували його шукати додаткового заробітку в ІНО. Восени 1928 р. він звернувся до керівництва цього вишу з проханням відновити його в штаті. Ректор Ф. А. Кондрацький пішов назустріч Нестору Теодоровичу і затвердив його на посаді в.о. штатного професора 2 категорії кафедри ботаніки (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 95).

Спокійним початок 1928/29 навчального року для поновленого працівника не виявився. Враховуючи його попередню позаштатну роботу в ІНО виникли проблеми із обрахунком годин та нарахуванням заробітної плати. Конфлікт розгорявся між головою предметної комісії педагогічного циклу О. М. Кожуховим, бухгалтерським відділом та Н. Т. Гамораком. Як відомо із пояснювальної записки професора, його візаві навмисно не вказали кількість виконаних годин, які він попередньо подавав у звіті, а тому не отримав платні. Більше того, у відповідь почув від них образи та заяви про небажання виправити допущену помилку (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 79). Лише після втручання в конфлікт ректора вдалося примирити сторони і сплатити професору раніш не виплачені гроші у сумі 234 крб. 69 коп., щоправда, не відразу (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 125, арк. 72-73зв.).

Нова державна політика щодо закладів вищої освіти в УСРР у 1930 р. негативно позначилася на існуванні інститутів народної освіти: значну кількість їх ліквідували, а деякі перетворили в інститути соціального виховання. Така ж доля спіткала і Кам'янець-Подільський ІНО – його перетворили в інститут соціального виховання (ІСВ). Керувати ним доручили Ф. А. Кондрацькому (ДАХМО, ф.р. 302, оп. 2, спр. 244, арк. 80). У реорганізованому вищій місця для професора Н. Т. Гаморака, на жаль, не знайшлося. Однак його високий професійний рівень, чималі наукові здобутки та педагогічна майстерність привернули увагу окремих київських вишів і наукових установ. 1930 р. він погодився очолити кафедру ботаніки та викладати курс фізіології рослин в Київському інституті професійної освіти (Завальнюк, 2003, с. 131). Вже після переїзду прийняв пропозицію академіка М. Г. Холодного і став завідувати відділом фізіології рослин в Інституті ботаніки при ВУАН (Доброчаєва, 1993, с. 90-91). На перший погляд, здавалося, що життя вченого стабілізувалося, а професійна діяльність отримала чималу перспективу. Утім, незабаром Н. Т. Гаморак потрапив під підозру ГПУ УСРР, яке розпочало пошук осіб, причетних до котрреволюційної діяльності на Поділлі та слідів діяльності УВО. 29 грудня 1932 р. його заарештували співробітники Київського відділу ДПУ (Доброчаєва, 1993, с. 91-92).

Слідство у справі Н. Т. Гаморака проводилося у столиці і тривало один рік. В результаті виснажливих, інколи із застосуванням фізичної сили допитів у слідчому ізоляторі він визнав себе учасником антирадянської організації. 1 жовтня 1933 р. обвинувальним висновком Трійки при колегії ДПУ УСРР у цій справі стало засудження його за ст. 54 п. 10 КК РСФРР (антирадянська діяльність) на 5 років заслання (Мохорук, 2012, с. 621). Дружина Осина та донька Дарина в середині 1930-х рр. переїхали до Сибіру (м. Тюмень) із надією полегшити життя у засланні їхнього чоловіка і батька. Однак, розшукати його так і не змогли. 29 серпня 1937 р.,

за постановою Трійки УНКВС Омської області, Н. Т. Гаморака засудили до розстрілу. Рішення було виконано 1 вересня 1937 р. (Мохорук, 2012, с. 621). Рідних вченого не було повідомлено про це, тож вони оселилися на території Росії та продовжували пошуки. Згодом донька Дарина повернулася в Україну (Широбокова, 2020). У 1961 р. Н. Т. Гаморак був реабілітований управлінням КДБ при Раді Міністрів УРСР (Миськова, 2010, с. 2–3).

Висновки. Отже, представник української науково-педагогічної інтелігенції Н. Т. Гаморак, працюючи у 1921 – 1930 рр. у Кам'янці-Подільському, а пізніше у київському виші та установі АН УСРР, залишив помітний слід в історії регіональної вищої педагогічної та сільсько-господарської освіти республіки. Викладаючи природничі дисципліни, він формував у майбутніх педагогів і агрономів матеріалістичний світогляд, дбав про їхню готовність до професійної і громадської роботи переважно у сільській місцевості, де гостро не вистачало кадрів для шкіл і колгоспів, добросовісно виконував завдання, які вимагав тодішній комуністичний режим. Наукові здобутки вченого були пов'язані з роботою в складі Науково-дослідної кафедри історії Поділля та ботанічного саду ІНО-СГІ. Завершення його освітньої та наукової діяльності пов'язано із чисткою старої викладацької інтелігенції на території УСРР, тієї її частини, яка мала зарубіжне коріння і здавалася владі непатріотичною і зрадливою.

Перспективи подальших досліджень. Надалі актуальним залишається питання пошуку джерел для вивчення недосліджених складових біографії вченого, зокрема, у СГІ, Київському ІПО та АН УСРР з метою більш повного розуміння внеску Н. Т. Гаморака в розв'язання освітніх і науково-дослідних завдань.

Список використаних джерел і літератури:

Баєр, М. М. (1927). Науково-дослідна кафедра «Природи, Сільського господарства й культури Поділля при Кам'янецькому СГІ. *Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі*, 4, 146–165.

Гаморак, Н. Т. (1924). Нові дані до мікрохімії і фізіології продигового апарату у рослин. *Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі*, 1, 117–132.

Гаморак, Н. Т. (1926). Новий тип транспірографа. *Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі*, 3, 42–51.

Гаморак, Н. Т. (1926б). *Світ бактерій*. Харків: ДВУ.

Гаморак, Н. Т. (1928). Спроби над фотоперіодизмом у рицини. *Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі*, 5, 298–304.

Гаморак, Н. Т. & Панасюк, Ф. С. (1930). Люфа в Кам'янецькому ботанічному сад. *Вісник прикладної ботаніки*, 5–6, 31–38.

Гаморак, Н. Т. (1931). Потометричні поміри в природній обстановці. *Журнал біо-ботанічного циклу ВУАН*, 1–2, 49–70.

Гаморак, Н. Т. (1932). Крапляний потограф. *Журнал біо-ботанічного циклу ВУАН*, 3–4, 133–139.

Гаморак, Н. Т. (1932б). Новий тип атмометра і атмографа. *Журнал біо-ботанічного циклу ВУАН*, 3–4, 141–145.

Державний архів Хмельницької області (ДАХМО). Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 2.

Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 32 зв.

Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 50. арк. 47.

Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 246. Арк. 12.

Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 1. Спр. 953. Арк. 1.

Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 2. Спр. 125. Арк. 1-96.

Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 2. Спр. 244. Арк. 80.

Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 302. Оп. 3. Спр. 5. Арк. 20.

Державний архів Хмельницької області. Ф.Р. 582. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 161.

Доброчасва, Д. М., Любінська, Л. Г. & Рибалко, О. Л. (1993). Нестор Гаморак: Сторінки життя вченого. *Український ботанічний журнал*, Т.50, 5, 86–92.

Завальнюк, О. М. (2006). *Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918 – 1921 рр.)*. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА.

Завальнюк, О. М. (2003). Н. Т. Гаморак – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919 – 1921 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 7, 127–132.

Миськова, О. В. (2010). Злочин – любов до рідної природи (за документами розсекреченого архівного фонду УСБУ по Хмельницькій області). *Подільнин*, 49/1059, 2–3.

Мохорук, Д. І. (2012). Нестор-Василь Теодорович Гаморак (до 120-річчя від дня народження). *Український ботанічний журна*, 69, 4, 617–621.

Нестеренко, В. А. (2018). Ботанічний сад у Кам'янці-Подільському: перші роки діяльності. *Аграрна наука та освіта в умовах євроінтеграції*, 2, 327–329.

Підлісний, Д. В. (2014). Радянська «професіоналізація» вітчизняної вищої школи (1920 – 1921 рр.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*, 51, 69–74.

Сухоцький, І. (1958). Військова канцелярія диктатора. *Українська Галицька армія: у 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: матеріали до історії*, 1, 137.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1434. Арк. 3-7.

Широбокова Дарья Нестеровна (2020). URL: https://www.cactuskiiev.com.ua/mediawiki/%D0%A8%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8C%D1%8F_%D0%9D%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BE-%D0%B2%D0%BD%D0%B0.

References:

Baier, M. M. (1927). Naukovo-doslidna kafedra «Pryrody, Silskoho gospodarstva y kultury Podillia pry Kamianetskomu SHI. *Zapysky silskohospodarskoho instytutu v Kamiantsi na Podillia*, 4, 146–165. [in Ukrainian]

Hamorak, N. T. (1924). Novi dani do mikrokhemii i fiziologii prodykhovoho aparatu u roslyn. *Zapysky silskohospodarskoho instytutu v Kamiantsi na Podillia*, 1, 117–132. [in Ukrainian]

Hamorak, N. T. (1926). Novyi typ transpirohrafa. *Zapysky silskohospodarskoho instytutu v Kamiansi na Podillia*, 3, 42–51.

Hamorak, N. T. (1926b). *Svit bakterii*. Kharkiv: DVU. [in Ukrainian]

Hamorak, N. T. (1928). Sproby nad fotoperiodyzm u rytsyny. *Zapysky silskohospodarskoho instytutu v Kamiansi na Podillia*, 5, 298–304. [in Ukrainian]

Hamorak, N. T. (1930). Liufa v Kamianetskomu botanichnomu sad. *Visnyk prykladnoi botaniky*, 5–6, 31–38. [in Ukrainian]

Hamorak, N. T. (1931). Potometrychni pomiry v pryrodni obstanovtsi. *Zhurnal bio-botanichnoho tsyклу VUAN*, 1–2, 49–70. [in Ukrainian]

Hamorak, N. T. (1932). Kraplianyi potohraf. *Zhurnal bio-botanichnoho tsyклу VUAN*, 3–4, 133–139. [in Ukrainian]

Hamorak, N. T. (1932b). Novyi typ atmometra i atmohrafa. *Zhurnal bio-botanichnoho tsyклу VUAN*, 3–4, 141–145. [in Ukrainian]

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. F.R. 302. Op. 1. Spr. 39. Khmelnytskyi. DAKmO. Ark. 2. [in Ukrainian]

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. F.R. 302. Op. 1. Spr. 49. Khmelnytskyi. DAKmO. Ark. 32zv. [in Ukrainian]

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. F.R. 302. Op. 1. Spr. 50. Khmelnytskyi. DAKmO. ark. 47. [in Ukrainian]

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. F.R. 302. Op. 1. Spr. 246. Khmelnytskyi. DAKmO. Ark. 12. [in Ukrainian]

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. F.R. 302. Op. 1. Spr. 953. Khmelnytskyi. DAKmO. Ark. 1. [in Ukrainian]

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. F.R. 302. Op. 2. Spr. 125. Khmelnytskyi. DAKmO. Ark. 1-96. [in Ukrainian]

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. F.R. 302. Op. 2. Spr. 244. Khmelnytskyi. DAKmO. Ark. 80. [in Ukrainian]

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. F.R. 302. Op. 3. Spr. 5. Khmelnytskyi. DAKmO. Ark. 20. [in Ukrainian]

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti. F.R. 582. Op. 1. Spr. 12. Khmelnytskyi. DAKmO. Ark. 161. [in Ukrainian]

Dobrochaieva, D. M., Liubinska, L. H. & Rybalko, O. L. (1993). Nestor Hamorak: Storinky zhyttia vchenoho. *Ukrainskyi botanichnyi zhurnal*, 50, 5, 86–92. [in Ukrainian]

Zavalniuk, O. M. (2003). N. T. Hamorak – pryvat-dotsent Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu (1919 – 1921 rr.). *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriia*, 7, 127–132. [in Ukrainian]

Zavalniuk, O. M. (2006). *Istoriia Kamianets-Podilskoho derzhavnoho ukrainskoho universytetu v imenakh (1918-1921 rr.)*. Kamianets-Podilskyi: Abetka-NOVA. [in Ukrainian]

Myskova, O. V. (2010). Zlochyn – liubov do ridnoi pryrody (za dokumentamy rozsekrechenoho arkhivnoho fondu USBU po Khmelnytskii oblasti). *Podolianyn*, (49/1059), 2-3. [in Ukrainian]

Mokhoruk, D. I. (2012). Nestor-Vasyl Teodorovych Hamorak (do 120-richchia vid dnia narodzhennia). *Ukrainskyi botanichnyi zhurnal*, 69, 4, 617–621. [in Ukrainian]

Nesterenko, V. A. (2018). Botanichnyi sad u Kam'iansi-Podilskomu: pershi roky diialnosti. *Ahrarna nauka ta osvita v umovakh yevrointehratsii*, 2, 327–329. [in Ukrainian]

Pidlisnyi, D. V. (2014). Radianska «profesionalizatsiia» vitchyznianoi vyshchoi shkoly (1920 – 1921 rr.). *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho*

pedagogichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Serii «Istoriia ta heohrafiia», 51, 69–74. [in Ukrainian]

Sukhotskyi, I. (1958). Viiskova kantseliariia dyktatora. Ukrainska Halyska armii: u 40-richchia yii uchasti u vyzvolnykh zmahanniakh: materialy do istorii, (1), 137. [in Ukrainian]

Tsentrnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TDAVO). F. 166. Op. 12. Spr. 1434. Ark. 3-7. [in Ukrainian]

Shyrobokova Daria Nesterovna (2020). Retrieved from https://www.cactuskiev.com.ua/mediawiki/%D0%A8%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D0%94%D0%B0%D1%80%D1%8C%D1%8F_%D0%9D%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0. [in Ukrainian]

Отримано: 18.11.2020 р.

УДК 930.2:378-057.875(477.43/44:477-25)«19»

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-16-1.142-158

Андрій Чуткий

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-9640-9905

ResearcherID: AAD-1820-2020

Andrii Chutkyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ORCID: 0000-0002-9640-9905

ResearcherID: AAD-1820-2020

СТУДЕНТИ-ПОДОЛЯНИ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ: ПРОДОВЖЕННЯ АРХІВНИХ ПОШУКІВ

Мета роботи: продовження виявлення вихідців з Поділля серед студентів Київського комерційного інституту (початок ХХ ст.). З'ясування обставин студентського життя цих осіб та інших складових їх біографій, що піддаються реконструкції на основі їх особових справ, які відклались в архіви цього інституту. А в підсумку: встановлення загальних рис і тенденцій у спрямуваннях тогочасної молоді Поділля в економічну сферу. Принагідно подібна тематика дозволяє проявити і ступінь пов'язаності різних регіонів України в досліджуваній період, у даному випадку – Поділля та Києва.

Методологія: заснована на принципах історизму, науковості, об'єктивності, структурно-системному та із застосуванням хронологічного та інших загально- та спеціально-наукових методів дослідження властивих для модерної історичної науки.

Наукова новизна: запровадження до наукового обігу нових архівних матеріалів, що поглиблюють вивчення історії студентства в Україні початку ХХ ст. на прикладі конкретних персоналій і водночас додають інформативної бази для вивчення історії зв'язків різних регіонів України.

Висновки: 1) підтверджується факт бідності студентства (що можна розглядати як один із чинників їх особливої включеності в різні опозиційні полі-

тичні рухи та пояснення значної ролі студентства в подальших політичних баталіях); 2) доведено, що головним джерелом власних доходів для студентів виступали «уроки», тобто репетиторство; 3) бідність і підробітки ускладнювали процес здобуття вищої освіти, що часто виявлявся незавершеним; 4) встановлено, що студенти уникали військової служби (особливо з початком Першої світової війни), що можна розглядати як переважання серед них нелояльного ставлення до імперії. Відповідно, молодь значною мірою була налаштована негативно до Російської імперії, точніше – до пануючої у ній влади. При цьому імперія своїм нехтуванням потребами студентства та надмірним бюрократизмом, який принижував людську гідність, лише додатково налаштувала молодь супроти себе. Також виявлені факти виїзду молоді з України на початку XX ст. для здобуття вищої освіти за кордон (до Німеччини, Швейцарії) або для лікування, що теж потребує спеціального вивчення.

Окрім цього можна (опосередковано) робити висновок про активну роль єврейської громади в економічному житті тогочасної України, що пояснює значне спрямування представників єврейської молоді на здобуття економічної освіти, оскільки у комерційному інституті вони тривалий період складали найбільшу етнічну частину його студентства.

Ключові слова: історія України початку XX ст., студентство, персоналістика, історія вищої школи, історія Києва.

STUDENTS-PODOLIANS OF KYIV COMMERCIAL INSTITUTE: THE CONTINUATION OF ARCHIVAL SEARCHES

Objective of the work: the continuation of Podolian natives identification among students of Kyiv Commercial Institute (beginning of the 20th century). Student life circumstances of these persons and other components of their biographies could be reconstructed on the basis of their personal files, which are in the archive of the institute. As a result: the establishment of common features and trends in aspirations of Podolian youth to the economic sphere. In addition, such topic allows to show the degree of connectedness between the different regions of Ukraine during the period under study, in particular – Podolia and Kyiv.

Methodology: based on the principles of historicism, science, objectivity, structural-systematic and also grounded on chronological and other general and special-scientific research methods inherent in modern historical science.

Scientific novelty: the introduction of new archival materials to the scientific circulation, which deepen the examination of student body history in Ukraine of the early 20th century on the example of specific personalities and at the same time add an informative base for studying the history of relations between different regions of Ukraine.

Conclusions: 1) the fact of student poverty is confirmed (which can be considered as one of the factors of their special involvement in various oppositional political movements and also as explanation of the significant role of student body in subsequent political battles); 2) it is proved that the main source of income for students were «lessons», i.e. tutoring; 3) poverty and part-time extra work complicated the process of obtaining higher education, which often remained incomplete; 4) It is established that students avoided military service (especially with the beginning of the First World War), which can be seen as the predominance of disloyal attitude towards the empire. Accordingly, young people for the most part were negatively determined to the Russian Empire, or rather – towards the ruling gov-

ernment. At the same time, the empire only further turned the youth against itself by its neglect of the students needs and excessive bureaucracy, which belittled human dignity. The revealed facts of young people leaving Ukraine at the beginning of the 20th century for higher education abroad (to Germany, Switzerland) or for treatment is also an interesting aspect, which requires special study.

It is also possible (indirectly) to conclude about the active role of the Jewish community in the economic life of Ukraine at that time, which explains the major focus of Jewish youth on economic education, as in commercial institute they were the largest ethnic part of all students.

Key words: history of Ukraine at the beginning of the 20th century, student body, personalistic, history of higher school, history of Kyiv.

Постановка проблеми: наша держава досі переживає проблему збереження цілісності, що значною мірою є штучною та обумовленою недостатністю опрацювання теми пов'язаності різних регіонів України між собою в історичній ретроспективі. Саме це завдання й вирішувалось у даній розвідці. Також передбачалось побудувати дослідження конкретних персоналій (що відповідає спрямованості модерних історичних досліджень) виключно на недосліджуваних раніше архівних джерелах задля привнесення нової джерельної бази в історичний дискурс. При цьому – продовживши дослідження навчання вихідців з Поділля у київських вишах на початку ХХ ст. – часу, що був переломний в історії не лише нашої країни.

Аналіз останніх досліджень: попри те, що архів Київського комерційного інституту становить величезний масив документальної інформації, що добре структурована і доступна для дослідників, але останні й досі продовжують брати лише одиничні документи з цього масиву і то – доволі нечасто. Тож у цій царині досі відчувається вакуум наукових досліджень, що й примушує продовжувати студії з даної теми під різними ракурсами.

П'ятирічні розвідки з виявлення у величезному архіві Київського комерційного інституту особових справ студентів, котрі походили з Поділля (Чуткий, 2015; Чуткий, 2017), продовжують приносити нові знахідки й відкриття. Закономірно, що після виявлення особових справ осіб, котрі належали до Подільського земляцтва студентів Київського комерційного інституту, ця робота стала доволі складною, оскільки набуває характеру випадку. А пошуки доводиться вести у багатотисячному морі особових справ студентів цього вишу. Тож тим ціннішими є навіть рідкісні знахідки нових особових справ студентів-подолян серед цього багатотисячного масиву архівних документів. Рідкісність таких знахідок зараз пов'язана також і зі складністю роботи в архівах за умов карантину через пандемію коронавірусу (COVID-19) – тема, що в майбутньому також заслуговує на вивчення істориками.

Мета статті: доведення тісної пов'язаності різних регіонів України (у даному випадку – зв'язку Поділля з Києвом на прикладі сфери освіти) через виявлення і вивчення особових справ студентів-подолян, котрі на початку ХХ ст. навчались у Київському комерційному інституті. Перенесення отриманих висновків (в поєднанні з результатами попередніх досліджень цієї теми) на більш широкий історичний контекст задля пов'язання мікрота макро-історичного дискурсів.

Виклад основного матеріалу. Були розглянуті особові справи п'яти осіб, котрі походили з Поділля і навчалися у Київському комерційному інституті. Троє з них належали до єврейської громади. Звичайно, це доля випадку, але не зовсім, оскільки саме представники єврейської національності склали понад 50% студентства Київського комерційного інституту до 1913 р. (Чуткий, 2013, с. 206–212). Також це можна пов'язувати і з тим, що представники єврейської громади відігравали помітну роль у господарському житті українських земель, особливо Правобережжя. А у випадку Поділля потрібно пам'ятати про значну частку євреїв серед його населення, адже ж тут знаходився один із релігійних центрів євреїв України – Меджибіж.

Першим (за часом вступу), з-поміж нововиявлених на підставі вивчення особових справ студентів Київського комерційного інституту вихідцем з Поділля єврейської національності є Мойше Вайсман. Він народився в 1886 р. в родині бердичівських міщан (купців) іудейського віросповідання (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 287, арк. 3, 6). В складеному наприкінці навчання в інституті життєписі, М. Вайсман зазначав, що народився «у заможній єврейській родині» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 287, арк. 58).

Початкову освіту М. Вайсман здобув у єврейському училищі за місцем проживання, а потому готувався «по предметам гімназичного курсу» і при цьому його вчителями були «приїжджі студенти» (Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 287, арк. 58), що засвідчує побутуючу в той час практику репетиторства, навіть виїзного, яке виступало головним джерелом підробітків для потребуючих цього студентів. У 1908 р. М. Вайсман закінчив Старокостянтинівську приватну чоловічу гімназію Шейміна (в якій навчався з 1906 р.), з оцінками «3», «4» та «5» та при «відмінній поведінці» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 2).

У серпні 1908 р. М. Вайсман подав прохання про зарахування студентом Київського комерційного інституту, що було задоволено (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 1).

Наприкінці серпня 1911 р. М. Вайсман прохав раду професорів інституту відтермінувати внесення ним плати за навчання, оскільки «тільки повернувся до Києва і навіть нема чим заплатити за квартиру» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 11). Невдовзі він прохав про повне звільнення від палати за навчання у поточному семестрі, оскільки хворів і з доходів мав «лише один урок за 12 руб.», тобто займався репетиторством (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 12). Зазначу, що з його життєпису довідуємось, що репетиторством він почав займатися з моменту вступу до інституту (тобто з 1908 р.) та впродовж двох наступних років (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 58). В супровідному бланку до цього прохання М. Вайсман повідомив про себе наступні дані, що характеризують умови його життя в Києві: 1) винаймав квартиру спільно з товаришем (кожен платив за неї по 6 руб.), 2) на харчування витрачав 4,5 руб. на місяць, 3) єдиним джерелом доходів зазначено репетиторство (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 12а). Оскільки рада професорів інституту лише зменшила йому розмір плати за навчання у поточному семестрі на 10 руб., то він у листопаді 1911 р. знову прохав про відтермінування боргу, що було задоволено (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 14).

Проте і на початок 1912 р. М. Вайсману не вдалось покрити цю заборгованість (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 15–16), а тому він знову прохав про списання боргу, зокрема посилаючись на відсутність можливостей заробити кошти внаслідок хвороби (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 19). У супровідному бланку він повідомив про себе ті ж дані, що й минулого року, але джерелом підробітку назвав «збирання оголошень для газет», за що отримував 15 руб. на місяць (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 20). Зі складеного пізніше життєпису довідуємось, що він працював на газету «Огні», з видавцем якої він познайомився у 1910 р. «та в конторах інших газет, здобуваючи собі цією працею засоби для життя» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 58).

Також М. Вайсман повідомив про своїх батьків, що вони мешкають у Старокостянтиніві, «раніше були багаті, але страшенно збідніли» і останнє пояснювалось хворою батька (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 20 зв., 22 зв.). Рада професорів Київського комерційного інституту задовольнила його прохання, але не в плані звільнення від плати за навчання, а шляхом її відстрочення – спочатку до 10 травня, а потім до 1 вересня 1912 р. (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 29). У супровідному бланку він зазначив, що заробляв за місяць 20 руб., а місячні витрати становили 18 руб. (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 32). Це, відповідно до студентської анкети 1913 р., належало до мінімальних витрат студентів на життя (хоча вони й були властиві для 20% студентства Києва) (Держархів м. Києва, оп. 9, ч. II, спр. 66, арк. 20) і водночас вказувало, що весь його заробіток йшов на задоволення нагальних потреб в їжі та платі за житло.

Прохання про відтермінування боргу з плати за навчання М. Вайсман повторив і восени 1912 р. (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 42). Отже, матеріальна скрута характеризувала весь період його студентських років у Києві.

У травні 1913 р. М. Вайсман закінчив повний курс навчання в Київському комерційному інституті, про що отримав відповідне посвідчення (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 50). А після складання в червні того ж року випускних іспитів, здобув диплом кандидата економічних наук другого розряду (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 54), тобто без відзнаки.

Також в особовій справі М. Вайсмана зберігається цікавий документ, що наочно засвідчує політику імперської влади щодо євреїв на початку ХХ ст. Це запит пристава до міської поліції за жовтень 1913 р. з проханням пояснити – чи може мешкати в Києві євреї М. Вайсман, який надав в якості підстави для проживання «річний паспорт та тимчасове посвідчення про закінчення Київського комерційного інституту від 10 червня 1913 р., а диплома не має» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 287, арк. 38). Останнє можна пояснити тим, що М. Вайсман ще не встиг його одержати з інституту або ж планував перекласти іспити з метою отримання диплома першого ступеня. Останнє, відповідно до статуту інституту, дозволялося через рік після першого складання випускних іспитів (Чуткий, 2013, с. 163). Але в підсумку зрозуміло одне – поліційні чини Києва уважно стежили за всіма

особами єврейської національності, котрі намагались осісти в місті і проживання яких тут було обмежено встановленою владою квотою.

Другий представник єврейської національності серед студентів Київського комерційного інституту, особову справу якого вдалось віднайти в архіві цього вишу, – Вольф Вайсберг (Барац). Він народився в 1888 р. в родині почайвських міщан юдейського віросповідання (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 7). Середню освіту він здобув у приватному Варшавському реальному училищі, яке закінчив влітку 1908 р. (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 4).

Навесні 1909 р. В. Вайсберг подав до Київського комерційного інституту заяву з проханням про вступ, що було задоволено (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 1). Як слідує з цієї заяви «батьки наполягали аби я обов'язково вступив на медичний факультет», тож будучи залежним від них матеріально «мусив вступити на медичний факультет Женевського університету» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 1). Далі Барац зазначав у своїй заяві, що вже в перший місяць навчання на медичному факультеті переконався, що «не в змозі продовжувати це» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 1). Тож В. Вайсберг написав батькам про бажання повернутись до Києва, а паралельно – товаришу, котрий вступив до Київського комерційного інституту – чи можна ще вступити і, отримавши ствердну відповідь, подав заяву про вступ до цього вишу (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 1). Щоправда, сам процес зарахування розтягся до осені 1909 р. (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 8), але це пояснювалось настанням канікулярного періоду, коли зарахування не відбувалось.

У січні 1911 р. В. Вайсберг звернувся до директора Київського комерційного інституту з проханням надати дозвіл на виїзд за кордон «для продовження свого лікування» до осені 1911 р. у зв'язку з тривалою хворобою (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 15, 20). При цьому зазначає, що в Києві лікувався протягом семи тижнів в Олександрійській лікарні (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 17–19) – лікувальному закладі, що й досі діє та постав наприкінці ХІХ ст. як одна з перших міських лікарень призначена для всіх (Історія Київського університету, 2019, т. 1, с. 408–414).

З осені 1912 р. В. Вайсберг планував відбутися військову службу в якості вільно-зобов'язаного (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 33, 36). Одночасно він прохав директора інституту про відтермінування внесення плати за навчання внаслідок «вкрай скрутного матеріального становища» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 37). Щодо проходження військової служби, то ця справа була відкладена на 1913 р. (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 38), а в квітні 1913 р. В. Вайсберг прохав про надання йому відстрочки від призову до досягнення 27-річного віку (тобто до 1915 р.), оскільки на це мали право студенти інституту (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 46).

На той час (літо 1913 р.) В. Вайсберг вже закінчив повний курс навчання в інституті (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 42), склав випускні іспити та здобув диплом кандидата економічних наук першого розряду (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 57), тобто з відзнакою. У складеному тоді життєписі він зазначив про себе, що у семирічному віці уїхав до батька у Варшаву, де

здобув початкову та середню освіту (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 41). Також у цьому життєписі В. Вайсберг знову зазначив, що «медицина його не притягувала» і тому він повернувся з Женевського інституту до Києва, де вступив до комерційного інституту (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 316, арк. 41).

Третій представник єврейської національності, котрий походив з Поділля і чию особову справу вдалось виявити в архіві Київського комерційного інституту, це Аврум-Нусен Дранков. Він, як видно з копії метричної виписки, народився в м. Старокостянтинів в 1890 р. в міщанській родині юдейського віросповідання (Держархів м. Києва, оп. 3, спр. 1171, арк. 8). З копії його паспортної книжки також слідує, що за професією він був артистом (Держархів м. Києва, оп. 3, спр. 1171, арк. 7). Останнє дозволяє припускати, що до вступу на навчання в Київський комерційний інститут він здобував і якусь театральну освіту.

В 1901 – 1909 рр. А.-Н. Дранков навчався в Рівненському реальному училищі, яке закінчив при «відмінній поведінці» та з оцінками «3» і «4» (Держархів м. Києва, оп. 3, спр. 1171, арк. 10–11). Оскільки ж на навчання до Київського комерційного інституту він вступив аж у 1911 р., а також враховуючи вище зазначену інформацію з його паспортної книжки, що за професією він є «артистом», то знову виникає припущення про здобуття ним відповідної освіти до вступу у комерційний інститут. Це припущення підтверджується тим, що наприкінці 1911 р. А.-Н. Дранков прохав директора комерційного інституту надати довідку, про перебування в числі студентів для подальшого подання до Київського театального училища (Держархів м. Києва, оп. 3, спр. 1171, арк. 38).

Щодо навчання А.-Н. Дранкова у Київському комерційному інституті, то його заява про вступ до цього вишу датована початком 1911 р. Ця заява підкріплювалась довідкою з канцелярії подільського губернатора, з грифом «таємно», який завжди супроводжував подібні документи й означав, що відповідний документ пересилався напрямку від губернської канцелярії до керівництва навчального закладу та був визначальним для прийняття / неприйняття до будь-якого вишу. З цього документу слідує, що А.-Н. Дранков «за час проживання в Подільській губернії в моральному та політичному відношенні ні в чому недозволеному не помічений» (Держархів м. Києва, оп. 3, спр. 1171, арк. 17). Тобто, перепон для його вступу на навчання до інституту з боку влади не було.

Вже у березні 1911 р. А.-Н. Дранков повідомляв директора Київського комерційного інституту, що хворіє і тому перебував удома, у Могильов-Подільському (Держархів м. Києва, оп. 3, спр. 1171, арк. 51).

В серпні 1912 р. А.-Н. Дранков звернувся до директора інституту з проханням надати йому річну відпустку для проходження військової служби вільно-визначеним у частині дислокованій у Старокостянтиніві (Держархів м. Києва, оп. 3, спр. 1171, арк. 19), тобто місті, звідки він походив. Враховуючи той факт, що навесні 1912 р. Дранков прохав директора інституту про виклопотання для себе відстрочки від призову (Держархів м. Києва, оп. 3, спр. 1171, арк. 22), можна припускати, що це був вимушений крок, зумовлений ненаданням йому такої відстрочки.

З осені 1913 р. А.-Н. Дранков відновив навчання в Київському комерційному інституті. Та незабаром обставини змінилися. Вже наприкінці березня 1914 р. він прохав канцелярію інституту надіслати свої документи до Могильова-Подільського (де викладав у єврейському училищі), оскільки мусив припинити навчання «через сімейні обставини» (Держархів м. Києва, оп. 3, спр. 1171, арк. 5). Отже, навчальний процес він, як і чимало інших студентів Київського комерційного інституту, так і не закінчив. І як можна припускати – значною мірою внаслідок матеріальної скрути, що змусила його вдатись до пошуку заробітків і що теж було характерним явищем для тогочасного студентства в цілому (Іванов, 1999; Іванов, 2002; Кругляк, 2011; Кругляк, 2012; Кругляк, 2015). На цьому його особова справа в архіві інституту уривається.

Інші дві виявлені особові справи про студентів Київського комерційного інституту, котрі походили з Поділля, стосуються осіб християнських конфесій – одного римо-католика і одного православного.

Першим з-поміж них (і за часом вступу до цього вишу, і за значимістю) назву Станіслава Томаша Новаківського, про якого я маю згадати знову задля популяризації цієї інформації. Він, як видно з його життєпису та копії метричної виписки, народився 29 грудня 1887 р. у с. Соснівка Могилівського повіту Подільської губернії (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 1, 21). Оскільки його хресні батьки були з польської шляхти, то це може засвідчити з одного боку тісну консолідацію польської громади Поділля, а з іншої – якість відношення і його батьків до цього стану, бо хоч вони й були зазначені як «однодворці», але, як відомо, до цього стану (внаслідок репресивних дій російської влади) у XIX ст. потрапило чимало збіднілої польської шляхти (Бовуа, 1998; Бовуа, 1996).

Щодо взаємодопомоги та консолідованості польської громади Поділля, то на це вказує й факт сплати за навчання С. Новаківського в інституті одним із багатьох шляхтичів (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 29, 54). Між іншим, втрата цього джерела, внаслідок смерті цього свого благодійника, одразу ж поставила С. Новаківського в скрутне матеріальне становище: на початку 1912 р. він прохав керівництво вишу про звільнення від плати за навчання, оскільки він «перебував у вкрай скрутних матеріальних умовах» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 51). Тож можна припускати, що навіть сам факт вступу на навчання до Київського комерційного інституту не міг відбутись без попередньої згоди на фінансування даної справи з боку цього благодійника.

С. Новаківський у своїй заяві про вступ до комерційного інституту зазначив, що «елементарну освіту здобув вдома», а в 1897 – 1904 рр. навчався в Кам'янець-Подільській гімназії, з якої «був вимушений піти... отримавши свідоцтво за три класи... У 1906 р. я уїхав до Німеччини, де поступив до Мітвайдського політехнічного інституту» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 16). Далі Новаківський зазначив, що «провчився у цьому інституті лише два місяці, оскільки вирішив присвятити себе вивченню соціальних, нетехнічних дисциплін» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 16). В Російській імперії він продовжив здобуття середньої освіти у

Саратовській гімназії Д. Ф. Гесса, де закінчив восьмий клас восени 1907 р. (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 16). Зазначу, що у 1914 р. йому довелося перекладати іспити за курс гімназії внаслідок позбавлення гімназії Гессе «належних їй прав» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 16).

С. Новаківський відзначився одним із найдовших термінів навчання в Київському комерційному інституті – майже десять років: його заява про вступ до інституту (на той час ще вищих комерційних курсів) датована 26 серпня 1907 р., а тимчасове посвідчення про закінчення повного курсу навчання в інституті видане 21 березня 1916 р. (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 43, 39). Почасти це можна пояснити його тривалими закордонним відрядженнями з науковою метою: у 1911, 1913 та 1915 рр. Новаківський відряджався Учбовим комітетом інституту до Японії, де виконував завдання низки установ (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 16 – 16 зв.). Його закордонні відрядження засвідчуються й окремими справами по ним, що також відклались в архіві Київського комерційного інституту (Держархів м. Києва, оп. 8, спр. 712, 933). А з його особової справи довідуємось, що, наприклад, в червні 1914 р. до нього (через посередництво директора інституту) зверталась одна з тютюнових фірм Ростова-на-Дону з метою з'ясування інформації щодо можливостей для розширення експорту своєї продукції до Японії та Монголії (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 27). Відповідно, ці його вояжі мали значні здобутки і були добре відомими у відповідних зацікавлених колах.

Нагромаджені внаслідок закордонних відряджень знання дали С. Новаківському підстави в грудні 1915 р. звернутися до директора Київського комерційного інституту з проханням дозволити прочитати в інституті три лекції про Японію. При цьому третя лекція, як слідує з відповідного подання Новаківського, присвячувалась наступним питанням: «економічна еволюція Японії, російсько-японські відносини в минулому та зараз, значення Панамського каналу для Японії та японсько-російських відносин» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 44).

Проте С. Новаківський відзначався значною активністю та прагненням до самоосвіти від початків навчання в інституті. Так, на початку жовтня 1910 р. директор інституту отримав подання від Гуртка есперанто з проханням дозволити Новаківському читати в приміщенні інституту платний «курс мови есперанто» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 57). У цьому зв'язку в архіві Київського комерційного інституту була виявлена справа студентського гуртка есперанто «Зелена зірка». З неї отримано інформацію про те, що ця організація почала діяльність в стінах інституту з осені 1908 р. (тобто за рік після вступу до нього Новаківського) і що Новаківський був обраний товаришем (тобто заступником) голови цього гуртка (Держархів м. Києва, оп. 8, спр. 6, арк. 3).

В березні 1916 р. Новаківський подав директору інституту прохання про допущення до складання випускних іспитів. Але на ньому стоїть позначка, що він «до іспитів не приступив» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 15). З інших документів цей факт можна пояснити тим, що Новаківський захворів (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 17), хоча й перебував у Саратові, де тоді в евакуації працював Київській комерційний інститут.

Одночасно зі складеного у той час (весна 1916 р.) життєпису довідуюсь, що Новаківський вже мав п'ять публікацій («Вінок на могили друга», «Сільське господарство Японії», «Виставки в Америці в 1915 р.», «Панамський канал та його світове значення» – за яку він був обраний членом Імператорського Географічного товариства, та «До питання про російсько-японські торгові відносини»), що були видані в Києві у 1911 – 1915 рр.; а також підготував п'ятитомну працю «Далекий Схід», перший том якої мав бути виданий у Токіо в 1916 р. (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 16 зв.). З інших документів з особової справи Новаківського в архіві Київського комерційного інституту довідуюсь, що ним також була складена книга «Вся Японія» розроблена ще у 1912 р. і яка зустріла схвальний відгук директора інституту М. В. Довнар-Запольського (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 34, 36, 37).

Також, як видно з цього життєпису, С. Новаківський співпрацював із низкою періодичних видань («Ізвестія Київського комерційного інституту» (Київ), «Речь» (Петроград), «Подільські ізвестія» (Кам'янець-Подільський) і «Далека околиця» (Владивосток)) (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 16 зв.). Таким чином, бачимо, що на момент закінчення інституту Новаківський розгорнув бурхливу наукову та публіцистичну діяльність. До того ж остання велась як за місцем навчання (у Києві), так і в столиці імперії (Петрограді), на малій батьківщині (у Кам'янці-Подільському) та поблизу до країни, з вивчення якої він спеціалізувався (Владивосток, що був найближчим до Японії значним містом Російської імперії). При цьому робота зі столичним виданням скоріш за все диктувалась питаннями матеріального порядку, принаймні він всіяко уникав проходження військової служби (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 46, 23), що явно засвідчувало відсутність у нього особливої лояльності до імперії.

В листопаді 1916 р. С. Новаківський отримав тимчасове свідоцтво про закінчення інституту, із зазначенням, що у вересні – листопаді 1916 р. він таки склав випускні іспити й був відзначений дипломом кандидата економічних наук першого розряду (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 6), тобто з відзнакою (Чуткий, 2013, с. 163). Однак сам диплом він з невідомих причин не одержав, що засвідчує його пізніша заява до інституту (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 1). Натомість копія диплома зберіглась в його особовій справі (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 7). Зазначу, що дипломна робота була написана С. Новаківським під керівництвом проф. К. Г. Воблого на тему «Сільське господарство сучасної Японії» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 90), а отже базувалась на результатах його закордонних відряджень.

Також, незабаром після закінчення Новаківським навчання у Київському комерційному інституті, Учебний комітет інституту за поданням економічного факультету цього вишу прийняв рішення про залишення Новаківського при інституті «для приготування до професорського звання» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 87), тобто, вживаючи сучасної термінології – для підготовки дисертаційної роботи в аспірантурі, що й відбулось.

Останній в хронологічному відношенні документ з особової справи С. Новаківського з архіву інституту – це відповідь Київського інституту

спиртрової промисловості (який таким чином виступав як правонаступник Київського комерційного інституту), що датується серпнем 1933 р. і заснована на даних Київського обласного історичного архіву. Вона була відповіддю на запит Київського дипломатичного агентства Народного комісаріату закордонних справ щодо документів пов'язаних з особою С. Новаківського (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 3). З неї слідє, що у 1916 р. Новаківський закінчив Київський комерційний інститут. Також Інститут спиртрової промисловості влітку 1933 р. видав Новаківському довідку про закінчення ним восени 1916 р. повного курсу наук в колишньому комерційному інституті «взамін не отриманого ним своєчасно диплому і є законним документом про закінчення ним повного курсу колишнього Київського комерційного інституту» (Держархів м. Києва, оп. 7, спр. 1374, арк. 4). Оскільки цей запит надійшов через Народний комісаріат закордонних справ, то можна припускати, що на той час Новаківський перебував за кордоном.

Останній з виявлених вихідців з Поділля, чию особову справу вдалось відшукати в архіві Київського комерційного інституту, Григорій Данилович Шандровський народився в 1885 р. в родині православного священника с. Масіовець Летичівського повіту Подільської губернії (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 27). Його хресними батьками виступали також представники місцевого православного духовенства, що засвідчує наявність корпоративних зв'язків у цьому середовищі. З формулярного списку про службу його батька довідуємось, що той народився в 1859 р. в родині однодворця, але здобув духовну освіту в Подільській духовній семінарії і з 1882 р. працював по духовному відомству: спочатку псаломщиком у Брацлавському повіті, з 1883 р. священником у с. Голодок Летичівського повіту, а з 1892 р. священником у с. Байбузовці Балтського повіту Подільської губернії (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 29 зв.).

Початкову освіту Г. Шандровський здобув у Приворотському духовному училищі, а середню – у Подільській духовній семінарії, що діяла у Кам'янці-Подільському, впродовж 1902 – 1908 рр. Її він закінчив при «відмінній поведінці» та «трійками» з більшості предметів (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 20).

Ця постать унікальна за кількістю відрахувань і поновлень у числі студентів Київського комерційного інституту. Так, вперше Г. Шандровський вступив до інституту в 1908 р. (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 37), тобто одразу ж після закінчення духовної семінарії.

У 1911 р. він подав чергову заяву про вступ до Київського комерційного інституту. Це прохання підкріплювалось довідкою з канцелярії подільського губернатора «про благонадійність» Г. Шандровського (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 24), оскільки без цього документа вступ був неможливий. Проте вже 13 вересня 1911 р. Г. Шандровський прохав переслати свої документи з канцелярії Київського комерційного інституту до Київського політехнічного інституту (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 32).

У вересні 1912 р. Г. Шандровський втретє подав прохання про зарахування на другий семестр економічного відділення Київського комерційного інституту, що було задоволено (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 4).

Цікаво, що в поданні на запис на нові мови, поданому в листопаді 1912 р., Г. Шандровський пояснював причину затримки із записом на ці предмети бюрократичною тяганиною в структурах інституту з наданням йому матрикулу (залікової книжки – сучасною термінологією), вхідного квитка та інших документів. Вважаю за потрібне навести пояснення Шандровського у цій справі в повному обсязі, оскільки воно яскраво зображають весь «беспредел» дрібних чиновників того часу: «Вхідний квиток я отримував вісім або дев'ять днів: після заяви і надання до конторської кімнати заяви та квитанції про внесення плати, мені сказали, що білет буде готовий на 4-й день; коли я прийшов у призначений день, то виявилось що цього дня у конторській кімнаті час видачі білетів був перенесений на шосту годину вечора і черга у понад сто осіб розійшлась; це було в суботу, після якої йшло два святкових дні. З отриманням картки до матрикулу повторилась та ж сама історія, тільки у меншому масштабі. В канцелярії з учбових справ сказали, що я отримаю карточку в контрольній кімнаті, а з контрольної мене послали в канцелярію з учбових справ і для того аби нарешті довідатись де я можу одержати карточку, я мав записатися до секретаря ради, котрий мене знову направив до учбової канцелярії. Така проста справа відібрала три дні, оскільки години прийому для студентів скрізь співпадають і щастя потрапити хоча б до одного віконця, звідки можна одержати довідки, досягається стоянням у сотенній черзі» (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 22–22 зв.). Отже, маємо наочний приклад бюрократизму, що процвітав у Російській імперії, ускладнюючи роботу всіх її структур і водночас доводячи кожному підданому імперії, що він ніхто.

29 квітня 1914 р. Г. Шандровський звернувся до директора інституту з проханням надати йому закордонне відрядження до вересня 1914 р. «з метою вивчення мови та ознайомлення з якоюсь галуззю промисловості» (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 38), що в принципі було характерним для студентів цього вишу (Чуткий, 2013, с. 154–158), як і інших вишів того часу. У травні він почав процедуру отримання закордонного паспорта (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 41), а отже планував виїхати за кордон на літніх канікулах. Зрозуміло, що початок Першої світової війни унеможливив цю справу. Натомість Г. Шандровський у вересні 1914 р. подав прохання про прийом на роботу до київського інтендантства (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 39–40). Це можна розглядати як його прагнення у такий спосіб уникнути мобілізації і що було характерним явищем серед тогочасних студентів, котрі масово уникали мобілізації в різні способи – перехід на навчання до військових училищ, а особливо – через роботу на структури, що забезпечували діючу армію (Чуткий, 2018).

Восени 1914 р. Г. Шандровський знову був відрядований з інституту за несплату за навчання, але у квітні 1915 р. поновлений у числі студентів відповідно до свого прохання. Неможливість сплатити за навчання і відрядування він пояснював «обставинами воєнного часу», котрі «тяжко позначились на моїх матеріальних справах» (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 9). Зазначу, що Перша світова війна справді негативно позначилась на матеріальному становищі багатьох і особливо студентської молоді (Чуткий, 2008; Чуткий, 2014; Чуткий, 2019).

Повертаючись до справи поновлення Г. Шандровського на навчанні в інституті в квітні 1915 р. зазначу, що невдовзі після поновлення у числі студентів він прохав про внесення плати лише за один семестр замість двох і мотивував це тим, що сам платить за своє навчання і одночасно «допомагає матеріально трьом молодшим братам, котрі вчаться» (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 7).

Зазначу, що його відновили в числі студентів навесні 1915 р. Але прочився він в Київському комерційному інституті й цього разу недовго.

При цьому, попри відрахування з інституту, Г. Шандровський не був мобілізований, хоча такі особи й підпадали під призов. Останнє пояснювалось тим, що як видно з подання Шандровського (написаного наприкінці грудня 1915 р. з Житомира) до директора Київського комерційного інституту з проханням надати йому відпустку, на той час він працював представником уповноваженого міністерства землеробства із забезпечення діючої армії у Волинській губернії (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 11). Це подання було підкріплено й особистим зверненням уповноваженого міністерства землеробства із закупівлі худоби для діючої армії до директора Київського комерційного інституту з проханням надати Шандровському відпустку на час роботи у цій структурі. Це подання директор інституту переадресував декану відділення, на якому навчався Шандровський. Однак останній наклав ухильну резолюцію, що «складно надати відповідь, оскільки подання виходить не від установи» (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 12). Цю відповідь можна пояснити тим, що хоч особи, котрі працювали на армію зазвичай і отримували задоволення своїх прохань (зокрема й звільнення від плати за навчання та відпустку на час роботи на армію), але Г. Шандровський, вочевидь, був занадто добре відомим в інституті «рекордсменом» за кількістю відрахувань і поновлень, що й не дозволяло піти назустріч його черговому проханняю. В підсумку канцелярія інституту проінформувала уповноваженого міністерства землеробства, що на даний момент Шандровський «відрахований з числа студентів інституту за невнесення плати за навчання, а тому зараз студентом інституту він не є і відпустка від інституту внаслідок цих причин надана йому бути не може» (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 14).

Повертаючись до Г. Шандровського зазначу, що одночасно з наданням відпустки на час праці на армію, що була подана в грудні 1915 р., він прохав про надання дозволу на вступ у шлюб «з донькою відставного таємного радника дівницею Мариною Прокоф'євою (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 11). Щоправда, ця друга справа розтяглась. Так, аж у квітні наступного, 1916 року Шандровський, котрий на той час вже був відрахований з Київського комерційного інституту «за невнесення плати», знову прохав директора інституту про надання посвідки щодо відсутності перешкод для його вступу у шлюб. Сама церемонія була запланована у православної церкві в Одесі (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 2–3).

Останній документ з особової справи Г. Шандровського в архіві Київського комерційного інституту – це подання від 9 липня 1919 р. (тобто в період другої окупації Києва більшовиками) до «т. комісара вищих учбових закладів Києва»

з проханням відновитись на навчання в комерційному інституті, яке було перервано «внаслідок відсутності засобів» і що мотивувалось необхідністю поповнити знання, оскільки він працював «у комунвідділі київського губвиконкому» (Держархів м. Києва, оп. 5 спр. 8811, арк. 1). Це подання містить ствердну резолюцію. Але оскільки на цьому особова справа Шандровського в архіві Київського комерційного інституту припиняється, то можна припускати, що нові політичні обставини унеможливили його поновлення у числі студентів інституту. При цьому сам факт порушення ним питання про поновлення в числі студентів інституту за панування в Києві більшовиків (та через майже 4 роки після останнього відрухування з вишу) можна розцінювати як його перебування в таборі цієї політичної сили, що підтверджується і його місцем праці, а отже розрахунком на підтримку політичного союзника владою.

Висновки: 1) підтверджується факт бідності студентства (що можна розглядати як один із чинників їх особливої включеності в різні опозиційні політичні рухи та пояснення значної ролі студентства в подальших політичних баталіях); 2) головним джерелом власних доходів для студентів виступали «уроки», тобто репетиторство; 3) бідність і підробітки ускладнювали процес здобуття вищої освіти, що часто виявлявся незавершеним; 4) студенти уникали військової служби (особливо з початком Першої світової війни), що можна розглядати як переважання серед них нелояльного ставлення до імперії. Відповідно, молодь значною мірою була налаштована негативно до Російської імперії, точніше – до пануючої у ній влади. При цьому імперія своїм нехтуванням потребами студентства та надмірним бюрократизмом, який принижував людську гідність, лише додатково налаштовувала молодь супроти себе.

Цікавим аспектом виступає також виявлений факт виїзду молоді з України на початку ХХ ст. для здобуття вищої освіти за кордон (до Німеччини, Швейцарії) або для лікування, що теж потребує спеціального вивчення, оскільки такі випадки мали місце – як показували інші дослідження по студентам Київського комерційного інституту.

Також можна (опосередковано) вести мову про активну роль єврейської громади в економічному житті тогочасної України, що пояснює їх значне спрямування на здобуття економічної освіти, оскільки у комерційному інституті вони тривалий період склали найбільшу етнічну частину його студентства (Чуткий, 2018б). При цьому бачимо й прояви антиєврейської політики імперської влади, що додатково налаштовувало супроти неї єврейську частину тогочасного студентства.

Доводиться (в контексті попередніх досліджень цієї теми) факт тісного зв'язку Поділля з Києвом на початку ХХ ст. (в плані навчання молоді з Поділля в київських вишах), так само як і помітної ролі єврейської громади в економічному житті цього регіону України.

Безперечно, що це дослідження потребує свого продовження і водночас може бути корисним для узагальнюючих досліджень з історії повсякденності, історії Поділля, історії Києва та київського студентства та історії України початку ХХ ст. загалом.

Список використаних джерел і літератури:

- Держархів м. Києва*, ф. 153, оп. 3, спр. 1171, 51 арк.
Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 5 спр. 8811, 43 арк.
Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 287, арк. 1–93.
Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 316, 104 арк.
Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 7, спр. 1374, 109 арк.
Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 6, 7 арк.
Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 712, 47 арк.
Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 933, 20 арк.
Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 9, ч. II, спр. 66, 20 арк.
- Бовуа, Д.** (1996). *Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863 рр.)* / Пер. з фр. Київ: ІНТЕЛ, 415 с.
- Бовуа, Д.** (1998). *Битва за землю в Україні: 1863 – 1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах* / Пер. з фр. Київ: Критика, 410 с.
- Іванов, А. Е.** (1999). *Студенчество России конца XIX – начала XX века. Соціально-історическая судьба*. Москва: Росспэн, 394 с.
- Іванов, А. Е.** (2002). Студенческая «самопомощь» в высшей школе Российской империи конец XIX – начало XX в. *Отечественная история*, 4, 35–50.
- Історія Київського університету: монографія: у 2 т.* (2019) / В. Ф. Колесник, Г. М. Казакевич, О. Г. Сокирко та ін.; за ред. Л. В. Губерського, І. К. Патріляка, В. Ф. Колесника, А. І. Чуткого. Київ: ВПЦ «Київський університет», 1, 716 с.
- Кругляк М.** (2011). Матеріальне становище студентів підросійської України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Історична панорама*, 13, 7–31.
- Кругляк, М.** (2012). Шлюб і сім'я в житті студентів підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. *Мандрівець*, 5, 45 – 52.
- Кругляк, М.** (2015). *Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст.* Житомир: Волинь, 464 с.
- Чуткий, А. І.** (2008). Київський університет у 1914 – 1916 рр.: забота історії першої евакуації. *Історичний журнал*, 4, 71–81.
- Чуткий, А. І.** (2013). *Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906 – 1920 рр.)*. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 524 с.
- Чуткий, А. І.** (2014). Перша світова війна як каталізатор трансформацій у житті населення України: аналіз кризь призму змін у житті київських ВНЗ. *Часопис української історії*, 30, 50–56.
- Чуткий, А. І.** (2015). Вихідці з Поділля в стінах Київського комерційного інституту (нові матеріали до історії Поділля початку XX ст.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*, 25, 380–391.
- Чуткий А. І.** (2017). Студенти-подоляни у Київському комерційному інституті – свідчення важливої ролі Поділля в економічному розвитку України початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*, 27, 425–451.
- Чуткий А. І.** (2018а). Вища школа Києва в умовах Першої світової війни: ставлення студентів до мобілізації як індикатор лояльності до імперії. *Гілея*, 136, 9, 120–126.
- Чуткий, А. І.** (2018б). Навчання студентів-євреїв у Київському комерційному інституті як приклад обходження заборонних дій російської влади щодо єврейської громади у вищій школі Києва початку XX ст. *Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали XIII Міжнародного наукового семінару*, 158–170.

Чуткий, А. І. (2019). Перша світова війна крізь призму доль викладачів і студентів Київського комерційного інституту. *Наукові праці Кам'янець-подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*, 29, 211–224.

References:

- Derzharkhiv m. Kyieva*, f. 153, op. 3, spr. 1171, 51 ark. [in Ukrainian]
Derzharkhiv m. Kyieva, f. 153, op. 5 spr. 8811, 43 ark. [in Ukrainian]
Derzharkhiv m. Kyieva, f. 153, op. 7, spr. 287, ark. 1–93. [in Ukrainian]
Derzharkhiv m. Kyieva, f. 153, op. 7, spr. 316, 104 ark. [in Ukrainian]
Derzharkhiv m. Kyieva, f. 153, op. 7, spr. 1374, 109 ark. [in Ukrainian]
Derzharkhiv m. Kyieva, f. 153, op. 8, spr. 6, 7 ark. [in Ukrainian]
Derzharkhiv m. Kyieva, f. 153, op. 8, spr. 712, 47 ark. [in Ukrainian]
Derzharkhiv m. Kyieva, f. 153, op. 8, spr. 933, 20 ark. [in Ukrainian]
Derzharkhiv m. Kyieva, f. 153, op. 9, ch. II, spr. 66, 20 ark. [in Ukrainian]
- Bovua, D.** (1996). *Shliakhych, kripak i revizor: Polska shliakhta mizh tsaryznom ta ukrainskymy masamy (1831 – 1863 rr.)* / Per. z fr. Kyiv: INTEL. 415 p. [in Ukrainian]
- Bovua, D.** (1998). *Bytva za zemliu v Ukraini: 1863 – 1914. Poliaky v sotsialno-etnichnykh konfliktakh* / Per. z fr. Kyiv: Krytyka. 410 p. [in Ukrainian]
- Ivanov, A. E.** (1999). *Studenchestvo Rossii konca XIX – nachala XX veka. Social'no-istoricheskaja sud'ba*. Moskva: Rossipen. 394 p. [in Russian]
- Ivanov, A. E.** (2002). *Studencheskaja «samopomoshh» v vysshej shkole Rossijskoj imperii konec XIX – nachalo XX v. Otechestvennaja istorija*, 4, 35–50. [in Russian]
- Istoriia Kyivskoho universytetu: monografija: u 2 t.* (2019) / V. F. Kolesnyk, H. M. Kazakevych, O. H. Sokyrko ta in.; za red. L. V. Huberskoho, I. K. Patryliaka, V. F. Kolesnyka, A. I. Chutkoho K.: VPTs «Kyivskiy universytet», 1, 716 p. [in Ukrainian]
- Kruhliak, M.** (2011). *Materialne stanovyshche studentiv pidrosiiskoi Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)*. *Istorychna panorama*, 13, 7–31. [in Ukrainian]
- Kruhliak, M.** (2012). *Shliub i simia v zhytti studentiv pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* *Mandrivets*, 5, 45–52. [in Ukrainian]
- Kruhliak, M.** (2015). *Zhyttia ta pobut studentstva pidrosiiskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* Zhytomyr: Volyn. 464 p. [in Ukrainian]
- Chutkyi, A. I.** (2008). *Kyivskiy universytet u 1914 – 1916 rr.: zabuta istoriia pershoi evakuatsii*. *Istorychnyi zhurnal*, 4, 71–81. [in Ukrainian]
- Chutkyi, A. I.** (2013). *Kyivskiy komertsiiyny instytut: vytoky ta istorychnyi postup (1906 – 1920 rr.)*. Nizhyn: PP Lysenko MM, 524 p. [in Ukrainian]
- Chutkyi, A. I.** (2014). *Persha svitova viina yak katalizator transformatsii u zhytti naselennia Ukrainy: analiz kriz pryzmu zmin u zhytti kyivskykh VNZ. Chasopys ukrainskoi istorii*, 30, 50–56. [in Ukrainian]
- Chutkyi, A. I.** (2015). *Vykhidtsi z Podillia v stinakh Kyivskoho komertsiiinoho in-stytutu (novi materialy do istorii Podillia pochatku XX st.)*. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohiiienka: Istorychni nauky*, 25, 380–391. [in Ukrainian]
- Chutkyi, A. I.** (2017). *Studenty-podoliiany u Kyivskomu komertsiiinomu instytuti – svidchennia vazhlyvoi roli Podillia v ekonomichnomu rozvytku Ukrainy pochatku XX st.* *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Ohiiienka: Istorychni nauky*, 27, 425–451. [in Ukrainian]
- Chutkyi, A. I.** (2018a). *Vyshcha shkola Kyieva v umovakh Pershoi svitovoi viiny: stavlennia studentiv do mobilizatsii yak indyikator loialnosti do imperii*. *Hileia*, 136 (9), 120–126. [in Ukrainian]

Chutkyi, A. I. (2018b). Navchannia studentiv-yevreiv u Kyivskomu komertsiiinomu instytuti yak pryklad obkhozhenia zaboronnykh dii rosiiskoi vlady shhodo yevreis-koi hromady u vyshchii shkoli Kyieva pochatku XX st. *Yevrei Livoberezhnoi Ukrainy. Istoriia ta kultura: Materialy XIII Mizhnarodnoho naukovooho seminaru*, 158–170. [in Ukrainian]

Chutkyi, A.I. (2019). Persha svitova viina kriz pryzmu dol vykladachiv i studentiv Kyivskoho komertsiiinoho instytutu. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, 29, 211–224. [in Ukrainian]

Отримано: 12.11.2020 р.

УДК 930.253(477)«1991/2020»

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-16-1.158-174

Олександр Баженов

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ORCID: 0000-0002-8643-914X

ResearcherID: ABD-2350-2020

Oleksandr Bazhenov

Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University

ORCID: 0000-0002-8643-914X

ResearcherID: ABD-2350-2020

Артур Остапов

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ORCID: 0000-0002-4492-4008

ResearcherID: I-4903-2018

Artur Ostapov

Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University

ORCID: 0000-0002-4492-4008

ResearcherID: I-4903-2018

**АРХІВНІ УСТАНОВИ УКРАЇНИ ЯК ВАЖЛИВІ
НАУКОВІ ЦЕНТРИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ
ТА РЕГІОНАЛІСТИКИ (1991 – 2020 рр.)
(за матеріалами Державного архіву Хмельницької області)**

У статті узагальнюється та аналізується розвиток науково-дослідної та видавничої справи в Державному архіві Хмельницької області за роки незалежності України, науковий потенціал архівістів установи, конкретно розглядається їх творчий внесок в українську історичну науку, джерелознавство та регіоналістику. У першу чергу в статті подається характеристика виданих архівом численних збірників документів та матеріалів, наукових монографій, книг, інших праць з різних аспектів історії Поділля-Хмельниччини, оцінюється внесок і вітчизняну історіографію.

Мета роботи. Прослідити процес перетворення архівних установ України на важливі центри розвитку історичної науки та регіоналістики у 1991 –

2020 рр. Звернути увагу на співпрацю архівістів з науковцями академічних установ, закладів освіти і культури, краєзнавчими інституціями в справі розвитку в регіоні краєзнавчого руху, виконання державних програм розвитку регіональних досліджень та підвищення їх якості, професійного рівня.

Методологія. Заснована на принципах історизму, науковості, об'єктивності, структурно-системному та із застосуванням хронологічного та інших загально- та спеціально-наукових методів дослідження властивих для модерної історичної науки.

Наукова новизна. Висвітлення процесу співпраці архівістів з науковцями та краєзнавчими інституціями в справі розвитку в регіоні краєзнавчого руху.

Висновки. Головним висновком статті є те, що Держархів Хмельницької області належно реформується і перебудовується до євростандартів архівної галузі, а за здобутками в науковій та видавничій діяльності утвердився як важливий науковий центр в Україні та Хмельниччині.

Ключові слова: Державний архів Хмельницької області, архівна справа, збірники документів і матеріалів, монографії, праці, видання, дослідження, упорядкування.

ARCHIVAL INSTITUTIONS OF UKRAINE AS IMPORTANT SCIENTIFIC CENTERS FOR THE DEVELOPMENT OF HISTORICAL SCIENCE AND REGIONALISM (1991 – 2020) (on the materials of the State archives of Khmelnytskyi region)

The article summarizes and analyzes the development of research and publishing in the State Archives of Khmelnytskyi region during the years of independence of Ukraine, the scientific potential of archivists of the institution, specifically considers their creative contribution to Ukrainian historical science, source studies and regional studies. First of all, the article presents the characteristics of numerous collections of documents and materials published in the archive, scientific monographs, books, other works on various aspects of the history of Podillya-Khmelnytskyi region, assesses the contribution and domestic historiography.

Objective of the work: To trace the process of transformation of archival institutions of Ukraine into important centers of development of historical science and regional studies in 1991 – 2020. To pay attention to cooperation of archivists with scientists of academic institutions, educational and cultural institutions, local lore institutions regional research and improving their quality, professional level.

Methodology. Based on the principles of historicism, science, objectivity, structural-systematic and also grounded on chronological and other general and special-scientific research methods inherent in modern historical science.

Scientific novelty: Coverage of the process of cooperation of archivists with scientists and local lore institutions in the development of the local lore movement.

Conclusions: The main conclusion of the article is that the State Archives of Khmelnytskyi region is properly reformed and rebuilt to the European standards of the archival industry, and for achievements in scientific and publishing activities has established itself as an important scientific center in Ukraine and Khmelnytskyi region.

Key words: State Archives of Khmelnytskyi Region, archives, collections of documents and materials, monographs, works, publications, research, organization.

Постановка проблеми. З перших років незалежності України центральні і обласні архіви стали головним базисом реалізації державних програм з видання серійних багатомісних історико-документальних і меморіальних «Книги Пам'яті України» (1995 – 1997), «Книги Скорботи України» (2000 – 2004), «Національної книги Пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні» (2008), «Реабілітовані історією», яка виконується досі, та ін., що присвячені кожній області країни і мовою документів та досліджень висвітлюють трагічні події ХХ ст. Участь архівістів у підготовці цих видань стала школою, набуттям великого досвіду для розгортання в своїх установах багатопланової науково-дослідної роботи з вивчення своїх регіонів і України в цілому, в поліпшенні якості власних кадрів науковців. Вважаємо, що аналіз і вивчення цього аспекту діяльності архівістів є актуальним, ще мало розробленим в історіографії.

Аналіз останніх досліджень. Історіографія даної проблеми знаходиться лише на порозі становлення. Відсутні ще дисертаційні й монографічні дослідження. Стосовно Держархіву Хмельницької області досі опубліковано декілька статей з науково-видавничої справи керівників і співробітників установи П. Я. Слободянюком (Слободянюк, 2007), В. Г. Байдичем (Байдич, 2015; Байдич, 2017; Байдич, 2019), С. Р. Михайловою (Михайлова), Ю. В. Олійником (Олійник, 2013) та ін., які більше схожі на періодичні звіти про наукову діяльність архіву, ніж на історіографічні дослідження, проте містять важливий фактологічний матеріал. Найкраще відображена така тематика в журналі «Архіви України», в якому постійно публікуються статті, присвячені розвитку наукової діяльності в архівних установах.

Мета статті. Полягає в тому, щоб систематизувати, узагальнити і проаналізувати розвиток науково-дослідної та видавничої діяльності Державного архіву Хмельницької області, утвердження його за роки державної незалежності України як важливого центру історичної науки і регіоналістики.

Виклад основного матеріалу. Вагомим стимулом для колективу співробітників Держархіву Хмельницької області в плані переходу в науковій і науково-методичній діяльності на позиції утвердження національно-культурного відродження та відмови від радянської заформалізованої ідеології в наукових дослідженнях стали з настанням незалежності України демократизація всієї архівної служби, відкритість та доступність для науковців і громадськості архівних фондів і використання їх для об'єктивного викладу історії України, ліквідація в ній так званих «білих лакун», а також, як ми вже зазначали, активна участь у створенні державних програм із здійснення підготовки серійних історико-меморіальних документальних видань «Книга Пам'яті України. Хмельницька область» у 10 книгах, «Книга Скорботи України. Хмельницька область» (2000 – 2004, т. I–IV) та інших.

Наукова і видавнича діяльність архіву передбачає публікацію документів, підготовку та видання науково-довідкової літератури (архівних путівників, довідників), збірників документів, монографічних досліджень, наукових видань з метою забезпечення потреб суспільства в повноцінній та неупередженій ретроспективній документній інформації. Видавнича діяльність архіву спрямована на виконання галузевої програми підготов-

ки довідників «Архівні зібрання України», перспективних планів науково-видавничої роботи, виконання розпоряджень органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Для розгляду питань щодо здійснення науково-дослідної та видавничої роботи в архіві функціонує науково-методична рада, яка розглядає та рекомендує до друку науково-методичні розробки, збірники документів, монографії та книги, затверджує експозиційні плани документальних виставок тощо. Також Держархів Хмельницької області координує свою науково-дослідну роботу з Науково-методичною радою Укрдержархіву, затверджену Указом Президента України від 6 квітня 2011 р, № 2 та наказу Архівної служби України від 2 грудня 1914 р. Якщо аналізувати видавничу діяльність у 1990-ті роки – на початку ХХІ століття, то вона була спрямована на дослідження історичних подій, трагічних періодів на Поділлі у ХХ ст., персоналій та низки інших важливих тем.

Суттєва перебудова Держархіву Хмельницької області та здійснення справжнього прориву в її науковій роботі настала з приходом у квітні 1997 р. на посаду її директора талановитого вченого історика-культуролога, організатора, громадського діяча, кандидата історичних наук Петра Слободянюка. Він одразу розпочав успішно реорганізовувати архівну установу за стандартами європейської архівної служби, визначив стратегічні пріоритети її наукової, науково-методичної та видавничої діяльності.

По-перше, з метою якомога ширшого залучення до творчої роботи з документальними матеріалами фондів закладу науковців та громадськість, зусиллями своїх співробітників у співпраці з Головним управлінням архівної служби домогся видати за сучасними вимогами двотомник «Державний архів Хмельницької області. Путівник» (2007 – 2008 рр.), загальним обсягом 1282 сторінок, аналогу якого не було раніше не тільки на Хмельниччині, але й у більшості держархівів України (Державний архів Хмельницької області, 2007). У довіднику міститься інформація та характеристики про змість 1 млн 941 тис. архівних справ фондів, які роблять їх доступнішими для дослідників і пошуковців.

По-друге, головним пріоритетом стало активізація підготовки та видань збірників документів і матеріалів нового покоління з найбільш болючих і актуальних проблем історії України і, зокрема, Поділля-Хмельниччини ХІХ – початку ХХІ ст. та залучення до їх створення авторитетних учених і краєзнавців із закладів вищої освіти, державних музеїв, установ культури, Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка та інших науково-краєзнавчих інституцій і товариств. Зусиллями архівістів світ побачили археографічні збірники, присвячені Другій світовій війні: «Курська дуга» на Поділлі. Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни» (2009) (Курська дуга на Поділлі. Проскурівсько-Чернівецька операція 1944 р., 2009), документальне видання «Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.), або Поділля очима вермахту» (Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.), 2013), а до 75-річчя Голодомору-геноциду 1932-1933 рр. – два томи обся-

гом в 2500 сторінок історико-меморіального видання «Національна книга Пам'яті України жертв голодомору 1932 – 1933 рр. Хмельницька область» (2008) (Національна книга Пам'яті України жертв голодомору 1932 – 1933 рр., 2008) та ін. Від попередніх опублікованих документальних збірників названі видання вигідно відрізняються насиченістю новими раритетними документами і матеріалами, які ще не були в науковому обігу, та в коментарях відображають сучасні досягнення вітчизняної історичної науки в методологічному та теоретичному плані.

По-третє, за ініціативою, авторством, редагуванням П. Слободянюка у співпраці з науковцями Центру дослідження історії Поділля, залученням всіх архівістів своєї установи та завдяки фінансовій підтримці Хмельницької обласної ради було здійснено підготовку рукописів фундаментального серійного видання під загальною назвою «Місцеве самоврядування Хмельниччини. Нариси історії місцевих громад» у 20-ти томах (за кількістю адміністративно-територіальних районів області), з яких у 2003 – 2004 рр. вийшли у світ з обласного видавництва «Поділля» 6 капітальних томів (загальний обсяг 2780 сторінок), присвячених документальній історії міських, селищних і сільських рад та всіх населених місць від давнини до сучасності, в яких на підставі документальних матеріалів Держархіву Хмельницької області комплексно висвітлено історію краю та стан розвитку місцевих територіальних громад Білогірського, Віньковецького, Деражнянського, Летичівського, Ярмолинського районів та узагальнюючий том про Хмельниччину (Слободянюк & Нестеренко, 2003; Слободянюк & Горбатюк, 2003; Слободянюк, 2004; Слободянюк & Рибак, 2004; Слободянюк & Хоптяр, 2004). На жаль, решта томів за браком коштів з обласного бюджету залишилися неопублікованими, але зберігаються в архіві як рукописи для користування науковцями і краєзнавцями. Такого серійного видання також не має аналогу серед інших архівних установ України. Це видання ніби передбачало реформу децентралізації в державі, що здійснюється з 2015 р., і сьогодні стало підґрунтям, джерельною базою для новостворених на Хмельниччині об'єднаних міських і селищних територіальних громад (ОТГ), куди переміщується краєзнавчий рух та регіональні дослідження, а також для впровадження історичного досвіду в розвиток самоврядування (Баженов, 2019).

Нарешті, П.Я. Слободянюк одноосібно та в співавторстві видав низку наукових монографій і книг з використанням архівних джерел, з-поміж яких варто виокремити видання «Українська церква: історія руїни і відродження» (2000) (Слободянюк, 2000), присвячене 2000-літтю Християнства, «Чорна дошка» України» (2001) (Слободянюк & Телячий, 2001), яка розглядає політичні репресії 1930-х років проти української інтелігенції, «Єврейські общини Правобережної України» (2005) (Слободянюк, 2005), «Нескорені (Національно-визвольна боротьба ОУН-УПА на чолі з генералом-хорунжим Романом Шухевичем)» (2006) (Слободянюк, 2006), у співавторстві – «Адміністративно-територіальний устрій Поділля : історія і сучасність» (2005) (Олуйко & Слободянюк & Баюк, 2005), «Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій» (2005) (Слободянюк & Телячий & Чемерис, 2005), «Медицина Поділля» (2007) (Слободянюк & Флаксемберг & Івахов, 2007), колективна монографія «Воєнне лихо-

ліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.» (2007) (Слободянюк & Вавринчук & Олійник & Телячий, 2007), а також книги з історії енергетики, телекомунікацій Поділля та ін. Це дало підставу П. Я. Слободянюку видати невелику книгу «Біля джерел історії народу (З досвіду роботи архівних установ Хмельниччини)» (2007) (Слободянюк, 2007). Така активна наукова діяльність директора і працівників архіву позитивно вплинула на формування сталого ядра науковців серед співробітників установи. Зокрема, під його впливом працівник Юрій Олійник здобув наукову ступінь кандидата історичних наук та опублікував монографії «Нацистсько-окупаційний режим на Подільсько-Волинських землях 1941 – 1944 рр.» (2011) (Олійник, 2011) та спільно з професором Олександром Завальнюком «Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь–Поділля» (1941 – 1944 рр.)» (2012) (Олійник & Завальнюк, 2012). В колектив архіву прийшли молоді працівники, які стали виконувати дисертаційні дослідження. Можна констатувати, що в науковій і видавничій діяльності Держархів Хмельницької області у перше десятиліття XXI ст. зайняв авангардні позиції з-поміж інших архівних установ України, утвердився як важливий центр архівознавства та історичної науки як на Хмельниччині, так і в державі загалом.

У зв'язку з виходом на пенсію П. Я. Слободянюка у 2011 р. директором Держархіву Хмельницької області було призначено не менш талановитого вченого історика і організатора архівної справи, кандидата історичних наук Володимира Байдича. У своїй діяльності він не тільки зберіг і підтримав здобутки попереднього очільника в розбудові і реформуванні установи, але й примножив досягнення, урізноманітнив та інтенсифікував наукову, науково-методичну і видавничу роботу архівістів і з'єднав їх працю з науково-краєзнавчою спільнотою Хмельниччини, інших регіонів України та зарубіжжя.

Науковці архіву впродовж 2012 – 2020 рр. продовжили видавати за матеріалами своєї установи документальні збірники, присвячені оприлюдненню архівних джерел з історії Української національної революції 1917 – 1921 рр. у розрізі широкого відзначення її 100-річчя, визвольним змаганням українського народу і подолян у 20 – 50-ті роки XX ст., подіям Другої світової війни, мікроісторії регіонів області.

Зокрема, за безпосередньою участю архівістів із залученням інших науковців були упорядковані й видані Держархівом Хмельницької області документальні збірники про боротьбу подолян за українську державність і національно-культурне відродження, як «Поділля і Південно-Східна Волинь у добу Української революції (1919 – 1921 рр.) та повстанського руху під проводом Я. Галчєвського (1921 – 1924 рр.)» (2015) (Поділля і Південно-Східна Волинь у добу Української революції ..., 2015), «Законодавча база процесу становлення місцевих органів державної влади доби Гетьманату П. Скоропадського» (2013) (Законодавча база процесу становлення місцевих органів державної влади ..., 2013), «Діяльність місцевих органів державної влади на Правобережжі у добу Гетьманату Павла Скоропадського» (2014) (Діяльність місцевих органів державної влади ... 2014), «Просвіти» Поділля в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)» та «Просвіти» Поділля в добу Директорії УНР» (1919 – 1920 рр.)»

(2016, 2018) (Адамський & Кришук & Телячий, 2016; Адамський, 2018) й ін., в яких містяться численні тексти документів, які ще не публікувалися. Особливої ваги для археографії та історичної науки набули збірники документів «Проскурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність», до упорядкування якого, крім місцевих архівістів, долучився відомий український учений-історик В. І. Сергійчук (Проскурівський погром 1919 року в документах ..., 2019) та «Повстанський рух на Поділлі під проводом Якова Гальчевського (Орла)» (2018) (Повстанський рух на Поділлі ..., 2018), «В боротьбі за Україну: протистояння Якова Гальчевського більшовицькій владі в 1921 – 1924 роках на Поділлі» (2019) (Байдич & Завальнюк & Олійник & Галатир, 2019). У цих збірках мовою документальних матеріалів тих років спростовано домисли, фальсифікації, які існували в історіографії, і встановлено історичну правду про масовий єврейський погром 1919 р. у м. Проскуріві та антибільшовицьку боротьбу повстанців Поділля на чолі з отаманом Я. Гальчевським на початку 1920-х років. Такі публікації та дослідження стали підставою для впровадження щорічної обласної премії імені Якова Гальчевського, а також створили широку джерельну базу для проведення на Хмельниччині й Вінниччині міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових конференцій, присвячених 100-річчю Української революції 1917 – 1921 рр. Чимало зусиль доклали архівісти для видання серійного історико-меморіального видання «Реабілітовані історією. Хмельницька область» (2008 – 2015, т. I–VI).

Ще більшого розвитку набрало упорядкування і видання Держархівом Хмельницької області збірників документів і матеріалів про події Другої світової війни на Поділлі. Зокрема, до цієї справи вдалося залучити працівників місцевих районних архівних установ Хмельниччини. Таким чином у 2015 р. вийшли друком документальні збірники «Дунаєвщина в роки Другої світової війни», «Красилівщина в роки Другої світової війни» (Красилівщина в роки Другої світової війни ..., 2015), «Війна очима Проскурівського підпільника: щоденник Карла Кошарського» (2013) (Війна очима Проскурівського підпільника ..., 2013), «Війна очима Чемеровецького підпільника: щоденник Йосипа Протоцького» (2013) (Війна очима Чемеровецького підпільника ..., 2013) та ін. Вагомим досягненням Держархіву Хмельницької області стало уперше видання збірників «Фольклор періоду Великої Вітчизняної війни (Кам'янець-Подільська область)» (2014) (Фольклор періоду Великої Вітчизняної війни ..., 2014), повного обсягу матеріалів роботи обласної комісії 1944 – 1945 рр. із встановлення збитків і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1941 – 1945 рр.) (Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії ..., 2015).

Крім серійних документальних збірників, за архівними справами свої установи науковці-архівісти здійснили упорядкування низки археографічних тематичних видань. До найважливіших варто віднести збірки «Архівна справа на Хмельниччині» (2012) (Архівна справа на Хмельниччині ..., 2012), «Листування Івана Огієнка (1909 – 1921)» (2014) (Листування Івана Огієнка (1909 – 1921), 2014), «Кость Широцький у матеріалах із фондів Державного архіву Хмельницької області та Хмельницького обласного краєзнавчого музею» (2016) (Кость Широцький у матеріалах ..., 2016) та ін. Суттєвим успі-

хом Держархіву Хмельницької області стало упорядкування та видання текстів, що взяті з фонду 315 «Подільська духовна семінарія, у книзі «Церковні літописи Поділля (1775 – 1920)» (2018) (Церковні літописи Поділля ..., 2018), яка стала важливою джерельною базою для дослідження релігійного життя, пам'яток церковного зодчества та історії міст і сіл Подільського регіону.

Отже, за останні два десятиліття Держархів Хмельницької області створив і значно розширив за рахунок матеріалів своїх фондів опубліковану джерельну базу, яка стала більш доступною для використання загалом науковців, краєзнавців, працівників закладів освіти та культури, яка сприяє поглибленому вивченню історії України та її Поділля.

Про зростання наукового потенціалу Держархіву Хмельниччини свідчить збільшення його працівниками монографічних та книжкових видань з різних аспектів історії України та Подільського регіону. Зокрема, впродовж 2012 – 2020 рр. директор архіву В. Байдич взяв участь у створенні монографій «В боротьбі за віру: римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х – перша половина 1960-х рр.)» (2014) (Байдич, 2014), «Архівна справа на Хмельниччині: історія та сучасність (до 95-річчя створення державних архівних установ Хмельниччини)» (2017) (Байдич & Завальнюк & Комарницький, 2017), «Дунаєвецький районний архів» (2015) (Прокопчук, 2015), В. Галатир, який працюючи в цьому архіві здобув науковий ступінь кандидата історичних наук, оприлюднив монографію «Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень-грудень 1918 р.)» (2015) (Галатир & Лозовий? 2015), за участю працівників установи була видана книга «Вшанування постаті Тараса Шевченка на Поділлі» (2014) (Вшанування постаті Тараса Шевченка ..., 2015) тощо.

Новацією у науковій діяльності Держархіву Хмельницької області стала його організаційна, консультативна, редакційна та видавнича участь у створенні та публікації книг з історії населених місць Хмельниччини, як виконання програми перевидання історії міст і сіл України в новій редакції. Так, під егідою та конкретним сприянням цього архіву побачили книги – історико-краєзнавчі нариси про села Жуків на Славутчині (2017) (Новак, 2017), Давидківці (2016) (Бондар, 2016), Курилівка (2015) (Захар'єв & Модзир, 2015), Зайчики і Постолівка (2014) (Захар'єв & Модзир, 2014), Міцівці (2014) (Захар'єв, 2014) різних районів Хмельниччини та інші й на цьому ґрунті установа долучилася до виконання державної обласної програми, затвердженої 24 грудня 2014 р. сесією Хмельницької обласної ради, «Про розвиток краєзнавства в Хмельницькій області до 2020 року» (Краєзнавець Хмельниччини, 2015). Це дало змогу архіву налагодити тісну співпрацю з діяльністю Хмельницької обласної громадської організації «Спілка архівістів України», обласною організацією Національної спілки України (науковці установи стали їх дійсними членами, потрапили до складу їх правління), державними історико-культурними заповідниками, музеями та іншими подібними інституціями, що значно розширило сферу наукових інтересів працівників архівної установи.

Про утвердження статусу Державного архіву Хмельницької області як солідного центру наукових досліджень в Україні свідчить той факт, що в

цій установі з 2013 р. щорічно видаються по кілька випусків наукового серійного збірника «Праці Державного архіву Хмельницької області», яких до 2020 р. видано 20 томів, з 2017 р. друкуються номери випусків широкоформатного наукового збірника «Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина» (видано 6 томів). До обох таких видань залучені до редакційних колегій, крім місцевих архівістів та науковців, масити архівознавці США, Польщі й інших країн, а на їх шпальтах публікуються автори різних регіонів України та зарубіжжя, що роблять ці видання престижними у світі. До того ж, облдержархів виступає співзасновником таких періодичних науково-краєзнавчих збірників, як «Хмельницькі краєзнавчі студії» (з 2014 по 2020 рр. видано 27 томів), «Наукові записки Центру Мархощкознавства» (з 2009 р. видано 9 томів) та ін.

Водночас Держархів Хмельницької області упродовж 2012 – 2020 рр. став ініціатором, організатором або співорганізатором проведення на Хмельниччині низки міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних і краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів і читань, на яких аналізується і популяризується розвиток архівної справи, реалізуються спільні наукові проекти архівістів, учених, краєзнавців з дослідження історії, культури, економіки України та Поділля.

Зокрема, цей архів виступив головним організатором проведення міжнародної науково-практичної конференції 11–12 квітня 2019 р. у м. Кам'янець-Подільському «Архівістика : теорія, методика, практика», присвячена 100-річчю архівної справи в Україні та Хмельниччині, за участю представників майже всіх архівних установ держави та з країн Польщі, Словаччини, Молдови. Її матеріали за результатами роботи були опубліковані у «Віснику Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина» (Вісник Державного архіву Хмельницької області, 2019). Такою ж успішною була всеукраїнська наукова конференція 20–21 вересня 2012 р. у м. Кам'янець-Подільському «Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів національного архівного фонду України», приурочена 90-річчю Державного архіву Хмельницької області, матеріали роботи якої були видані однойменним окремим науковим збірником]. Ці форуми засвідчили високий науковий і науково-методичний професійний рівень архівістів та їх здатність здійснювати реформування архівної служби згідно із сучасними викликами. Водночас Держархів Хмельницької області виступив співорганізатором проведення всеукраїнських науково-практичних та науково-краєзнавчих конференцій, що проводилися на Хмельниччині: «XV Подільська наукова історико-краєзнавча конференція» (2017), «Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття» (2015), «Деражнянщина: минуле і сучасне (2013), «Вінковеччина в історії Поділля» (2013), «Красилівщина краєзнавча: минуле, сучасне, майбутнє» (2013) й ін. Варто виокремити проведення круглого науково столу у м. Хмельницькому «Репресоване духовенство Поділля у XX столітті» (2018), за результатами роботи якого було видано науковий збірник (Репресоване духовенство Поділля у XX столітті ..., 2019).

Про визнання авторитету науковців Держархіву Хмельницької області свідчить той факт, що протягом 2012 – 2020 рр. директор архіву В. Байдиш та співробітники В. Галатир і Ю. Олійник увійшли до складу редколегій 15-ти наукових і науково-краєзнавчих видань, до складу оргкомітетів понад 20 міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференцій.

У вересні 2011 р. у приміщенні Державного архіву Хмельницької області було урочисто відкрито галерею художніх портретів видатних архівістів, істориків і краєзнавців Хмельниччини – дослідників історії Поділля, яка також засвідчує про об'єднання творчих сил поділлєзнавців. Цьому також сприяє заснована у 2012 р. в архіві щорічна премія відомого історика-архівіста Пилипа Клименка, якою нагороджуються архівісти і науковці за досягнення в дослідженнях історії краю.

Отже, варто констатувати, що в колективі Держархіву Хмельницької області панує творча атмосфера, наукові дослідження і праці є в пріоритеті, а наукові здобутки вивели на авангардні позиції серед архівних установ в Україні. Прикладом потужного внеску обласного архіву є те, що за період з 2012 по 2020 рр. його співробітниками-науковцями було опубліковано 98 наукових статей, частина з яких міститься в збірниках матеріалів конференцій, періодичних та фахових виданнях. З ними можна ознайомитися в науково-довідковій бібліотеці Держархіву Хмельницької області, Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці. Наукові дослідження архівістів базуються на солідній джерельній базі як власної установи, так і решту державних архівів України та зарубіжжя, на принципах історизму, об'єктивності, всебічності, системного підходу до розвитку суспільних процесів і соціальних структур. Вони продовжують творити сучасну історію архівної справи та історико-регіональні дослідження в Україні та Поділлі-Хмельниччині.

Висновки. Таким чином, у 90-ті роки ХХ – у перші десятиліття ХХІ ст. Державний архів Хмельницької області повністю декомунізував архівну галузь, перейшов на європейські еталонні зразки архівознавства, встановив міжнародні зв'язки з Польщею, США, Канадою та іншими країнами. Завдяки сформуванню сталого колективу працівників та власної наукової школи архівістів, яка забезпечила плідні творчі дослідження та численні наукові видання з архівістики, археографії, історії та регіоналістики України, архівна установа стала потужним науково-дослідним центром в державі і на Хмельниччині, зайняла авангардні позиції на цій стежі серед архівних закладів України, є привабливою для молодих науковців, яких зацікавлює робота архівіста.

Проте перед архівістами архівних установ, у тому числі Держархівом Хмельницької області, поставлені перспективні завдання по збереженню архівних фондів для прийдешніх поколінь, як повного оцифрування і завантаження в електронну мережу для зручності їх опрацювання дослідниками, продовжувати видавати збірники документів і матеріалів, маючи для цього необмежені власні архівні ресурси, забезпечити вищу і загальну освіту хрестоматіями з історії та культури свого регіону, повертати суспільству історичну правду про незаконно репресованих тоталітарними режимами, замовчуваних і призабутих постатей – подвижників України, далі нарощувати свій науковий потенціал.

Список використаних джерел і літератури:

Адамський, В., Кришук, Б. & Телячий, Ю. (2016). *«Просвіти» Поділля в добу Директорії УНР» (1919–1920 рр.). Дослідження. Документи. Матеріали.* Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 428 с.

Адамський, В. Р. (2018). *«Просвіти» Поділля в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Дослідження. Документи. Матеріали.* Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 478 с.

Архівна справа на Хмельниччині: Збірник документів, матеріалів і світлин. Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 416 с.

Баженів, Л. В. (2019). Об'єднані територіальні громади Хмельниччини : проблеми організації краєзнавчого руху та регіональних досліджень краю. *Дунаєвщина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Матеріали науково-краєзнавчої конференції «Селище Дунаївці в сузір'ї громад: минуле і сьогодення».* Дунаївці – Кам'янець-Подільський: Вид. Зволейко Д. Г., 46–52.

Байдич, В. Г. (2014). В боротьбі за віру: римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х – перша половина 1960-х рр.): монографія. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 423 с.

Байдич, В. Г. (2017). Використання архівної інформації у Державному архіві Хмельницької області в 2012 – 2017 роках. *Архіви України.* Київ, 3–4, 71–80.

Байдич, В. Г. & Галатир, В. В. (2019). Видавнича, дослідницька та наукова робота Державного архіву Хмельницької області у 2015 – 2018 рр. *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина».* Хмельницький, 1(4), 21–26.

Байдич, В. Г., Завальнюк, О. М. & Комарніцький, О. М. (2017). *Архівна справа на Хмельниччині: історія та сучасність (до 95-річчя створення державних архівних установ Хмельниччини присв.).* Вінниця: Ніланд-ЛТД, 392 с.

Байдич, В. Г., Завальнюк, О. М., Олійник, Ю. В. & Галатир, В. В. (2019). *В боротьбі за Україну: протистояння Якова Гальчевського більшовицькій владі в 1921 – 1924 роках на Поділлі: збірник документів та матеріалів.* Хмельницький: ТОВ «Твори», 415 с.

Байдич, В. Г. (2015). Науково-видавнича діяльність Державного архіву Хмельницької області за 2012 – 2015 рр. *Освіта, наука і культура Поділля : збірник наукових праць.* Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 22, 626–633.

Бондар, В. (2016). *Давидківці: історія подільського села.* Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 256 с.

Війна очима Проскурівського підпільника: щоденник Карла Кошарського (2013). Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 80 с.

Війна очима Чемеровецького підпільника: щоденник Йосипа Протоцького (2013). Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 87 с.

Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». (2019). Хмельницький, 1(4).

Вшанування постаті Тараса Шевченка на Поділлі в добу Директорії УНР: історичний аспект (2015). Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 114 с.

Галатир, В.В. & Лозовий, В.С. (2015). *Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень-грудень 1918 р.): монографія.* Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 380 с.

3. Актуальні питання нової та новітньої історії України

Державний архів Хмельницької області: Путівник. (2007). Київ – Хмельницький, 1, 610 с.

Державний архів Хмельницької області: Путівник. (2008). Київ – Хмельницький, 2, 672 с.

Діяльність місцевих органів державної влади на Правобережжі у добу Гетьманату Павла Скоропадського. Збірник документів, матеріалів та світлин. (2014). Хмельницький: ПП Мельник А. А., 310 с.

Законодавча база процесу становлення місцевих органів державної влади доби Гетьманату П. Скоропадського: збірник документів і матеріалів (2013). Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 156 с.

Захар'єв, В. & Моздір, В. (2014). *Зайчики і Постолівка на Збручі: через минуле до сучасності*. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 60 с.

Захар'єв, В. & Модзір В. (2015). *Курилівка – славне село на Хмельниччині*. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 80 с.

Захар'єв, В. А. (2014). *Міцівці: «північні ворота» Дунаєвеччини*. Хмельницький: ФОП Цюпак В. А., 80 с.

Кость Широцький у матеріалах із фондів Державного архіву Хмельницької області та Хмельницького краєзнавчого музею. (2016). Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 145 с.

Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник (2015). Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка, 7, 57.

Красилівщина в роки Другої світової війни. Збірник документів і матеріалів (2015). Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 430 с.

Курська дуга на Поділлі. Проскурівсько-Чернівецька операція 1944 р.: зб. документів і матеріалів (2009). Хмельницький, 386 с.

Листування Івана Огієнка (1909 – 1921). (2014). Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 687 с.

Матеріали Кам'янець-Подільської обласної комісії із встановлення збитків і розслідування злочинів нацистів в регіоні (1941 – 1945 р.): збірник документів (2015). Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 454 с.

Михайлова, С. Р. *Науково-видавнича діяльність Державного архіву Хмельницької області впродовж першого десятиліття XXI ст.* URL: <https://dachmo.gov.ua/blication/mychaylova.pdf>.

Національна книга Пам'яті України жертв голодомору 1932 – 1933 рр. Хмельницька область (2008). Хмельницький, Т. 1–2.

Новак, В. (2017). *Жуків на Славутчині : історико-краєзнавчий нарис*. Хмельницький, ФОП А.А., 284 с.

Олійник, Ю. В. & Завальнюк, О. М. (2012). *Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь–Поділля» (1941 – 1944 рр.): монографія*. Хмельницький: Поліграфіст-2, 320 с.

Олійник, Ю. В. (2011). *Нацистсько-окупаційний режим на Подільсько-Волинських землях 1941 – 1944 рр.: Монографія*. Хмельницький, 240 с.

Олійник, Ю. В. (2013). *Науково-видавнича діяльність Державного архіву Хмельницької області в 2013 р. Енергія, (13 грудня), 3.*

Олуйко, В. М., Слободянюк, П. Я. & Баюк, М. І. (2005). *Адміністративно-територіальний устрій Поділля : історія і сучасність : монографія*. Хмельницький, 400 с.

Повстанський рух на Поділлі під проводом Якова Гальчевського (Орла): збірник документів і матеріалів. (2018). Вінниця: Ніланд-ЛТД, 448 с.

Поділля і Південно-Східна Волинь у добу Української революції (1919 – 1921 рр.) та повстанського руху під проводом Я. Гальчевського (1921 – 1924 рр.). Збірник документів, матеріалів та світлин. (2015). Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 536 с.

Прокопчук, В. С. (2015). *Дунаєвецький районний архів: монографія*. Дунаївці – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 200 с.

Проскурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність. (2019). Хмельницький: ТОВ «Твори», 290 с.

Репресоване духовенство Поділля у ХХ столітті: матеріали круглого столу (2018). Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 118 с.

Слободянюк, П. Я. (2000). *Українська церква: історія руїни та відродження*. Наукове видання присвячене 2000-літтю Різдва Христового. Хмельницький, 266 с.

Слободянюк, П. Я., Вавринчук М. П., Олійник, Ю. В. & Телячий, Ю. В. (2007). *Восне лихоліття на Поділлі (1941 – 1945 рр.)*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 290 с.

Слободянюк, П. Я. & Горбатюк, В. І. (2003). *Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Деражнянського району*. Хмельницький, 768 с.

Слободянюк, П. Я. & Дорош, Г. О. (2003). *Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Летичівського району*. Хмельницький, 416 с.

Слободянюк, П. Я. & Нестеренко, В. А. (2003). *Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Білогірського району*. Хмельницький, 214 с.

Слободянюк, П. Я. & Рибак, І. В. (2004). *Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Віньковецького району*. Хмельницький, 312 с.

Слободянюк, П. Я., Телячий, Ю. В. & Чемерис Ю. С. (2005). *Педагоги Хмельниччини – жертви сталінських репресій*. Хмельницький: ПП «Прометей», 288 с.

Слободянюк, П. Я. & Телячий, Ю. В. (2001). *«Чорна дошка» України: події 30-х років*. Хмельницький, 120 с.

Слободянюк, П. Я., Флаксемберг, А. С., & Івахов, П. Ю. (2007). *Медицина Поділля: історія і сучасність*. Хмельницький, 680 с.

Слободянюк, П. Я. & Хоптяр, Ю. А. (2004). *Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Ярмолинецького району*. Хмельницький, 507 с.

Слободянюк, П. Я. (2004). *Місцеве самоврядування Хмельниччини: історико-етнографічні витоки, сторінки минулого та сьогодення місцевих громад*. Хмельницький: Поділля, 592 с.

Слободянюк, П. Я. (2005). *Єврейські общини Правобережної України: наукове історико-етнологічне вид.* Хмельницький, 409 с.

Слободянюк, П. Я. (2006). *Нескорені (Національно-визвольна боротьба ОУН-УПА на чолі з генерал-хорунжим Романом Шухевичем)*. Тернопіль: Збруч, 76 с.

Слободянюк, П. Я. (2007). *Біля джерел історії народу (З досвіду роботи архівних установ Хмельниччини)*. Хмельницький, 65 с.

Фольклор періоду Великої Вітчизняної війни (Кам'янець-Подільська область: збірник. (2014). Хмельницький: Державний архів Хмельницької області, 116 с.

3. Актуальні питання нової та новітньої історії України

Хмельниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.), або Поділля очима вермахту: зб. документів і матеріалів (2013). Хмельницький: ПП Мельник А. А., 116 с.

Церковні літописи Поділля. Документи. Ф. 315 «Подільська духовна семінарія (1775 – 1920)». (2018). Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 206 с.

References:

Adamskyi, V., Kryshchuk, B. & Teliachyi, Yu. (2016). «Prosvity» Podillia v dobu Dyrektorii UNR» (1919 – 1920 rr.). *Doslidzhennia. Dokumenty. Materialy*. Khmelnytskyi: FOP Tsiupak A. A., 428 p. [in Ukrainian]

Adamskyi, V. R. (2018). «Prosvity» Podillia v dobu Ukrainsoi Tsentralnoi Rady (berezen 1917 – kviten 1918 rr.). *Doslidzhennia. Dokumenty. Materialy*. Khmelnytskyi: FOP Tsiupak A. A., 478 p. [in Ukrainian]

Arkhivna sprava na Khmelnychchyni: Zbirnyk dokumentiv, materialiv i svityln (2012). Khmelnytskyi: TOV «Polihrafist-2», 416 p. [in Ukrainian]

Bazhenov, L. V. (2019). Obiednani terytorialni hromady Khmelnychchyny: problemy orhanizatsii kraieznavchoho rukhu ta rehionalnykh doslidzhen kraiu. *Dunaievehchyna ochyma doslidnykiv, uchasykiv i svidkiv istorychnykh podii. Materialy naukovokraieznavchoi konferentsii «Selyshche Dunaivtsi v suziri hromad: mynule i sohodennia»*. Dunaivtsi – Kamianets-Podilskyi: Vyd. Zvoleiko D. H., 46–52. [in Ukrainian]

Baidych, V. H. (2014). *V borotbi za viru: rymo-katolytska tserkva v Ukraini (seredyna 1940-kh – persha polovyna 1960-kh rr.): monohrafiia*. Khmelnytskyi: PP Melnyk A. A., 423 p. [in Ukrainian]

Baidych, V. H. (2017). Vykorystannia arkhivnoi informatsii u Derzhavnomu arkhivi Khmelnytskoi oblasti v 2012 – 2017 rokakh. *Arkhivy Ukrainy*, 3–4, 71–80. [in Ukrainian]

Baidych, V. H. & Halaty, V. V. (2019). Vydavnycha, doslidnytska ta naukova robota Derzhavnoho arkhivu Khmelnytskoi oblasti u 2015 – 2018 rr. *Visnyk Derzhavnoho arkhivu Khmelnytskoi oblasti «Podilska starovyna»*. Khmelnytskyi, 1(4), 21–26. [in Ukrainian]

Baidych, V. H., Zavalniuk, O. M. & Komarnitskyi, O. M. (2017). *Arkhivna sprava na Khmelnychchyni: istoriia ta suchasnist (do 95-richchia stvorennia derzhavnykh arkhivnykh ustanov Khmelnychchyny prysv.)*. Vinnytsia: Niland-LTD, 392 p. [in Ukrainian]

Baidych, V. H., Zavalniuk, O. M., Oliinyk, Yu. V. & Halaty, V. V. (2019). *V borotbi za Ukrainu: protystoiannia Yakova Halchevskoho bilshovytskii vladi v 1921 – 1924 rokakh na Podilli: zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. Khmelnytskyi: TOV «Tvory», 415 p. [in Ukrainian]

Baidych, V. H. (2015). Naukovo-vydavnycha diialnist Derzhavnoho arkhivu Khmelnytskoi oblasti za 2012 – 2015 rr. *Osvita, nauka i kultura Podillia: zbirnyk naukovykh prats*. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi ueiversytet imeni Ivana Ohienka, 22, 626–633. [in Ukrainian]

Bondar, V. (2016). *Davydkivtsi: istoriia podilskoho sela*. Khmelnytskyi: FOP Melnyk A. A., 256 p. [in Ukrainian]

Viina ochyma Proskurivskoho pidpilnyka: shchodennyk Karla Kosharskoho (2013). Khmelnytskyi: Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, 80 p. [in Ukrainian]

Viina ochyma Chemerovetskoho pidpilnyka: shchodennyk Yosypa Prototskoho (2013). Khmelnytskyi: Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, 87 p. [in Ukrainian]

Visnyk Derzhavnoho arkhivu Khmelnytskoi oblasti «Podilska starovyna». (2019). 1(4). [in Ukrainian]

Vshanuvannia postati Tarasa Shevchenka na Podilli v dobu Dyrektorii UNR: istorychnyi aspekt (2015). Khmelnytskyi: Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, 114 p. [in Ukrainian]

Halatyр, V. V. & Lozovyi, V. S. (2015). *Mistsevi orhany derzhavnoi vlady hetmanatu v Pravoberezhnii Ukraini (kviten-hruden 1918 r.): monohrafiia.* Khmelnytskyi: FOP Melnyk A. A., 380 p. [in Ukrainian]

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti: Putivnyk (2007). Kyiv – Khmelnytskyi, T. 1. 610 p. [in Ukrainian]

Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti: Putivnyk (2008). Kyiv – Khmelnytskyi, T. 2. 672 p. [in Ukrainian]

Diialnist mistsevykh orhaniv derzhavnoi vlady na Pravoberezhzhi u dobu Hetmanatu Pavla Skoropadskoho. Zbirnyk dokumentiv, materialiv ta svitlyn (2014). Khmelnytskyi: PP Melnyk A. A., 310 p. [in Ukrainian]

Zakonodavcha baza protsesu stanovlennia mistsevykh orhaniv derzhavnoi vlady doby Hetmanatu P. Skoropadskoho: zbirnyk dokumentiv i materialiv (2013). Khmelnytskyi: Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, 156 p. [in Ukrainian]

Zakhariev, V. & Mozdir, V. (2014). *Zaichyky i Postolivka na Zbruchi: cherez mynule do suchasnosti.* Khmelnytskyi: FOP Tsiupak A. A., 60 p. [in Ukrainian]

Zakhariev, V. & Mozdir V. (2015). *Kurylivka – slavne selo na Khmelnychchyni.* Khmelnytskyi: FOP Melnyk A.A., 80 p. [in Ukrainian]

Zakhariev, V. A. (2014). *Mitsivtsi: «pivnichni vorota» Dunaievechchyny.* Khmelnytskyi: FOP Tsiupak V. A. 80 p. [in Ukrainian]

Kost Shyrotskyi u materialakh iz fondiv Derzhavnoho arkhivu Khmelnytskoi oblasti ta Khmelnytskoho kraieznavchoho muzeiu. (2016). Khmelnytskyi: FOP Melnyk A. A., 145 p. [in Ukrainian]

Kraieznavets Khmelnychchyny: naukovo-kraieznavchyi zbirnyk. (2015). Kamianets-Podilskyi: K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, 7, 57. [in Ukrainian]

Krasylivshchyna v roky Druhoi svitovoi viiny. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. (2015). Khmelnytskyi: FOP Tsiupak A.A., 430 p.

Kurska duha na Podilli. Proskurivsko-Chernivetska operatsiia 1944 r.: zb. dokumentiv i materialiv. (2009). Khmelnytskyi, 386 p. [in Ukrainian]

Lystuvannia Ivana Ohiiienka (1909 – 1921). (2014). Kamianets-Podilskyi: «Medobory-2006», 687 p. [in Ukrainian]

Materialy Kamianets-Podilskoi oblasnoi komisii iz vstanovlennia zbytkiv i rozsliduvannia zlochyvnyv natsystv v rehioni (1941 – 1945 r.): zbirnyk dokumentiv. (2015). Khmelnytskyi: FOP Melnyk A. A., 454 p. (Serii: «Pratsi Derzhavnoho arkhivu Khmelnytskoi oblasti»: vyp. 11). [in Ukrainian]

Mykhailova, S. R. *Naukovo-vydavnycha diialnist Derzhavnoho arkhivu Khmelnytskoi oblasti vprodovzh pershoho desiatylittia XX st.* Available at: <https://dachmo.gov.ua/blication/mychaylova.pdf> [in Ukrainian]

Natsionalna knyha Pamiati Ukrainy zhertv holodomoru 1932 – 1933 rr. Khmelnytska oblast (2008). Khmelnytskyi, T. 1–2. [in Ukrainian]

Novak, V. (2017). *Zhukiv na Slavutchyni: istoryko-kraieznavchyi narys.* Khmelnytskyi: FOP A. A., 284 p. [in Ukrainian]

Oliinyk, Yu. V. & Zavalniuk, O. M. (2012). *Natsyystskiy okupatsiinyi rezhym v heneralnii okruzi «Volyn–Podillia» (1941 – 1944 rr.): monohrafiia.* Khmelnytskyi: Polihrafist-2, 320 p. [in Ukrainian]

3. Актуальні питання нової та новітньої історії України

Oliinyk, Yu. V. (2011). *Natsyystsko-okupatsiyni rezhyrn na Podilsko-Volynskykh zemliakh 1941 – 1944 rr. Monohrafiia*. Khmelnytskyi, 240 p. [in Ukrainian]

Oliinyk, Yu. V. (2013). Naukovo-vydavnycha diialnist Derzhavnoho arkhivu Khmelnytskoi oblasti v 2013 r. *Enerhiia*, (13 hrudnia), 3. [in Ukrainian]

Oluiko, V. M., Slobodianiuk, P. Ya. & Baiuk, M. I. (2005). *Administratyvno-terytorialnyi ustroi Podillia : istoriia i suchasnist : monohrafiia*. Khmelnytskyi, 400 p. [in Ukrainian]

Povstanskyi rukh na Podilli pid provodom Yakova Halchevskoho (Orla): zbirnyk dokumentiv i materialiv (2018). Vinnytsia: Niland-LTD, 448 p. [in Ukrainian]

Podillia i Pivdenno-Skhidna Volyn u dobu Ukrainskoi revoliutsii (1919 – 1921 rr.) ta povstanskoho rukhu pid provodom Ya. Halchevskoho (1921 – 1924 rr.). Zbirnyk dokumentiv, materialiv ta svitlyn (2015). Khmelnytskyi: FOP Melnyk A. A., 536 p. [in Ukrainian]

Prokopchuk, V. S. (2015). *Dunaievetskyi raionnyi arkhiv: monohrafiia*. Dunaivtsi – Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 200 p. [in Ukrainian]

Proskurivskyi pohrom 1919 roku v dokumentakh: mify ta realnist. (2019). Khmelnytskyi: TOV «Tvyory», 290 p. [in Ukrainian]

Represovane dukhovenstvo Podillia u KhKh stolitti: materialy kruhloho stolu. (2018). Khmelnytskyi: Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, 118 p. [in Ukrainian]

Slobodianiuk, P. Ya. (2000). *Ukrainska tserkva: istoriia ruiny ta vidrozhennia*. Naukove vydannia prysviachene 2000-littiu Rizdva Khrystovohoho. Khmelnytskyi: Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, 266 p. [in Ukrainian]

Slobodianiuk, P. Ya., Vavrynychuk M. P., Oliinyk, Yu. V. & Teliachyi, Yu. V. (2007). *Voienne lykholittia na Podilli (1941 – 1945 rr.)*. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory-2006», 290 p. [in Ukrainian]

Slobodianiuk, P. Ya. & Horbatiuk, V. I. (2003). *Mistseve samovriaduvannia Khmelnychchyny: narysy istorii mistsevykh hromad Derazhnianskoho raionu*. Khmelnytskyi, 768 p. [in Ukrainian]

Slobodianiuk, P. Ya. & Dorosh, H. O. (2003). *Mistseve samovriaduvannia Khmelnychchyny: narysy istorii mistsevykh hromad Letychivskoho raionu*. Khmelnytskyi, 416 p. [in Ukrainian]

Slobodianiuk, P. Ya. & Nesterenko, V. A. (2003). *Mistseve samovriaduvannia Khmelnychchyny: narysy istorii mistsevykh hromad Bilohirskoho raionu*. Khmelnytskyi, 214 p. [in Ukrainian]

Slobodianiuk, P. Ya. & Rybak, I. V. (2004). *Mistseve samovriaduvannia Khmelnychchyny: narysy istorii mistsevykh hromad Vinkovetskoho raionu*. Khmelnytskyi, 312 p. [in Ukrainian]

Slobodianiuk, P. Ya. & Teliachyi, Yu. V. & Chemerys Yu. S. (2005). *Pedahohy Khmelnychchyny – zhertyv stalinskykh represii*. Khmelnytskyi: PP «Prometei», 288 p. [in Ukrainian]

Slobodianiuk, P. Ya. & Teliachyi, Yu. V. (2001). *«Chorna doshka» Ukrainy: podii 30-kh rokiv*. Khmelnytskyi, 120 p. [in Ukrainian]

Slobodianiuk, P. Ya., Flaksemberh, A. S., & Ivakhov, P. Yu. (2007). *Medytsyna Podillia: istoriia i suchasnist*. Khmelnytskyi, 680 p. [in Ukrainian]

Slobodianiuk, P. Ya. & Khoptiar, Yu. A. (2004). *Mistseve samovriaduvannia Khmelnychchyny: narysy istorii mistsevykh hromad Yarmolynetskoho raionu*. Khmelnytskyi, 507 p. [in Ukrainian]

Slobodianiuk, P. Ya. (2004). *Mistseve samovriaduvannia Khmelnychchyny: istoryko-etnografichni vytoky, storinky mynuloho ta sohodennia mistsevykh hromad.* Khmelnytskyi: Podillia, 592 p. [in Ukrainian]

Slobodianiuk, P. Ya. (2005). *Yevreiski obshchyny Pravoberezhnoi Ukrainy: naukove istoryko-etnolohichne vyd.* Khmelnytskyi, 409 p. [in Ukrainian]

Slobodianiuk, P. Ya. (2006). *Neskoreni (Natsionalno-vyzvolna borotba OUN-UPA na choli z heneral-khorunzhym Romanom Shukhevychem).* Ternopil: Zbruch, 76 p. [in Ukrainian]

Slobodianiuk, P. Ya. (2007). *Bilia dzherel istorii narodu (Z dosvidu roboty arkhivnykh ustanov Khmelnychchyny).* Khmelnytskyi, 65 p. [in Ukrainian]

Folklor periodu Velykoi Vitchyznianoï viiny (Kamianets-Podilska oblast: zbirnyk). (2014). Khmelnytskyi: Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, 116 p. [in Ukrainian]

Khmelnychchyna v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny (1941 – 1945 rr.), abo Podillia ochyma vermakhtu: zb. dokumentiv i materialiv. (2013). Khmelnytskyi: PP Melnyk A. A., 116 p. [in Ukrainian]

Tserkovni litopysy Podillia. Dokumenty. F. 315 «Podilska dukhovna seminariia (1775 – 1920)». (2018). Khmelnytskyi: FOP Melnyk A. A., 206 p. [in Ukrainian]

Отримано: 02.10.2020 р.

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-16-1.175-179

Юрій Степанчук

*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
ORCID: 0000-0001-6693-1463*

Yurii Stepanchuk

*Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University
ORCID: 0000-0001-6693-1463*

**В'ЯЧЕСЛАВ МАГАСЬ. «БУТИ СПРАВЖНІМ
ГРОМАДЯНИНОМ...»: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ОРГАНІЗАЦІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
У 1905 – 1917 рр. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ:
ТОВ «ДРУКАРНЯ РУТА», 2020. 568 с.**

**VIACHESLAV MAHAS. «TO BE A TRUE CITIZEN...»:
SOCIO-POLITICAL ORGANIZATIONS IN THE DNIEPER
UKRAINE IN 1905 – 1917. KAMYANETS-PODILSKYI:
«PRINTING HOUSE RUTA» LLC, 2020. 568 p.**

Історія України початку ХХ ст., зокрема та, що зосереджується на-вколо територій, які входили до складу Російської імперії, не втрачає своєї актуальності. На перший погляд видається, що період добре вивчений. Однак, при більш пильному розгляді виявляється багато лагун, які досі залишилися поза увагою науковців, або вивчених раніше питань, які потребують свіжого погляду дослідника. Свідченням цього є поява нової монографії кандидата історичних наук, доцента Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова В'ячеслава Магася «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905 – 1917 рр.», надрукована 2020 р. в Кам'янці-Подільському, у видав-

ництві «Друкарня Рута». Дослідження здійснене відповідно до сучасних методологічних підходів та розкриває сутність процесу зародження громадянського суспільства у надрах імперської держави. Після прочитання монографії перед читачем розкривається багатогранна картина бурхливого громадсько-політичного життя українських губерній романівської монархії у 1905 – 1917 рр., яка полягає не лише в організації страйків, мітингів та повстань, що є давно усталеним в історіографії, а й у діяльності численних напівлегальних, легальних та нелегальних громадсько-політичних організацій, строкатих за складом та ідеологічною спрямованістю.

Робота актуальна не лише тому, що вносить нові факти та оцінки в науковий простір. Вона також має практичне значення, адже без з'ясування історичного досвіду самоорганізації широкої громадськості, її взаємовідносин із владою, успіхів і прорахунків неможливо подолати виклики, що постають перед сучасною Україною у сферах державного життя, соціально-економічного та культурного розвитку, формування високого рівня політичної та правової культури громадян.

Що означає бути справжнім громадянином? Із назви та змісту роботи В'ячеслава Магася випливає, що на це питання уже тоді намагалася відповісти найактивніша частина суспільства. Проте й сьогодні проблема не втратила своєї актуальності, оскільки категорії «громадянин» і «громадянська позиція» не є статичними, вони розвиваються, ускладнюються, доповнюються новими елементами відповідно до вимог часу.

Структура монографії цілком відповідає поставленій темі, меті та завданням дослідження. Вона складається з п'яти розділів (двадцяти підрозділів). Робота побудована логічно, у хронологічній послідовності. Відзначимо, що незважаючи на те, що праця написана в науковому стилі, вона читається та сприймається досить легко, що робить її доступною й цікавою не лише для фахових науковців, а й для всіх, хто виявляє інтерес до історичного минулого.

У вступі автор обґрунтовує актуальність теми монографії, характеризує історіографію, джерельну базу та методологію дослідження. В'ячеслав Магась ґрунтовно опрацював роботи представників дореволюційної, радянської, сучасної вітчизняної та зарубіжної історіографії, вказавши на їхні здобутки, але зазначивши при цьому, що цілісного й комплексного дослідження з вказаної теми досі здійснено не було.

Монографія написана на основі значного масиву джерел, більшість із яких введено в науковий обіг уперше. Автором використано як архівні документи, так і друквані джерела (матеріали преси, законодавчі акти, діловодну документацію тощо), що дало можливість різнобічно дослідити проблему.

Щодо методології, заслуговує на увагу застосування В'ячеславом Магасем неокласичної концепції історичного дослідження, що дозволило глибше розкрити історію громадсько-політичних організацій початку ХХ ст., розглянути проблеми, які досі залишалися поза увагою дослідників та дати їм сучасну оцінку. Водночас, як зазначає автор, він свідомо відмовився від аналізу минулого з позицій сьогодення, прагнучи, натомість реконструювати історичну реальність у межах власного світогляду та культурно-історичного контексту, але максимально наближену до історичної дійсності.

Основна частина роботи побудована за проблемно-хронологічним принципом, завдяки якому дослідник простежив процеси створення, функ-

ціонування і припинення роботи багатьох об'єднань протягом вказаного періоду, розробити їхню класифікацію та періодизацію діяльності суспільно-політичних організацій. Автор виокремив три періоди, перший із яких характеризувався напівлегальним існуванням громадсько-політичних організацій (січень 1905 – січень 1906 рр.), у другому лоялістські організації функціонували офіційно, в той час як опозиційні перебували на нелегальному становищі (лютий 1906 р. – червень 1914 р.), а основною тенденцією третього періоду був вплив Першої світової війни (липень 1914 р. – лютий 1917 р.).

У першому розділі В'ячеславу Магасю вдалося прослідкувати особливості формування громадянської ідентичності у різних верств суспільства. Автор доводить, що на початку ХХ ст., в рамках модернізації та вестернізації Російської імперії, цей процес охопив більшість прошарків населення. Проте, як зазначає дослідник, громадянського суспільства у країні так і не склалося. Факторами, що гальмували визрівання спільних громадянських цінностей та громадянського суспільства, були: імперська свідомість правлячих кіл, політична індиферентність буржуазного та поміщицького прошарків, зростання етнічної самосвідомості представників різних національностей.

Разом з тим, як переконливо показано у монографії, зміни, що відбулися в державі в наслідок революційних подій 1905 – 1907 рр., були відчутними. Це, зокрема, реформування державного ладу в бік певних, хоч і не значних, обмежень повноважень імператора, проголошення Маніфестом 17 жовтня 1905 р. демократичних свобод, часткове закріплення деяких із них у законодавчих актах – зокрема, прийняття нормативних документів щодо діяльності товариств та проведення зборів. Вищевказані зміни були запроваджені під тиском революційної громадськості та, в свою чергу, ще більше посилили активність останньої, каталізувавши появу численних суспільно-політичних об'єднань. Яскравою сторінкою стало створення Союзу Союзів – центральної організації, метою якою було узгодження діяльності професійно-політичних та інших громадських об'єднань із метою досягнення демократії та правової держави.

Варто акцентувати увагу на другому розділі монографії, у якому розглядаються професійно-політичні організації, що діяли у 1905 – 1914 рр. у масштабах всієї імперії, проте мали широке представництво на теренах підросійської України. Більше того, у низці випадків вихідці з українських земель стояли біля витоків цих об'єднань. У Наддніпрянщині виникали також і регіональні організації, ініційовані місцевими діячами. Автор доволі детально аналізує ідеологічні платформи, склад і діяльність в Україні осередків Всеросійського академічного союзу, Всеросійського союзу інженерів і техніків, союзів юристів тощо.

В'ячеслав Магась не залишив поза увагою гендерні товариства. Так, у роботі проаналізовано Всеросійський союз рівноправності жінок, який утворився у 1905 р. Автор встановив, що за період свого існування (більше трьох років) члени організації не лише активно порушували проблему жіночого рівноправ'я, а навіть розглядали українське питання. Отже, політизація, яка на той момент охопила широкі верстви населення, поширювалася й на жіночу його частину, ознаменувавши собою якісно новий етап процесу усвідомлення ролі жінки у суспільстві.

На підтвердження сплеску національної свідомості в означений період дослідник подає характеристику національних об'єднань, які створювалися в губерніях Наддніпрянської України євреями та поляками, торка-

ється також активності кримських татар. Виступаючи за задоволення своїх національних інтересів та відстоюючи демократичні свободи, ці організації все ж різнилися за політичною орієнтацією й баченням місця своїх народів у великій імперській державі.

У своєму дослідженні В'ячеслав Магась обґрунтовує тезу про те, що на початку ХХ ст. характерною рисою різних сфер життя Російської імперії була модернізація за наздоганяючим принципом. Серед її ознак він називає політизацію та професіоналізацію суспільства. Особливо репрезентативним у цьому плані є третій розділ книги, у якому дослідник аналізує професійно-політичні організації службовців і робітників залізниці, поштово-телеграфних чиновників, освітян, робітників та військових, що діяли у 1905 – 1908 рр. Подано також характеристику діяльності в Україні Всеросійського селянського союзу як свідчення зростання рівня політичної свідомості серед селянства – однієї із найбільш консервативних та обмежених у правах верств населення. Як зазначає автор, вказані організації об'єднували демократично налаштованих активістів, які виступали під гаслом реформування політичної системи країни, і часто були налаштовані доволі радикально, що призводило до революціонізації союзів.

У четвертому розділі В'ячеслав Магась стверджує, що період Першої світової війни ознаменувався функціонуванням у Наддніпрянській Україні осередків таких вагомих організацій, як Союз міст та Загальноросійський земський союз. Це були легальні об'єднання, які акумулювали в собі найбільш ініціативну та патріотичну частину громадськості та мали на меті організацію допомоги фронту і тилу. З часом, через недовіру до самодержавства, вказані організації висунули вимоги щодо перебудови державної системи на демократичних засадах. Підсумовуючи діяльність Союзу міст та Загальноросійського земського союзу, дослідник приходить до справедливого висновку, що після того, як у 1915 р. вони перейшли до конфронтації з владою, складається парадоксальна ситуація: забезпечення армії та саме існування самодержавства стало залежним від організацій, більшість членів яких не була зацікавлена в збереженні правлячого режиму. Згодом вони стали однією з сил, яка посприяла падінню самодержавства та сформувала новий уряд.

Особливо детально в цьому ж розділі розглянуто молодіжні суспільно-політичні організації соціалістичного, націоналістичного та самостійницького спрямувань, які активізувались у період війни. Наймасштабнішою з них стала соціалістична Юнацька спілка, яку створила молодь Лівобережної України та з часом поширила свій вплив на всю Наддніпрянщину.

Специфікою останнього розділу монографії є докладне з'ясування обставин створення Всеукраїнської селянської спілки та Всеукраїнської спілки вчителів та діячів народної освіти. В'ячеслав Магась відзначає велику роль представників української національно-свідомої інтелігенції, зокрема С. Єфремова та Б. Грінченка, у вказаному об'єднувачому процесі. Звертається також увага на переслідування культурних, благодійних та професійних організацій. Унаслідок цього історик обґрунтовує твердження про те, що влада з підозрою ставилася до будь-яких проявів самоорганізації населення, навіть якщо вони мали неполітичний характер.

Висновки, в яких автор акцентує увагу на основних моментах своєї книги, повною мірою відповідають результатам. Звичайно, дана монографія не вичерпує всього комплексу наукової проблематики, однак варто від-

дати належне автору, оскільки після ознайомлення з його працею складається враження, що науковець прагнув максимально скрупульозно опрацювати наявну джерельну базу та, на її основі, якомога повніше відтворити історичну картину суспільно-політичного життя Наддніпрянщини 1905 – 1917 рр.

Не применшуючи заслуг автора, вважаємо за доцільне висловити певні побажання.

Так, при характеристиці Всеросійського союзу рівноправності жінок було б доцільно більш детально зупинитися на соціально-правовому статусі жіноцтва та проблемах, пов'язаних із численними обмеженнями та стереотипами щодо соціальної ролі жінки у суспільстві того часу. Це дозволило б краще пояснити мотиви діяльності членів гендерної організації та оцінити її здобутки.

Однак, вказане зауваження є лише рекомендацією, яка не впливає на наукову цінність рецензованої роботи. Загалом, монографію В'ячеслава Магаса «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905 – 1917 рр.» можна вважати самостійним, професійним і самодостатнім дослідженням, яке здійснене на високому науковому рівні. Поява книги є помітною подією для всіх тих, хто професійно займається історичними чи політологічними дослідженнями, педагогічною діяльністю, а також для широкого кола читачів.

Отримано: 10.12.2020 р.

DOI: 10.32626/2309-7086.2020-16-1.179-181

Юрій Митрофаненко

*Комунальний заклад Кіровоградський обласний інститут
послєдипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського*

Yuriy Mutrofanenko

*Public educational Institution «Kirovohrad Regional Institute
Of Postgraduate Pedagogical Education Named After Vasyl Sukhomlynsky»*

**ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ.
КУРС ЛЕКЦІЙ / В. М. ЩЕРБАТЮК (КЕР. АВТ. КОЛ.),
ЗА РЕД. В. М. ЩЕРБАТЮКА.
КИЇВ: ВИДАВНИЦТВО «ФЕНІКС», 2018. 496 с.**

**HISTORY OF THE STATE AND LAW OF UKRAINE. LECTURE
COURSE / V. M. SHCHERBATYUK (HEAD OF THE AUTHOR'S
TEAM), EDITORIAL V. M. SHCHERBATYUK. KYIV: PHOENIX
PUBLISHING HOUSE, 2018. 496 p.**

У 2018 р. побачила світ книга «Історія держави та права України. Курс лекцій» за редакцією доктора історичних наук, професора Володимира Михайловича Щербатюка. Зміст видання складається з 10 лекцій та охоплює як теоретичні положення: розуміння історії держави та права як на-

вчальної дисципліни, так і аналіз права протодержавних та державних утворень, які існували на теренах України, а також країн у складі яких перебували українські землі впродовж своєї історії. Виклад матеріалу подається за хронологічним усталеним принципом періодизації історії України. Мету видання його автори вбачають в орієнтації та спрямуванні майбутніх юристів стосовно витоків та традицій українського державотворення, руху України в бік утвердження правової держави та верховенства права.

Авторський колектив склали доктори та кандидати історичних та юридичних наук, що дозволило поєднати історичні, теоретичні та практичні аспекти історії та права, простежити його розвиток у контексті українського державотворення.

Книга містить стислий виклад авторських лекцій з історії держави та права України сучасних вітчизняних науковців, у яких висвітлюється суспільно-політичний лад, державний устрій та право України від найдавніших часів до сьогодення. Матеріал відповідає чинній програмі Міністерства освіти і науки України, а зміст новітнім науковим вимогам.

Джерельна база, використана авторами є значною, глибокою, ґрунтовною. Вона містить посилання на фонди архівних установ, опубліковані документи та матеріали, дисертації та автореферати, спогади державних діячів, монографії та налічує 425 пунктів (с. 464–491).

Також курс лекцій відрізняється науковою новизною, інноваціями осмислення відомих тем та оригінальними авторськими висновками, як стосовно відомих тем, так і тих, що опинялася поза увагою фахівців. Особливо це стосується розділу «Стародавні держави і право на території сучасної України» (с. 23–56). Його автори Володимир Щербатюк, доктор історичних наук, та Юрій Сокур, кандидат юридичних наук, привернули увагу до системи організації влади та своєрідної системи права в протодержавних утвореннях, які існували на теренах сучасної України. Зокрема, здійснили аналіз джерел та основних рис права держави Велика Скіфія. Автори дійшли висновку, що скіфське право досягло достатнього як для ранньодержавного утворення рівня розвитку (с. 41–42). Значну увагу В. Щербатюк та Ю. Сокур приділили правовій системі античних міст-держав Північного Причорномор'я, які довели існування тисячолітніх державотворчих та правових традицій на теренах сучасної України, охоплених традицією греко-римської класичної правової системи. Автори простежили вплив протидержавних утворень на розвиток проукраїнської державності (с. 42–55).

Важливо, що автори книги не оминули сучасні актуальні події в історії України, що стали випробуванням для правової системи України. Зокрема, доктор юридичних наук Петро Павлович Захарченко та кандидат юридичних наук Юрій Віталійович Кривицький проаналізували контекст міжнародних відносин, у яких опинилася Україна після відновлення державності в 1991 р. Зокрема, предметом їхньої уваги став зміст рішень Будапештського меморандуму 1994 р. Автори лекції визначили його слабкі сторони, які не дозволили захистити Україну від російської військової агресії в 2014 р. (с. 462).

П. Захарченко та Ю. Кривицький дають оцінку нинішнім діям російської влади на теренах України, коли військова агресія легітимізується

за допомогою маніпуляцій з правом. Подібні дії як от проведення псевдо-референдумів, блокування рішень в ООН, ігнорування права незалежних країн, апелювання до «захисту прав» російськомовного населення, прийняття рішень про видачу паспортів Російської Федерації громадянам інших держав фахівці позначають терміном «правовійна». І хоча автори не використовують цю дефініцію, аналіз дій Російської Федерації на теренах України та під час засідань ООН дозволяє студентам зрозуміти сутність поняття «правовійна», як складової гібридної війни Росії проти України.

Також ж студенти отримують відповідь на питання про стосунки України з Європейським Союзом та впливу референдуму в Нідерландах на Угоду про асоціацію між Україною та ЄС (с. 454). Отже, ознайомлення зі змістом книжки дозволить їм не лише зорієнтуватися в нюансах права протодержавних та ранньодержавних утворень на теренах України, але й отримати відповіді на актуальні питання сьогодення.

На момент написання рецензії книга вже була апробована студентами під час підготовки до семінарських занять та складання сесій. Відгуки були позитивними. До переваг книжки належить легкий для сприйняття та розуміння науковий стиль викладу, чіткий термінологічний апарат. Курс лекцій, підготований авторським колективом за редакцією професора В. М. Щербатюка, стане в нагоді не лише студентам, а й всім, хто цікавиться історією українського державотворення, складовою якого є формування власної системи права.

Разом з тим варто звернути увагу на окремі помилки та суперечливі висновки. Зокрема, Ніна Олександрівна Дорошук (кандидат історичних наук) та Олександр Анатолійович Рябов: автори розділу «Національна державність і право України у 1917 – 1921 рр.» у розділі «Державно-правові інститути за Директорії УНР» пишуть, що «Конгрес трудового народу» (або Трудовий конгрес) розпочав свою роботу 23 серпня 1919 р., що не відповідає дійсності, бо на той момент Київ був під контролем більшовиків (с. 323). Насправді, Трудовий конгрес відкрився 23 січня 1919 року. Можемо припустити, що це була технічна помилка.

Також важко було погодитися з висновками авторів, які використовують, як висновок, суб'єктивну думку Володимира Винниченка, відомого своїм радянофільством, з книги «Відродження нації», яка містить достатньо суперечливих оцінок та висновків про те, що основною причиною поразки Директорії взимку 1919 р. була не війна російських більшовиків проти України, а внутрішні конфлікти в УНР (с. 330).

Але ці зауваження не впливають на позитивну оцінку цієї книжки, яка буде цікавою та необхідною для науковців, викладачів, студентів, курсантів вищих юридичних навчальних закладів, студентів історичних факультетів та всіх, хто цікавиться історією держави і права України від часу появи протидержавних утворень до 2018 р.

Отримано: 10.10.2020 р.

НАШІ АВТОРИ

Адамовський Володимир, (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Баженов Лев, (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Баженов Олександр, (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Баженова Стефанія, (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувачка кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Боровець Іван, (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Дубінський Володимир, (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент, перший проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Завальнюк Олександр, (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Задорожнюк Андрій, (*м. Кам'янець-Подільський*), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Клімчук Юрій, (*м. Кам'янець-Подільський*), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Комарницький Олександр, (*м. Кам'янець-Подільський*), доктор історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Копилов Сергій, (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Лінник Наталія, (м. Київ), кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та процесу Київського університету права НАН України.

Марчук Олександр, (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Митрофаненко Юрій, (м. Кропивницький), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського».

Надворний Володимир, (м. Варшава), магістр історії.

Останов Артур, (м. Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Степанчук Юрій, (м. Вінниця), доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педуніверситету імені Михайла Коцюбинського.

Чуткий Андрій, (м. Київ), доктор історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Яблонська Діана, (м. Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ІВАН ОГІЄНКО І СУЧАСНА НАУКА ТА ОСВІТА

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Серія історична

Випуск XVI

Статті подані в авторській редакції. Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей. Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється тільки за згодою авторів.

Підписано до друку 24.12.2020 р. Гарнітура «Таймс».
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 10,7. Обл.-вид. арк. 14,1.
Тираж 60. Зам. № 919.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.